

Şahbaz Muradov

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ƏHALİSİNİN DİNAMİKASI
VƏ QURULUŞU:
ƏSAS DEMOQRAFİK VƏ
ETNO-DEMOQRAFİK
DƏYİŞİKLİKLƏR**

(1897-2007-ci illər)

ŞAHBAZ MURADOV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ƏHALİSİNİN DİNAMİKASI VƏ
QURULUŞU: ƏSAS DEMOQRAFİK VƏ
ETNO-DEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏR
(1897-2007-ci illər)**

Bakı – «Elm» – 2008

SHAHBAZ MURADOV

THE DYNAMICS AND STRUCTURE
OF THE POPULATION
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN:
MAIN DEMOGRAPHIC AND
ETHNO-DEMOGRAPHIC CHANGES
(1897-2007 years)

Baku – “Elm” – 2008

ШАХБАЗ МУРАДОВ

ДИНАМИКА И СТРУКТУРА
НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ: ОСНОВНЫЕ
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И ЭТНО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ
(1897-2007 гг.)

Баку – «Элм» – 2008

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat
İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap edilir.*

Redaktor: *iqtisad elmləri namizədi A.Q.GÖZƏLOVA*

Rəyçilər: *iqtisad elmləri doktoru S.H.HAQVERDİYEV
iqtisad elmləri doktoru G.Z.YÜZBAŞOVA*

*The book has been published by decision of the
Scientific Board under the Institute of Economy
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

Edited by *PHD A.G.GOZALOVA*

References by *Dsc S.H.HAQVERDIYEVA
Dsc G.Z.YUZHASHOVA*

*Печатается по решению Ученого Совета
Института Экономики Национальной
Академии Наук Азербайджана*

Редактор: *кандидат экономических наук А.К.ГЕЗАЛОВА*

Рецензенты: *доктор экономических наук С.Г.АХВЕДОВА
доктор экономических наук Г.З.ЮЗБАШОВА*

AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor Ş.M.MURADOV.

*Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas
demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər). Bakı:
"Elm", 2008. – 240 s.*

ISBN 5-8066-1711-4

Monoqrafiyada 1897-2007-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikası əhalisinin demoqrafik və etno-demoqrafik strukturunun dinamikası ilə bağlı məsələlər tədqiq olunur. Statistik məlumatlar əsasında, 1897-ci il Ümumrusiya əhalisinin siyahıyaalınması Sovet və müstəqil Azərbaycan Respublikası dövrünü də əhatə etməklə respublika üzrə əhalinin doğum, ölüm, nigah, boşanma və miqrasiya prosesində əsas meyillər təhlil olunub və eləcə də, bu demoqrafik proseslərin dəyişməsinə təsir göstərən amillər müəyyən olunmuşdur. Müəllif tarixi həqiqət prizmasından yanaşaraq Azərbaycan əhalisinin həqiqi etno-demoqrafik inkişaf yolunu təsvir etmişdir. Sənədli sübutlardan və elmin digər sahələrindən olan görkəmli alimlərin əhalinin inkişafına həsr olunmuş əsərlərindən istifadə edərək, müəllif son 110 il ərzində əhalinin milli tərkib və strukturunun dəyişikliklərinə demoqrafik qiymət verib.

M $\frac{0601000000}{655(07) - 2008}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2008

Correspondent member, DSc. Sh.M.MURADOV.

The dynamics and structure of the population of the Republic of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes (1897-2007 years). Bakı: "Elm", 2008. – 240 p.

In the monograph, issues connected with changes in demographic and ethnical pattern of population of Azerbaijan Republic for the period of 1897-2007 have been covered. Based upon comprehensive statistical material, the first All-Russian population census data as well as data of population censi conducted during the Soviet era and the period of independence the author analyzed major trends in birth and mortality rates number of marriages and divorce, migration rate. He also determined principal factors that influence over demographic process. Keeping historical truth the author revealed the realstate of affairs in ethnical and demographic development in Azerbaijan. The author evaluated changes in ethnical pattern of population for 110 years on the basis of evidences and proceedings by prominent scientists researching into demographic issues. The monograph is interesting to economists, demographers, ethnographers, historians and the scientists that research into population of Azerbaijan.

Член-корр. НАНА, д.э.н., проф. Ш.М.МУРАДОВ.

Динамика и структура населения Азербайджанской Республики: основные демографические и этно-демографические изменения (1897-2007 гг.) Баку: «Элм», 2008. – 240 стр.

В монографии исследуются вопросы, связанные с динамикой демографической и этно-демографической структуры населения Азербайджанской Республики за период, охватывающий 1897-2007 годы. На основе обширного статистического материала, включая Первую Всероссийскую перепись населения 1897 года, последующие переписи населения в советский период и период независимости Азербайджанской Республики, проанализированы основные тенденции в изменении рождаемости, смертности, брачности, разводимости и миграции населения по республике, а также определены факторы, оказавшие решающее воздействие на изменение этих демографических процессов. Сквозь призму исторической правды, автор воссоздал подлинный ход этно-демографического развития населения Азербайджана. Используя документальные доказательства и труды видных ученых других областей науки, посвященных развитию населения, автор дал демографическую оценку изменениям национального состава и структуры населения за 110 лет. Монография представляет интерес для экономистов, демографов, этнографов, историков и специалистов других областей науки, занимающихся изучением населения Азербайджана.

Müasir dövrdə bəşəriyyəti narahat edən problemlər arasında demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı məsələlər mərkəzi yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyildir ki, indi dünya əhalisinin sürətli artımı və demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yetirdikləri siyasətə daha çox təsir göstərir və həmin məsələlərə **«demoqrafik aspekt»** verərək, onların qoyuluşu və həlli məsələsinə yeni mövqelər və normalardan yanaşılmasını ön plana çəkir.

Azərbaycan Respublikasının gələcək iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi və bu barədə düzgün sosial-iqtisadi siyasət tədbirlərinin işlənib hazırlanması, ilk növbədə, burada yaşayan əhalinin və onun müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının gözlənilən dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olub-olmaması imkanlarının ölçülüb-biçilməsinə əsaslanmalı, bu zaman onların malik olduğu dəyərlər, mənafe, ənənə və istəkləri diqqətlə nəzərə alınmalı, mövcud insan potensialının kəmiyyət və keyfiyyət vəziyyəti obyektiv surətdə qiymətləndirilməlidir.

Hazırda insan potensialı cəmiyyətin başlıca milli sərvəti və iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Çünki, elmi-texniki tərəqqinin sürəti, əməyin təşkili və mədəniyyəti, onun məhsuldarlığı, hər şeydən əvvəl, insan potensialının keyfiyyətindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində artıq belə bir anlayış qətiləşdirilmişdir ki, insanlar iqtisadiyyat üçün deyil, iqtisadiyyat insanlar üçündür. Bu səbəbdəndir ki, hazırda həmin inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artıma, onun sürəti, quruluşu və keyfiyyətinə məqsəd üçün deyil, insanların həyatının zənginləşdirilməsi, insan potensialının müntəzəm inkişafı üçün zəruri olan vasitə kimi baxılır.

İndi dünyada başqa istiqamətlərə nisbətən insan potensialına qoyulan vəsait daha səmərəli hesab edilir. Təsadüfi de-

yildir ki, hazırda dünyanın 92 ölkəsində milli sərvətin 2/3 hissəsi, Rusiyada isə 50 faizi insan kapitalının inkişafına sərf edilir. Lakin, müəyyən səbəblər üzündən hələlik Respublikamızda bu göstəricinin həcmi tələb edilən səviyyədə deyildir. Gələcəkdə Respublikamızda həmin sahəyə kapital qoyuluşunu artırmaq və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, burada mövcud olan insan potensialını və onun kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikasını aşkara çıxarıb düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Hazırda bizim məqsədimiz ölkəmizdə müstəqil, demokratik, hüquqi, unitar və sosial yönümlü bazar münasibətlərinə əsaslanan yetkin cəmiyyət qurmaqdan ibarətdir. Bu vəzifənin həlli isə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət həyatının bütün sahələri arasında müəyyən optimal nisbət yaradılmasını tələb edir. Belə bir nisbətin demografik proseslərlə cəmiyyət həyatının digər tərəfləri arasında olması da zəruridir. Çünki, əhalidə baş verən müxtəlif dəyişikliklər bu və ya digər dərəcədə demografik proseslərdə əks olunur. Demografik proseslər isə demək olar ki, cəmiyyət həyatının bir çox tərəfləri ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin demografik dəyişikliklərə və öz növbəsində demografik proseslərin də sosial-iqtisadi hadisələrə təsirində təzahür edir. Buna görə də, hər bir ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının gələcək inkişaf konsepsiyasını demografik inkişaf konsepsiyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycan Respublikası dünyada özünəməxsus etno-demografik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan bir ölkə kimi tanınır və öz vətəndaşlarının beynəlmiləlciliyi və insanpərvərliyi ilə şöhrət tapmışdır. Azərbaycan xalqının Böyük ziyalı oğlu və əvəzsiz lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin «1» oktyabr 1993-cü il tarixdə Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların və qrupların nümayəndələri ilə görüşündəki çıxışında dediyi kimi: **«Biz Azərbaycan dəvəndə, onun sərvətini, onun gözəl**

təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin, bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər çox zəngin olar»¹.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 100-dən çox milləti, xalqı və etnosu təmsil edən insanlar yaşayırlar. Bu insan qruplarının isə hər birinin özünəməxsus milli xüsusiyyətləri və adət-ənənələri olduğu kimi, həm də fərqli demografik, inkişaf və məşğuliyyət xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərdən irəli gələn müəyyən demografik çətinlikləri və problemləri vardır.

Bütün bu yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz təqdim etdiyimiz tədqiqatda 100 ildən artıq bir müddəti əhatə edən dövrdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin dinamikası, onun təbii təkrar istehsalının əsasını təşkil edən demografik hadisə və proseslərdə, cins-yaş, əmək quruluşu, milli tərkibi, miqrasiyasında və s. baş verən dəyişiklikləri və onlara təsir edən amilləri tədqiq və təhlil edib ümumiləşdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

¹ "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 7 oktyabr 1993-cü il.

1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏHALİSİNİN SAYININ DƏYİŞİLMƏSİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Azərbaycan Respublikası dünyada ən qədim insanların məskunlaşdığı ərazilərdən biri kimi tanınır. Tarixi mənbələrə əsasən insanlar burada hələ 1,5-2,0 milyon il bundan əvvəl Poliolit (Daş dövrü) dövründə və Neolit (yeni Daş dövrü) dövründə oturaq həyata keçərək əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmağa başlamışlar. Qədim zamanlardan ötən uzun əsrlər ərzində bu ərazidə yaşamış əhalinin sayı və tərkibi haqqında tarixi mənbələrdən dəqiq məlumatlar əldə edə bilmədiyimizdən burada həmin dövrlərdə onun hərəkət dinamikasından bəhs etməyi məqsəduyğun bilmədik. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, lap qədim zamanlardan bəri dünyanın bütün başqa ölkələrində olduğu kimi, indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində də əhalinin say və tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə böyük maraq göstərilmiş və arxiv onun uçota alınmasına cəht edilmişdir. Ancaq həmin dövrlərdə əhalinin uçota alınması çox primitiv xarakter daşmış və burada məqsəd dövlətin hərbi, fiskal və inzibati fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ölkədə mövcud olan əhalinin sayı və tərkibi haqqında ən elementar məlumatlara malik olması idi. Əhalinin bu cür uçota alınmasının tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxsada onun nisbətən ardıcıl və geniş miqyasda aparılması yalnız XVIII-XIX əsrlərə təsadüf etmişdir. İndiki Azərbaycan Respublikasının ərazisinin də daxil olduğu Rusiya İmperiyasında əhalinin sayı və tərkibini özündə az-çox düzgün əks etdirən ilk dövlət sənədi – məhz 1897-ci ildə burada keçirilmiş Birinci Ümumi əhali siyahıya alınması materiallarından ibarətdir. Bunu əsas tutaraq biz burada indiki Azərbaycan Respublikası əhalisinin hərəkət dinamikasının da həmin dövrdən başlayaraq öyrənilməsinə qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Məlum olduğu kimi XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında baş vermiş müharibələrin nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın tarixi torpaqları və əhalisi onların arasında bölüşdürülərək iki yerə (Şimali Azərbaycana və Cənubi Azərbaycana) ayrılmışdı. Şimali Azərbaycanın torpaqları və əhalisi bütünlükdə Rusiyaya qatılmış, Cənubi Azərbaycanın ərazisi və əhalisi isə İranın tərkibində qalmışdı. 1917-ci ildə Rusiyada çarizm devrildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması elan olundu. Rusiya imperiyasının dağılması nəticəsində Qafqazda öz müstəqilliyini əldə etmiş dövlətlər arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi prosesi getdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin məşhur məktubunda bildirildi ki, Azərbaycan İrəvan mahalından könüllü surətdə əl çəkir. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn etdi.

Bu da bir həqiqətdir ki, 1918-ci ilin mayında azəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir¹. Bu tarixi həqiqəti açıqlayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev haqlı olaraq demişdir: « ... indiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmışdır. İrəvan şəhərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri 1918-ci ildə Ermənistanə hədiyyə edibdir. Yumşaq desək, o da böyük bir səhv idi. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda İrəvan şəhərini Ermənistanə bağışlamışdır. İrəvan

¹ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı. qaçqıncılıq. Bakı, «Qartal», 1998, səh. 95-96.

Xanlıq əzəli Azərbaycan torpağıdır. Bir daha demək istəyirəm ki, ermənilər bu bölgəyə qonaq kimi gəlmişdilər»². Lakin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyası ilə yaşayan Ermənistan Zaqafqaziyasının sovetləşməsindən öz çirkin məqsədlərini həyata keçirmək üçün bolşevik-daşnaq sövdələşmələrinə girərək 1918-ci ildə Azərbaycana qarşı müharibəyə başladı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğunun 23 aylıq tarixi boyu erməni silahlı quldur dəstələri İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sərhədlər alt-üst edildi. Azərbaycan Respublikası ilk öncə Moskvanın təzyiqi altında öz mübahisəsiz torpaqlarının təqribən 10 min km²-ni Ermənistan və Gürcüstana, o cümlədən Zəngəzur mahalını Ermənistana verməyə məcbur oldu. Sonralar 1929-cu ildə Naxçıvan MR-nın 657 km² ərazisi, 1930-cu ildə isə onun daha bir sıra yaşayış məntəqələri Ermənistana verildi³. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 200 ilə yaxın bir müddət ərzində əvvəlcə Çar Rusiyasının, sonra SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə və son 17 illik müstəqillik illərində Şimali Azərbaycanın (indiki Azərbaycan Respublikasının) ictimai-iqtisadi və sosial həyatında baş vermiş köklü dəyişikliklər başqa sahələrdə olduğu kimi, onun əhalisinin inkişafına və demoqrafik vəziyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən Şimali Azərbaycanın əhalisinin sayı onun Rusiyaya birləşdirilməsindən 50 il sonra, yəni 1863-cü ildə 1130,0 min nəfər, 100 il sonra, yəni 1913-cü ildə 2339,2 min nəfər⁴, Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulduğu 1920-ci ildə

² «Azərbaycan» qəzeti. 19 yanvar 2008-ci il.

³ Naxçıvan Statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı. 1999. səh. 7.

⁴ Демографический энциклопедический словарь. М. «Советская энциклопедия», 1985, səh. 12.

1952,0 min nəfər, SSRİ-nin yarandığı 1922-ci ildə 1863,0 min nəfər, SSRİ-nin dağıldığı və müstəqil Azərbaycan Respublikasının yarandığı 1991-ci ildə 7218,5 min nəfər, 2007-ci ilin 1 yanvarında isə 8532,7 min nəfər təşkil etmişdir⁵. Sonuncu əhalinin 4397,6 min nəfəri və ya 51,5%-i şəhər, 4135,1 min nəfəri və ya 48,5%-i kənd yerlərində yaşamışdır. Respublika əhalisinin 4264,2 min nəfərini və ya təqribən 50%-ni iqtisadi fəal əhali, 3973,0 min nəfərini və ya 46,6%-i məşğul əhali, 291,2 min nəfərini və ya 3,4%-ni işləməyənlər, 53,9 min nəfərini və ya 0,6%-ni (kişilər-26,2 min nəfər, qadınlar-27,5 min nəfər) işsiz statusu alanlar; 8602,7 min nəfər əhalinin 4205,0 min nəfərini (49,3%) kişilər; 4397,7 min nəfərini isə (50,7%) qadınlar təşkil etmişdir. Bütünlükdə əhalinin 23,8 %-ni 0-14 yaşda, 66,9%-ni 15-61 yaşda kişilər və 15-56 yaşda qadınlar, 9,3%-ni isə əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar təşkil etmişlər⁶.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Respublikasında baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə demoqrafik proseslərin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən başlayaraq, əhalinin sayı əvvəlki illərə nisbətən sürətlə artmağa başlamış, onun sosial tərkibi dəyişmiş, əhalinin xəstəlik və ölüm səviyyəsi kəskin sürətdə azalmış, orta ömür müddəti uzanmağa, əmək fəallığı artmağa, təhsil və mədəni səviyyəsi isə yüksəlməyə başlamışdı. Bununla yanaşı əhali statistikasının məlumatlarının təhlilindən görünür ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı və onun artım sürəti tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində eyni qalmayıb müxtəlif amillərin təsiri altında daim artıb-azalmaqla

⁵ Azərbaycan əhalisi. 2006. Bakı. 2006. səh. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2007. Bakı, «Səda», 2007, səh. 60.

⁶ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2007. «Səda» nəşriyyatı. Bakı, 2007, səh. 60-62; 87.

dəyişmişdir. Belə ki, Şimali Azərbaycanın əhalisinin sayı Rusiya imperiyasında əhalinin ilk rəsmi ümumi siyahıya alınması sayılan 1897-ci ildən 1917-ci ilədək olan dövrdə 547,0 min nəfər və ya hər il orta hesabla 27,3 min nəfər (1,51%) artaraq 1806,7 min nəfərdən 2353,7 min nəfərə gəlib çatmışdır (cədvəl 1).

Qeyd edilən dövrdə Şimali Azərbaycanın əhalisinin artımı bir tərəfdən onun yüksək təbii artımı ilə bağlı idisə, digər tərəfdən də əhalinin başqa ərazilərdən buraya miqrasiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanın əhalisinin artımının 40-45%-i onun mexaniki hərəkətinin (miqrasiyasının) payına düşürdü⁷. Burada əhalinin miqrasiya hesabına belə yüksək artımı hər şeydən əvvəl o dövrdə çar Rusiyasının burada yeritdiyi köçürmə siyasəti, o cümlədən, Azərbaycanın neft mədənlərinin intensiv surətdə istismar edilməsi ilə bağlı idi. Neft sənayesində və onunla bağlı sahələrdə çoxlu iş qüvvəsinə olan tələbat başlıca olaraq Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında, Şimali Qafqaz, Dağıstan və Cənubi Qafqazın başqa rayonlarında yaşayan kəndlilərin buraya miqrasiyası hesabına ödənilirdi. Təkcə 1908-1910-cu illər ərzində Rusiyanın başqa rayonlarından Şimali Azərbaycana 3000 kəndli ailəsi köçürülmüşdür. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycanın əhalisinin müsbət mexaniki hərəkət saldosu (qalıq) 1,6 dəfədən çox artaraq 1886-1897-ci illərdəki 133,4 min nəfərdən 1897-1913-cü illərdə 219,8 min nəfərə çatmışdır⁸.

⁷ M.M.Allahverdiyev. Azərbaycanda işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının bəzi məsələləri. Bakı. «Elm», 1966, səh.46.

⁸ Материалы по экономической истории Азербайджана (К V международному конгрессу экономической истории). Баку, Изд-во «Элм» 1970, səh.18 və M.M.Allahverdiyevin göstərilən əsəri. səh.76.

Cədvəl 1⁹

Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası
(1897-2007-ci illər)

Cəmi əhalinin sayı (min nəfər)		O cümlədən		Bütövlükdə əhaliyə nisbətən % lə	
		Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində	Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində
1897	1806,7	305,1	1501,6	16,9	83,1
1913	2339,2	555,9	1783,3	23,8	76,2
1917	2353,7	560,2	1793,5	23,8	76,2
1920	1952,2	405,8	1546,4	20,8	79,2
1922	1863,0	486,0	1377,0	26,1	73,9
1926	2313,7	649,5	1664,2	28,1	71,9
1939	3205,2	1156,8	2048,4	36,1	63,9
1940	3274,0	1212,0	2062,0	37,0	63,0
1945	2705,6	1118,5	1587,1	41,3	58,7
1950	2858,9	1252,3	1606,6	43,8	56,2
1955	3277,2	1584,6	1692,6	48,4	51,6
1959	3697,7	1767,3	1930,4	47,8	52,2
1960	3815,7	1835,2	1980,5	48,1	51,9
1965	4509,5	2238,8	2270,7	49,6	50,4
1970	5117,1	2564,6	2552,5	50,1	49,9
1975	5644,4	2921,3	2723,1	51,8	48,2
1979	6028,3	3200,3	2828,0	53,1	46,9
1980	6114,3	3274,5	2866,8	53,1	46,9
1985	6624,4	3524,5	3097,9	53,2	46,8
1988	6928,0	3722,6	3205,4	53,7	46,3
1989	7021,2	3805,9	3215,3	54,2	45,8
1990	7131,9	3847,3	3284,6	53,9	46,1
1991	7218,5	3858,3	3360,2	53,5	46,5
1992	7324,1	3884,4	3439,7	53,0	47,0
1993	7440,0	3928,5	3511,5	52,8	47,2
1994	7549,6	3970,9	3578,7	52,6	47,4
1999	7953,4	4064,3	3889,1	51,1	48,9
2000	8016,2	4086,4	3929,8	51,0	49,0
2005	8347,3	4298,3	4049,8	51,5	48,5
2006	8436,4	4356,6	4079,8	51,6	48,4
2007	8532,7	4397,6	4135,1	51,5	48,5

⁹ Azərbaycanın əhalisi 2006. Bakı, «Səda», 2006. səh. 19. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2007. Bakı, «Səda», 2007. səh. 60.; 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1980, 1999-cu illərin məlumatları əhalinin siyahıyaalınmaları üzrə; 1913, 1917, 1920-ci illərin məlumatları ilin axırına, qalan illərin məlumatları isə – ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, ailə ilə birlikdə iş axtarmaq çətin olduğundan Bakıya iş axtarmağa gələnlərin çoxu ailələrini evdə qoyub gəlirdilər. Tarixi mənbələrə əsasən, yuxarıda göstərilən Bakı neft sənayesi müəssisələrində işləyən rus mütəxəssisləri, fəhlə və qulluqçuları əksər hallarda öz ailələri ilə birlikdə, ermənilərin çoxu subay və təklikdə, müsəlmanların isə hamısı öz ailələrini evdə qoyub gəlir, təklikdə yaşayırdılar. 1897-ci il əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Bakı neft çıxarma müəssisələrində çalışan fəhlələrin 82,5%-i subay və yaxud öz ailələrindən kənarda yaşayanlardan ibarət olmuşdu. Bunu belə bir fakt da sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərinə yaxın Bakının mədən rayonları əhalisinin 75%-i kişilər, cəmi 25%-i qadınlar olmuşdur¹⁰. Nəticədə əhalinin doğum səviyyəsi aşağı düşmüş, ölüm səviyyəsi yüksəlmiş, təbii artım səviyyəsi isə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. 1913-1920-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin təbii artımı 87 min nəfər və ya hər il orta hesabla 12 min nəfər azalmışdır. Həmin dövrdə Rusiya iqtisadiyyatının tənəzzülü ilə əlaqədar Azərbaycana kənardan gələn iş qüvvəsi axını dayanmış və burada mənfi əhali miqrasiyası saldosu (qalıq) 481 min nəfər təşkil etmişdir¹¹.

İlk dəfə Azərbaycanın əhalisinin sayının mütləq mənada azalması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 1918-1920-ci illərdə baş vermişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın əhalisinin sayı 1917-ci ilə nisbətən 401,5 min nəfər və ya təqribən 17,0%, o cümlədən şəhər yerlərində 154,4 min nəfər və ya 28,6%, kənd yerlərində isə 247,1 min nəfər və ya 13,8% azalaraq müvafiq surətdə 2353,7 min nəfərdən 1952,2 min nəfərə; 560,2 min nəfərdən 405,8 min nəfərə və 1743,5 min

nəfərdən 1546,4 min nəfərə düşmüşdür. Şəhər yerlərində əhalinin sayı kənd yerlərinə nisbətən daha sürətlə azaldığından, bu dövrdə bütünlüklə respublika əhalisi içərisində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi azalaraq 23,8%-dən 20,8%-ə düşmüş, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə artaraq 76,2%-dən 79,2%-ə qalxmışdır¹². Həmin illərdə əhalinin sayının belə azalmasına bir sıra sosial-iqtisadi, demoqrafik amillərlə yanaşı, Birinci dünya müharibəsinin (1914-1918) nəticələri, xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsi, erməni daşnak quldurları tərəfindən azərbaycanlıların kütləvi surətdə soyqırma məruz qalması, onların həlak olmaları, bir qisminin isə İran və Türkiyəyə köçüb getməsi, habelə vaxtilə iş dalınca kənardan respublikaya gələnlərin təsərrüfat dağıntılığı illərində öz əməklərini tətbiq etməyə yer tapmamaları, xarici imperialistlərin və ölkə daxilində onların əlaltılarının yaratdıqları milli qırğın, aclıq və ümitsizlik nəticəsində başqa regionlara getmələri və sair təsir göstərmişdir. Bunu həmin dövrdə Azərbaycanda əhalinin mexaniki hərəkətini səciyyələndirən məlumatlardan daha aydın görmək olar (cədvəl 2).

Cədvəl 2¹³

İnqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda əhalinin mexaniki hərəkəti (min nəfər)

İllər	Artım (+) və ya azalma (-)	o cümlədən, hər il orta hesabla
	Cəmi	
1886-1897	+133,4	+12,2
1897-1913	+219,8	+13,8
1913-1920	- 481,0	-68,7
1886-1920	-127,8	-3,7

¹⁰ И.В. Стригунов. Из истории формирования Бакинского пролетариата. Баку, 1960, səh. 137.

¹¹ К.В.Мамедов. Демографическое развитие Азербайджанской ССР. Баку, 1980, səh. 11.

¹² Материалы по экономической истории Азербайджана (К V международному конгрессу экономической истории). Баку, «Элм», 1970, стр.19.

¹³ М.М.Аллахвердиевин göstərilən əsəri. səh.76.

Həmin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 1886-1913-cü illərdə, yəni neft sənayesinin və bununla əlaqədar olan digər sahələrin nisbətən daha sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə respublika əhalisinin sayı kənardan gələnlərin hesabına hər il orta hesabla 12-14 min nəfər artmışdırsa, 1913-20-ci illərdə (xüsusilə 1917-20-ci illərdə) burada istehsalın həcmnin ciddi surətdə azalması ilə əlaqədar kənardan gələnlərin sayı hər il 68,1 min nəfər azalmış, gedənlərin sayı isə buraya gələnlərin sayından 127,8 min nəfər artıq olmuşdur.

Bu dövrdə respublikada əhalinin mexaniki artımı iş axtarmaq və çarizmin müstəmləkəçi-köçürmə siyasəti nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ölkədə neft sənayesinin sürətli inkişafı və çarizmin o dövrdə həyata keçirdiyi müstəmləkəçi-köçürmə siyasəti nəticəsində kənardan Azərbaycana gələnlərin sayı sürətlə artdığı halda, Birinci dünya müharibəsi illərində təsərrüfat dağıntıları və istehsalın həcmnin azalması ilə əlaqədar olaraq gedənlərin sayı da sürətlə artmışdır. Lakin sonrakı dövrdə, yəni 20-ci illərdə, bir tərəfdən respublikada əmək qabiliyyətli əhalinin sayının təqribən 110 min nəfər azalması, digər tərəfdən isə xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı nəticəsində buraya kənardan çoxlu iş qüvvəsinin gətirilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Elə bu səbəbdən də, 1920-39-cu illərdə respublikada əhalinin ümumi artımının 473,9 min nəfərini (37,8%), 1939-59-cu illərdə isə 246,3 min nəfərini (50,0%) kənardan gələnlər təşkil etmişdir (cədvəl 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1939-1959-cu illəri əhatə edən 20 il ərzində Respublikada bütünlükdə əhalinin sayının artıb-azalmasına bir tərəfdən 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsinin nəticələri və 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-nin azərbaycanlı əhalisinin bir qisminin Azərbaycana deportasiya edilməsi, digər tərəfdən isə müharibədən qayıdanların və onların hesabına əhalinin doğum və tibbi artımında baş verən dəyişikliklər təsir göstərmişdir.

Cədvəl 3¹⁴

1920-39-cu illərdə Azərbaycanda əhalinin respublikalararası miqrasiyası (min nəfər)

İllər	Miqrasiya hesabına əhalinin artımı (+) və ya azalması (-)	
	cəmi	hər il orta hesabla
1920-1927	186,5	26,6
1927-1939	287,4	23,9
1939-1959	246,3	12,3

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə XX əsrdə Azərbaycan beş dəfə kəskin demografik çətinliklərlə üzləşmişdir.

1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasının hakim dairələrindən hərtərəfli yardım alan erməni quldur dəstələri İrəvanda, Zəngəzurda, Göycədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda və başqa ərazilərdə dinc azərbaycanlılara və türklərə amansızcasına divan tutmuş, şəhər və kəndlər yandırılmış, uşaqlar, qadınlar, qocalar tarixdə görünməyən qəddarlıq və vəhşiliklə öldürülmüşlər.

1913-1920-ci illər. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918), xarici müdaxilə, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalması və s. nəticəsində Azərbaycanın əhalisi 387 min nəfər və ya 16,6% azalaraq 2339,2 min nəfərdən 1952,2 min nəfərə düşmüşdü.

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayətləri 1918-ci ildə daha müəşəkkil və böyük qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. 1918-ci ilin təkcə mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda və Lənkəranda erməni-bolşevik silahlı dəstələri 50 min nəfərdən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, on minlərlə insanı yerindən-yurdundan didərgin salmışlar. Mart ayının üç günü ərzində Bakı şəhərində 30 mindən artıq azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Bakı qırğınının ardınca Şamaxı qəzasının 58 kəndi dağıdılmış, 7 minədək adam, o

¹⁴ M.M.Allahverdiyevin göstərilən əsəri. səh.76-77 və Ş.M.Muradov. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, «Elm», 2004, səh. 34.

cümlədən, 1653 qadın, 965 uşaq qılıncdan keçirilmiş və güllələnmiş, Quba qəzasının 122 kəndi yerlə-yeksan edilmişdir. Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan bölgəsində, Qarabağın dağlıq hissəsində, Zəngəzur qəzasında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi yandırılmış, əhaliyə cinsinə və yaşına fərq qoyulmadan qəddarcasına divan tutulmuşdur. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara məxsus 211, Qars vilayətində 92 kənd dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. Erməni terrorçu dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yeridilən «türksüz Ermənistan» siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 5,3 dəfə azalaraq 1916 ildəki 375 min nəfərdən 1922 ildə 70 min nəfərə düşmüşdür¹⁵.

1941-1945-ci illər. Vətən müharibəsi illərində respublika əhalisinin sayı ən azı 568,4 min nəfər və ya 17,4% azalaraq 1940 ilin əvvəlindəki 3274,0 min nəfərdən 1945-ci ilin əvvəlində 2705,6 min nəfərə düşmüşdür. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan cəbhəyə 600 min nəfərdən çox adam getmiş və onlardan yalnız 300 min nəfəri geri qayıtmışdır. Nəticədə Azərbaycanın əhalisinin müharibədən əvvəlki səviyyəsi müharibə qurtardıqdan yalnız 10 il sonra, yəni 1955-ci ildə bərpa olunmuşdur. Həmin ildə Azərbaycanın əhalisinin sayı 3277,2 min nəfərə çatmışdır. Onların 1584,6 min nəfəri və ya 48,4%-i şəhər sakinləri, 1692,6 min nəfəri və ya 51,6%-i isə kənd sakinləri olmuşdur.

Əhalinin müharibədən əvvəlki sayının çətin bərpası keçmiş SSRİ-nin yalnız dörd müttəfiq respublikası – Rusiya, Ukrayna, Belarus və Azərbaycan üçün səciyyəvi olmuşdur. Halbuki qalan bütün respublikalarda, o cümlədən də Ermənistanda əhalinin müharibədən əvvəlki sayı 1950-1952-ci illərdə bərpa olunmuşdur. Deməli, 1941-45 illərin müharibəsində yuxarıda

¹⁵ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı. «Azərbaycan» qəzeti. 31 mart 2001-ci il. № 71 (2784) və Ş.M.Muradovun göstərilən kitabı, səh. 72-73.

qeyd edilən üç respublika ilə yanaşı Azərbaycan da ən çox insan itkisi verən respublikalardan biri olmuşdur.

1948-1953-cü illər. Bu dövrdə SSRİ Nazirlər Soveti İ.Stalinin imzası ilə xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistanda yerləşdirmək məqsədilə azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi haqqında iki qərar qəbul etmişdir: **Birincisi**, 1947-ci il 23 dekabr 4083 sayılı «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» qərar idi. Bu qərarın I-ci maddəsində deyilirdi ki: «1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən könüllük əsasında Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına 100 min kolxozçu və başqa azərbaycanlı köçürülsün, onlardan 10 min adam – 1948-ci ildə, 40 min adam – 1949 ildə, 50 min adam – 1950-ci ildə». **İkincisi**, 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı «Kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında» qərar idi. Yuxarıda adı çəkilən birinci qərarla «Könüllülük» ifadəsinin işlədilməsinin xüsusi məqsəd daşdığını və həmin qərarın əsil mahiyyətini (repressiya xarakteri daşmasını) ört-basdır etməkdən ibarət olduğunu ikinci qərarın axırıncı 11-ci maddəsinin məzmunundan daha aydın görmək olar. Orada deyilir ki: «Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltmış tikintilərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistanla gələn erməniləri, yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər».¹⁶

Həmin qərarların həyata keçirilməsi nəticəsində 1948-1953-cü illərdə «Könüllülük» prinsipi adı altında Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə zorakılıqla köçürülmüş və ya köçməyə məcbur edilmişlər və onların heç birinin Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına icazə verilməmişdir.

¹⁶ «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi, s.86-99.

İ.V.Stalinin vəfatından sonra köçürülmə qəti surətdə dayandırılmış və bu zaman əks proses başlanmışdır. Ermənistanın dağ rayonlarından Azərbaycanın Kür-Araz vadisinə köçürülən on minlərlə əhalinin aqibəti daha kədərli olmuşdur. İqlimə uyğunlaşa bilmədikləri üçün, adi məişət şəraiti olmadığından onların $\frac{1}{3}$ -i aclıq və xəstəliklər nəticəsində həlak olmuş, salamat qalanların isə 40-45 faizi bütün çətinliklərə və təzyiqlərə məruz qalmalarına baxmayaraq öz doğma yurdlarına qayıtmışlar. Tarixi faktlar sübut edir ki, Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsində məqsəd heç də xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək deyil, əslində azərbaycanlıların Ermənistandan təmizlənməsi idi. Təsədüfi deyildir ki, Ermənistanda əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı yüzlərlə kənd xarabalığa çevrilmişdir. Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar Plenumunda deyilmişdir ki, həmin kəndlərin 476-dan çoxu istifadəsiz qalmışdır. Erməni millətçilərinin özləri də 90-cı illərdə etiraf etmişlər ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar boşaldılan torpaqlardan və mənzil fondundan xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə edilməmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adi hüquq normalarına zidd olan bu yuxarıda adları çəkilən qərarların icrası zamanı totalitar-avtoritar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən, qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitində kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyindəki qətiyyətsizlik də az rol oynamamışdır. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktının ötən 50 il ərzində araşdırılması, ona hüquqi-siyasi qiymət verilməsi də obyektiv səbəblər üzündən mümkün olmamışdır. Yalnız 1997-ci il dekabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarixi ədaləti bərpa edərək 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların

Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə **«1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzalamışdır.**

1988-1993-cü illərdə Ermənistan SSR-nin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) işğal edilmiş, təqribən 1 milyon nəfərə yaxın insan öz vətəninə qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüş; 20 min Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş; 100 mindən çox adam yaralanmış; 50 min nəfər müxtəlif xəsarət almış; minlərlə adam əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüşdür; 900-dən çox irili-xırdalı yaşayış məntəqəsi, 1025 təhsil, 798 səhiyyə ocağı, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 300 min iş yeri məhv edilmişdir. Başər tarixində ən böyük müsibətlərdən sayılan Xocalı faciəsi nəticəsində 1992-ci il fevralın 26-da Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhəri bütövlükdə erməni qoşunları tərəfindən yerlə-yeksan edilmiş, 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın vəhşicəsinə öldürülmüş; 478 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar isə əsir aparılaraq dəhşətli təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar¹⁷. Lakin bütün bu demografik çətinliklərə, dəfələrlə ermənilər və onların havadarları tərəfindən törədilmiş soyqırımına məruz qalmalarına baxmayaraq azərbaycanlıların sayı daim artıb çoxalmış və onların intellektual inkişaf səviyyəsi durmadan yüksəlmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Respublikasında

¹⁷ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin adı çəkilən Bəyanatı. «Azərbaycan» qəzeti, 31 mart, 2001.

baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə demoqrafik proseslərin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən başlayaraq, əhalinin sayı əvvəlki illərə nisbətən sürətlə artmağa başlamış, onun sosial və sinfi tərkibi dəyişmiş, əhalinin xəstəlik və ölüm səviyyəsi kəskin sürətdə azalmış, orta ömür müddəti uzanmağa, əmək fəallığı artmağa, təhsil və mədəni səviyyəsi isə yüksəlməyə başlamışdı. Bununla yanaşı sosializm cəmiyyəti quruculuğunun ayrı-ayrı dövrlərində bir sıra sosial-iqtisadi, tarixi, demoqrafik və s. xarakterli amillərin təsiri altında əhalinin artım sürəti müxtəlif olmuşdur.

1920-1991-ci illəri əhatə edən 71 il ərzində (Sovet hakimiyyəti dövründə) respublika əhalisinin sayı 6,5 min nəfər və ya 3,7 dəfə artaraq 1952,2 min nəfərdən 7218,5 min nəfərə, o cümlədən, şəhər əhalisinin sayı 9,5 dəfə artaraq 405,8 min nəfərdən 3858,3 min nəfərə, kənd əhalisinin sayı isə 2,2 dəfə artaraq 1546,4 min nəfərdən 3360,2 min nəfərə çatmışdır. Bu müddət ərzində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi artaraq 20,8%-dən 53,5%-ə qalxmış, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə azalaraq 79,2%-dən 46,5%-ə düşmüşdür. 1922-1940-cı illərdə respublika əhalisinin sayı 838,0 min nəfər və ya 34,4%, 1940-1959-cı illərdə 424 min nəfər və ya 12,9%, 1959-1991-ci illərdə isə 3,5 mln. nəfər və ya 95,2% çoxalmışdır. 1922-1991-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının əhalisi 3,9 dəfə çoxalmış, xüsusi çəkisi isə artaraq SSRİ əhalisinin tərkibində 1,37%-dən 2,48%-ə çatmışdır (1922-ci ildə SSRİ-nin əhalisinin sayı 136100 min nəfər, Azərbaycanın əhalisinin sayı isə 1863,0 min nəfər təşkil etmişdir)¹⁸.

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ən sürətli artımı əvvəlcə 1922-40-cı illərdə, sonra isə yalnız 1950-60-cı illərdə olmuşdur.

¹⁸ Народное хозяйство СССР 1922-1982 г. М. 1982, с. 11; Народное хозяйство СССР в 1990 г. М. 1991, с. 67. Azərbaycan əhalisi 2000, B. 2001, с. 15; Ş.M.Muradovun göstərilən kitabı, с. 81-82.

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN ƏSAS DEMOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN DƏYİŞİLMƏSİ DİNAMİKASI

Doğum, ölüm və təbii artım əhalinin təbii təkrar istehsalının əsasını təşkil edən başlıca demoqrafik hadisələr olub bir çox kompleks – iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni, etno-demoqrafik, ailə-məişət, bioloji, təbii-coğrafi və sair amillərin təsiri altında daim dəyişir və əhalinin artıb-azalmasına müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir.

Tarixi mənbələrə əsasən Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrdə Şimali Azərbaycanda 1863-cü ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi – 26,3 nəfər, ölüm səviyyəsi – 18,9 nəfər, təbii artım – 7,4 nəfər; müvafiq surətdə 1886-cı ildə – 41,8; 28,0; 13,8; 1897-ci ildə – 30,8; 17,5; 13,3; 1913-cü ildə – 44,2; 25,5; 18,7; 1917-ci ildə isə 33,7; 26,7 və 7,0 nəfər təşkil etmişdir¹.

Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrlərdə – 1920-1925-ci illərdə Azərbaycan SSR-də əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi – 45,0-53,2; ölüm səviyyəsi – 23,2-45,0; təbii artım səviyyəsi isə 8,2-21,8 nəfər arasında; müvafiq surətdə sonrakı – 1928-1935-ci illərdə 21,9-47,7; 10,8-24,6; 11,1-23,8 nəfər; 1936-1940-cı illərdə – 30,4; 12,8 və 17,6; 1946-1950-ci illərdə – 28,5; 9,4 və 19,1; 1950-1955-ci illərdə – 34,3; 9,1 və 25,2; 1956-1960-cı illərdə isə 40,1; 7,0 və 33,6 nəfər arasında tərəddüd etmişdir². 1950-ci ildən ötən 55 il ərzində isə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ən yüksək doğum və təbii artım səviyyəsi 1960-cı ilə təsadüf etmişdir.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan Respublikası demoqrafik inkişaf vəziyyətinə görə keçmiş ittifaq respublikaları

¹ K.V.Mamedovun göstərilən əsəri. с. 101, 136-137.

² M.M.Allahverdiyevin göstərilən əsəri. с. 49, 55 və 62.

arasında ən qabaqcıl yerlərdən birini tutmuş və hətta 1960-cı ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım səviyyəsinə görə birinci yerə çıxmışdır. Belə ki, 1960-cı ildə keçmiş İttifaqda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 24,9 nəfər, təbii artım səviyyəsi isə 17,8 nəfər olmuşdursa, Azərbaycan SSR-də bu göstəricilər müvafiq surətdə 42,6 və 35,9 nəfər təşkil etmiş və ya orta ittifaq səviyyəsindən 1,7 və 2,0 dəfə yüksək olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, 1959 və 1989-cu illərin əhali siyahıyaalınması dövründə SSRİ-də əhalinin ortaillik artım sürəti 1,24% təşkil etmişdirsə (SSRİ-nin əhalisi 1959-cu ildəki 208,8 mln. nəfərdən 1989-cu ildə 285,7 mln. nəfərə çatmış və ya 36,8% artmışdırsa, Azərbaycanda bu göstəricilər müvafiq surətdə 3697,7 min nəfər və 7021,2 min nəfər təşkil etmiş və ya 89,9% artmışdır), Azərbaycanda bu göstərici 3,0% və ya orta ittifaq səviyyəsindən 2,4 dəfə yüksək olmuşdur³.

Həmin dövrdə respublikada əhalinin ortaillik artım sürətinin belə yüksək olması burada müqayisə edilən ərazilərə nisbətən əhalinin doğum səviyyəsinin yüksək, ölüm səviyyəsinin isə aşağı olması ilə əlaqədardır. 1960-90-cı illərdə respublika əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsinə görə orta ittifaq səviyyəsindən 1,6-1,7 dəfə, o cümlədən, Rusiyadan 1,8-2,0; Ukrayna və Baltıqyanı respublikalardan 1,7-2,6 dəfə yüksəkə durur, əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölümün səviyyəsinə görə isə həmin ərazilərdən geridə qalırdı⁴.

Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində doğum səviyyə-sindəki bu fərq hər bir respublikanın tarixi inkişafında keçdiyi həyat yolunun xüsusiyyətlərindən, məişət ənənəsindən, şəhər və kənd əhalisinin nisbətindən, öz kökləri ilə keçmişə gedən bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə təzahür edən milli mənsəbiyyət, habelə demoqrafik inkişafın xarakterindən irəli gəlirdi.

³ Ş.M.Muradovun göstərilən kitabı, səh. 82-83.

⁴ Yəni orada, səh. 83.

1960-1980-ci illərdə respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum əmsalı ilə yanaşı doğulanların mütləq sayı da azalmışdırsa, 1980-ci ildən sonra bu göstəricilər xeyli yüksəlmişdir. 1960-1980-ci illərdə respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulan uşaqların sayı 17,4 nəfər və ya 40,8% azalaraq 42,6 nəfərdən 25,2 nəfərə, onların mütləq sayı isə 10,8 min nəfər və ya 6,6% azalaraq 165,8 min nəfərdən 155,0 min nəfərə düşmüşdürsə, 1980-1991-ci illərdə bu göstəricilər müvafiq surətdə 6,3% artaraq 25,2 nəfərdən 26,6 nəfərə və 22,8% artaraq 155,0 min nəfərdən 190,3 min nəfərə gəlib çatmışdır. Müstəqillik illərində isə (1991-2006-cı illər) birinci göstərici 33,1% azalaraq 26,6 nəfərdən 17,8 nəfərə, ikinci göstərici isə 21,8% azalaraq 190,3 min nəfərdən 148,9 min nəfərə düşmüşdür. Şəhər və kənd yerlərində həmin göstəricilər bir-birindən fərqlənmiş və aşağıdakı kimi olmuşdur: şəhər yerlərində əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 1960-1980-ci illərdə 33,8% azalaraq 34,9 nəfərdən 23,1 nəfərə, doğulan uşaqların sayı isə 14,5% artaraq 66,0 min nəfərdən 75,6 min nəfərə, 1980-1991-ci illərdə müvafiq surətdə 1,7% artaraq 23,1 nəfərdən 23,5 nəfərə və 18,1% artaraq 75,6 min nəfərdən 89,3 min nəfərə qalxmışdır. 1991-2006-cı illərdə şəhər yerlərində həm əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi və həm də doğulan uşaqların sayı müvafiq surətdə 30,5% azalaraq 23,5 nəfərdən 16,3 nəfərə və mütləq sayı isə 20,6% azalaraq 89,3 min nəfərdən 70,5 min nəfərə düşmüşdür. Kənd yerlərində isə bu göstəricilər daha qabarıq olmuşdur. Belə ki, 1960-1980-ci illərdə burada əhalinin doğum əmsalı 44,8% azalaraq 49,8 nəfərdən 27,5 nəfərə, doğulan uşaqların sayı isə 20,5% azalaraq 99,9 min nəfərdən 79,4 min nəfərə düşmüşdür. 1980-1991-ci illərdə birinci göstərici 9,8% artaraq 27,5 nəfərdən 30,2 nəfərə, ikinci göstərici isə 27,2% artaraq 79,4 min nəfərdən 101,0 min nəfərə gəlib çatmış, 1991-2005-ci illərdə, əksinə, həmin göstəricilərin hər ikisi müvafiq surətdə 51,0% azalaraq 30,2 nəfərdən 19,4

nəfərə və 22,4% azalaraq 101,0 min nəfərdən 78,4 min nəfərə düşmüşdür⁵. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğulan uşaqların sayı 1960-cı ildən, mütləq sayı isə 1965-ci ildən sonra azalmağa başlamışdı. Bu bütövlükdə respublikada, onun şəhər və kəndlərində, habelə ayrı-ayrı təbii-iqtisadi zonalarında müşahidə olunmuşdur.

Respublikanın bəzi bölgələrinin şəhər və kəndlərində doğum səviyyəsindəki fərqə təsir edən amillərdən biri də iri şəhərlərlə müqayisədə kiçik şəhərlərin və şəhər tipli qəsəbələrin ümumi inkişaf səviyyəsinin kənd yerlərindən o qədər də fərqlənməməsidir. Bu da öz növbəsində həmin bölgələrin şəhərlərində doğum səviyyəsinin kəndlərdən az fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq istər bütünlükdə respublikada, istərsə də onun əksər təbii-iqtisadi zonalarında doğum səviyyəsi kənd yerlərində şəhər yerlərinə nisbətən yüksək olaraq qalmaqdadır. Ancaq ölkənin ayrı-ayrı təbii-iqtisadi zonalarında, şəhər və kənd yerlərində mövcud doğum əmsalları arasındakı fərqi miqyası getdikcə azalır. Bu, həmin ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin yaş-cins tərkibi, məşğulluq səviyyəsi, rifah halının yüksəlməsi və sairədən irəli gəlir.

Ölkənin əhalisinin artıb-azalmasına və onun quruluşunun dəyişməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də insanların sağlamlığı və onların ölüm səviyyəsindən ibarətdir. Ölüm səviyyəsi, xüsusilə də uşaq ölümünün səviyyəsi bu və ya digər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını və onun əhalisinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən ən mühüm göstəricilərdən biridir. 1950-1960-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi 32,2% azalaraq 9,6 nəfərdən 6,7 nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 28,7%

⁵ Azərbaycan əhalisi 2006 (statistik bülleten). Bakı, 2006. səh. 26-33; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007. Bakı, «Səda», 2007. səh. 99-103.

azalaraq 10,1 nəfərdən 7,2 nəfərə, kənd yerlərində isə 32,6% azalaraq 9,2 nəfərdən 6,2 nəfərə düşmüşdür. 1960-1990-cı illəri əhatə edən 30 il ərzində isə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi təqribən sabit qalaraq 6,1-7,0 nəfər arasında tərəddüd edib və 9% azalaraq 6,7 nəfərdən 6,1 nəfərə düşmüşdür; o cümlədən şəhər yerlərində 19,5% azalaraq 7,2 nəfərdən 5,8 nəfərə düşmüş, kənd yerlərində isə əksinə 3,2% artaraq 6,2 nəfərdən 6,4 nəfərə qalxmışdır.

Müstəqillik illərini əhatə edən son 16 il ərzində (1991-2006-cı illər) isə bu göstəricinin səviyyəsi bir qədər fərqli olmuşdur. Bu göstərici 1990-1994-cü illərdə, yəni Azərbaycanla Ermənistan arasındakı atəşkəs dövründə 19,7% artaraq, 6,1 nəfərdən 7,3 nəfərə qalxmış, 1994-cü ildən sonra isə 12,3% azalaraq 7,3 nəfərdən 6,4 nəfərə düşmüşdür (cədvəl 4). Bununla belə, əmək qabiliyyətli yaşında olan əhali və bir yaşınadək olan uşaqlar arasında ölüm səviyyəsi nisbətən yüksək olaraq qalmaqdadır. 2006-cı ilin statistik məlumatlarına əsasən respublikada hər 1000 nəfər diri doğulan uşaqlardan bir yaşınadək ölənlərin sayı 10,1 nəfər, o cümlədən şəhər yerlərində 12,3 nəfər, kənd yerlərində 8,2 nəfər, Naxçıvan MR-da müvafiq surətdə 2,7; 5,1 və 2,0 nəfər; Bakı şəhərində 16,4 nəfər; Gəncədə 3,4 nəfər; Sumqayıtda 20,8 nəfər; Mingəçevirdə 11,3 nəfər, Əli Bayramlıda isə 5,9 nəfər təşkil etmişdir⁶.

1950-2006-cı illərdə diri doğulan uşaqlar arasında 1 yaşınadək ölənlərin həm mütləq, həm də hər 1000 nəfərə düşən sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu azalma diri doğulan

⁶ Azərbaycan əhalisi 2006. (statistik məcmuə). Bakı, 2006. səh. 27, 89-91; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007, Bakı, «Səda», 2007. səh. 99, 101, 103, 315-317.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin təbii artımının dəyişməsi dinamikası
(əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə)

İllər	Doğulanlar						Ölənələr						Təbii artım						Hər 1000 nəfər diri doğulan 1 yaşa qədər uşağa düşən ölənlər					
	Şəhər			Kənd			Şəhər			Kənd			Şəhər			Kənd			Şəhər			Kənd		
	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd	Cəmi	Şəhər	Kənd
1950	31,2	29,4	32,6	9,6	10,1	9,2	21,6	19,3	23,4	67,6	91,0	50,2												
1955	37,8	32,0	42,3	7,6	8,0	7,1	30,2	24,9	35,2	58,7	76,7	47,1												
1960	42,6	34,9	49,8	6,7	7,2	6,2	35,9	27,7	43,6	43,2	48,9	39,7												
1965	36,6	29,2	43,8	6,4	6,5	6,2	30,2	22,7	37,6	38,9	36,3	40,7												
1970	29,2	24,4	34,1	6,7	6,5	6,9	22,5	17,9	27,0	37,0	31,0	37,6												
1975	24,9	22,5	27,6	6,9	6,6	7,2	18,0	15,9	20,4	37,5	30,0	44,0												
1980	25,2	23,1	27,5	7,0	6,7	7,3	18,2	16,4	20,2	30,4	26,3	34,4												
1985	26,6	24,4	29,2	6,8	6,6	6,9	19,8	17,8	22,3	29,4	25,6	33,0												
1990	25,9	22,7	29,7	6,1	5,8	6,4	19,8	16,9	23,3	23,0	19,3	26,3												
1991	26,6	23,5	30,2	6,3	6,1	6,4	20,3	17,4	23,8	25,3	21,5	28,7												
1992	25,0	22,0	28,3	7,1	6,8	7,3	17,9	15,2	21,0	25,5	19,5	30,9												
1993	23,7	21,0	26,6	7,2	7,0	7,3	16,5	14,09	19,3	28,2	22,6	33,2												
1994	21,4	18,9	24,1	7,3	7,2	7,5	14,1	11,7	16,6	25,2	21,5	28,5												
1995	18,9	16,4	21,7	6,7	6,6	6,8	12,2	9,8	14,9	23,3	21,8	24,7												
2000	14,8	12,3	17,3	5,9	5,8	6,0	8,9	6,5	11,3	12,8	12,9	12,8												
2005	17,2	15,1	19,4	6,3	6,4	6,1	10,9	8,7	13,3	9,3	10,1	8,6												
2007	17,8	16,3	19,4	6,2	6,4	6,1	11,6	9,9	13,3	10,1	12,3	8,2												

7 Azərbaycan əhalisi 2006. (Statistik məcmuə). Bakı, 2006, səh. 27, 38.

uşaqlar arasında 1 yaşınadək ölənlərin mütləq sayı üzrə respublika miqyasında 74,6% azalaraq 5,9 min nəfərdən 1,5 min nəfərə, o cümlədən şəhər yerlərində 73,6% azalaraq 3,4 min nəfərdən 0,9 min nəfərə, kənd yerlərində 76,0% azalaraq 2,5 min nəfərdən 0,6 min nəfərə; hər 1000 nəfər diri doğulan uşağa düşən ölənlərin sayı isə müvafiq surətdə 75,1 faiz azalaraq 67,6 nəfərdən 10,1 nəfərə, 86,5 faiz azalaraq 91 nəfərdən 12,3 nəfərə və 83,7 faiz azalaraq 50,2 nəfərdən 8,2 nəfərə düşmüşdür⁸.

2006-cı ilin statistik məlumatlarına əsasən Respublikada uşaq ölümünün əsas səbəblərini – tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri (43,8%), perinatal dövrdə əmələ gələn hallar (22,4%), anadangəlmə anomaliyalar (13,1%), yoluxucu və parazitar xəstəliklər (7,7%), bədbəxt hadisələr, zəhərlənmə və zədələr (1,9%) və sair; bütünlükdə əhali arasında baş verən ölümün əsas səbəbləri isə qan dövranı sisteminin xəstəlikləri (56,9%), yeni törəmələr (12,5%), tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri (5,5%), yeni törəmələr (12,5%), bədbəxt hadisələr, zəhərlənmə və zədələr (5,1%) və sairədən ibarətdir⁹.

Respublikada əhali arasında, xüsusilə də uşaqlar arasında ölüm səviyyəsinin nisbətən yüksək olması bir tərəfdən burada hələlik lazımi sayda və keyfiyyətdə yüksək ixtisaslı tibb kadrlarının çatışmaması, səhiyyə orqanlarının maddi-texniki bazasının nisbətən zəif olması, bir sıra rayon, şəhər və kəndlərdə tibb müəssisələrində antisanitariya vəziyyətinin hələ də mövcud olması ilə, digər tərəfdən isə əhalinin, xüsusilə də qadınların xeyli bir qisminin əmək və məişət şəraitindəki çatışmazlıqlar, son vaxtlaradək əhalinin bir qisminin çadırlarda, köçkün və qaçqın halında yaşaması, zəif qidalanması və s.

⁸ Azərbaycan əhalisi 2006. Bakı, «Səda», 2006, səh. 38; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007. Bakı, «Səda», 2007, səh. 315-317.

⁹ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (statistik məcmuə), 2007, B., 2007, səh. 269; 315.

bağlıdır. Əhali statistikasına məlumatlarına əsasən 2006-cı ildə hər 1000 nəfər diri doğulan uşaqlardan 1 yaşınadək ölənlərin sayı orta hesabla dünya miqyasında 52 nəfər, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təqribən 60 nəfər, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 5-6 nəfər təşkil etmişdir. Dünya miqyasında hər bir nəfər diri doğulan uşaqlar arasında ən yüksək ölüm səviyyəsi Əfqanıstanda (166 nəfər), Suerra Leonədə (163 nəfər), Nigerdə (149 nəfər), Liberiyada (142 nəfər), Anqoloda (139 nəfər), Somali və Qvineya Bissanda (116 nəfər), ən aşağı ölüm səviyyəsi isə Sinqapurda (2,1 nəfər), İslandiyada (2,5 nəfər), Yaponiyada (2,8 nəfər), İsveçdə (2,4 nəfər), Norveçdə (3,1 nəfər), İspaniyada (4,0 nəfər), Normandiya adalarında (3,4 nəfər), Dinamikada (4,4 nəfər) qeydə alınmışdır¹⁰.

Azərbaycan tarixən həm də uzunömürlülər divarı kimi şöhrət tapmışdır. Ölkənin coğrafi-iqlim şəraiti, suyu, havası, torpağı, təbii nemətləri, xalqımızın sağlam həyat tərz, özünəməxsus ailə-məişət xüsusiyyətləri buna imkan vermişdir. 1999-cu il yanvarın 27-dən fevralın 3-dək Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş əhalinin ilk milli siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən həmin ildə respublikamızda yaşı 100-dən yuxarı olan 2307 nəfər, o cümlədən 229 nəfər kişi və 2078 nəfər qadın qeydə alınmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2006-cı ilə dair məlumatlarına əsasən Azərbaycanda doğulanların gözlənilən ömür uzunluğu 72,4 yaş, o cümlədən kişilər üzrə 69,6, qadınlar üzrə isə 75,1 yaş təşkil etmişdir¹¹. Rəsmi statistik məlumatlara görə, respublika əhalisinin yaş quruluşunda, bir qayda olaraq, əmək qabiliyyətli yaşında olanlar (1970 il istisna olmaqla) əhalinin yarısından çoxunu təşkil edir (Cədvəl 5).

¹⁰ Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007. Bakı, «Səda» 2007. səh. 437-443.

¹¹ Azərbaycanda ailələr 2007, (statistik məcmuə). Bakı, «Səda» 2007. səh. 53.

Cədvəl 5¹²

Azərbaycan Respublikasında yaş quruluşunun dəyişməsi dinamikası

	1959		1970		1979		1989		1999		2007	
	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekun nisbatən %-lə
Cəmi əhali	3697,7	100,0	5117,1	100,0	6026,5	100,0	7021,2	100,0	7953,4	100,0	8532,7	100,0
O cümlədən əmək qabiliyyətli yaşadək	1406,0	38,0	2363,1	46,2	2297,6	38,1	2433,3	34,7	2720,4	34,2	2030,9	23,8
Əmək qabiliyyətli yaşda	1902,3	51,5	2242,8	43,8	3183,9	52,8	3888,0	55,4	4515,4	56,8	5709,9	66,9
Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı	398,4	10,5	511,2	10,0	545,0	9,1	699,9	9,9	717,6	9,0	791,9	9,3

¹² Итоги Всесоюзной переписи населения Т. II М. «Статистика». 1972. с.42-43; Azərbaycan rəqəmlərdə 1995. B., 1996, s. 17; Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002. B. 2002. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2006. B., s. 66.

5-ci cədvəldən göründüyü kimi 1959-2005-ci illərdə əmək qabiliyyətli yaşda olan adamlar bütün əhalinin tərkibində 51,5-66,9% arasında təbəddüd etmişdir. 2007-ci ilin əvvəlində respublika əhalisinin 23,8%-ni əmək qabiliyyətli yaşadək olanlar, 66,9%-ni əmək qabiliyyətli yaşda olanlar, 9,3%-ni isə əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan adamlar təşkil etmişlər. 1959-2007-ci illər ərzində Azərbaycanda bütünlükdə əhalinin sayı 2,3 dəfə, o cümlədən əmək qabiliyyətli yaşadək olanların sayı 1,4 dəfə, əmək qabiliyyətli yaşda olanların sayı 3,0 dəfə, əmək qabiliyyətli yaşından yuxarı olanların sayı isə 2,0 dəfəyə yaxın artmışdır. Əhalinin doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində respublikada əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli yaşadək olanların (0-15 yaşında) sayı əmək qabiliyyətli yaşda olan və bu yaşı ötüb keçənlərin sayına nisbətən ləng artır.

Azərbaycanın əmək potensialının formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də əhalinin yaş quruluşunda baş verən dəyişikliklərdir.

Əhalinin yaş tərkibində baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri əhalinin ümumi sayında gələnlərin (29 yaşınadək olanların) xüsusi çəkisinin tədricən azalmasıdır.

Respublika əhalisinin tərkibində onların xüsusi çəkisi 1979-cu ildə 65,8% təşkil etdiyi halda, 1989-cu ildə 62,6%, 1999-cu ildə isə 57,4%, 2007-ci ildə isə 52,8% olmuşdur. Respublika əhalisinin yaş tərkibindəki dəyişiklikləri xarakterizə edən mühüm əlamətlərdən digəri əhalinin ümumi sayında əmək qabiliyyətli yaşadək olanların (0-15 yaşında) xüsusi çəkisinin 1959-cu ildəki 37,2%-dən 1979-cu ildə 35,3%-ə, 1999-cu ildə 34,2%-ə, 2007-ci ildə isə 23,8%-ə düşməsidir. Respublika əhalisinin demoqrafik quruluşunda daha bir mühüm əlamət əhalinin cins quruluşundakı dəyişikliklərlə səciyyələnir (Cədvəl 6).

Cədvəl 6¹³

Azərbaycan Respublikasında əhalinin cins tərkibinin dəyişməsi dinamikası

İllər	Əhalinin sayı (min nəfər)	O cümlədən		Yekuna nisbətən		Hər 100 nəfər kişiye düşən qadınların sayı (nəfər)
		Kişilər	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	
1939	3205,2	1642,6	1562,6	51,2	48,8	951,3
1959	3697,7	1756,5	1941,2	47,5	52,5	1105,0
1970	5117,1	2483,0	2634,1	48,5	51,5	1060,9
1979	6028,3	2938,8	3089,5	48,8	51,2	1051,3
1989	7021,2	3423,8	3597,4	48,8	51,2	1050,7
1990	7131,9	3481,7	3650,2	48,8	51,2	1048,4
1991	7218,5	3524,1	3694,4	48,8	51,2	1048,3
1993	7440,0	3641,2	3798,8	48,9	51,1	1043,3
1994	7549,6	3702,5	3847,1	49,0	51,0	1039,1
1995	7643,5	3754,6	3888,9	49,1	50,9	1035,8
1998	7876,7	3883,2	3993,5	49,3	50,7	1028,4
2000	8016,2	3918,3	4097,9	48,9	51,1	1045,8
2005	8347,3	4103,7	4213,6	49,2	50,8	1034,1
2006	8436,4	4152,2	4284,2	49,2	50,8	1031,8
2007	8523,7	4205,0	4327,7	49,3	50,7	1029,1

6-cı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi İkinci dünya müharibəsində olan dövrdə respublikada kişilərin sayı qadınların sayını üstələdiyi halda, müharibənin nəticəsi olaraq sonrakı illərdə qadınların sayı kişilərin sayını üstələməyə başlamış və bu nisbət son illərdə azalsa da indiyədək davam etməkdədir. Bu fərq 1959-cu ildə qadınların xeyrinə 184,5 min nəfər olduğu halda, 1998-ci ildə 110,3 min nəfərədək, 2007-ci ildə 1029,1 min nəfərədək azalmışdır.

¹³ Azərbaycanın əhalisi. 2006 (statistik məcmuə). Bakı, 2006. səh. 21; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007 (statistik məcmuə). Bakı, «Səda», 2007, səh. 23.

3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AİLƏ, NİGAH VƏ BOŞANMALARIN DƏYİŞİLMƏSİ

Ailə müasir cəmiyyətin ilkin yaranma rüşeymi, özəyi olub əhalinin təbii təkrar istehsalının təşkili formasıdır. Onun əsas funksiyası uşaq doğulması və gənc nəslin tərbiyəsindən ibarətdir. Ailənin əhalinin təbii təkrar istehsalı prosesində və bütünlükdə cəmiyyətin həyatında oynadığı rol misilsiz və əvəzolunmazdır. Çünki, **əvvəla**, doğum, ölüm, təbii artım və s. bu kimi demografik hadisələr ailədə baş verir; **ikincisi**, ailə iqtisadi, mədəni, uşaq doğulub tərbiyə edilməsi və s. funksiyaları yerinə yetirilməklə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində mühüm rol oynayır. Respublikada yaranan ailələrin sayı ilbəil artır. Əhalinin siyahıya alınması məlumatlarına əsasən Respublikada 1970-ci ildə 1076,8 min, 1979-cu ildə 1247,2 min, 1989-cu ildə 1519,4 min, 1999-cu ildə isə 1687,5 min, o cümlədən müvafiq surətdə şəhər yerlərində – 600,7 min, 727,0 min, 885,5 min, 911,4, kənd yerlərində isə 476,1 min, 520,2 min, 633,9 min və 776,1 min ailə mövcud olmuş və ya onların sayı 1970-ci ilə nisbətən 56,7%, o cümlədən şəhər yerlərində 51,7%, kənd yerlərində isə 63,0% artmışdır¹.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Respublikamızda keçirilmiş 1999-cu ilin ilk əhalinin siyahıya alınması məlumatlarına əsasən burada mövcud olmuş 1687,6 min ailənin 1631,5 minini və ya 96,7 faizini ailə üzvləri eyni millətdən olanlar, 56,1 minini və ya 3,3 faizini isə ailə üzvləri müxtəlif millətlərdən olanlar təşkil etmişlər. Bütün ailələrin 1466,0 minini və ya 86,9 faizini azərbaycanlı, təxminən 31,4 minini və ya 1,9 faizini ləzgi, 39,7 minini və ya 2,3 faizini rus, 40,0 min nəfərini və ya 2,4 faizini erməni, 12,0 min nəfərini və ya 0,7 faizini talış, 9,5

min nəfərini və ya 0,6 faizini avar, 7,0 min nəfərini və ya 0,4 faizini türk, 1,6 min nəfərini və ya 0,1 faizini tat, 6,6 min nəfərini və ya 0,4 faizini tatar, 5,5 min nəfərini və ya 0,3 faizini ukraynalı, 2,5 minini və ya 0,1 faizini saxut, 3,1 minini və ya 0,2 faizini gürcü, 2,1 minini və ya 0,1 faizini kürd, 2,0 minini və ya 0,1 faizini yəhudi, 0,9 minini və ya 0,1 faizini udin millətindən olanlar təşkil etmişlər². Bu bir daha Azərbaycan Respublikasının çox milli əhali tərkibinə malik olmasını qoruyub saxlamasını nümayiş etdirir.

Respublikanın demografik vəziyyətində, ilk növbədə isə əhalinin doğum və ölüm səviyyəsində baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq ailə üzvlərinin orta sayı da artıb-azalmaqla daim dəyişmişdir. Əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Respublikada ailə üzvlərinin orta sayı 1970-ci ildə 5,1 nəfər (şəhər yerlərində 4,5, kənd yerlərində – 5,7), 1979-cu ildə 5,1 nəfər (şəhər yerlərində – 4,5, kənd yerlərində – 5,8), 1989-cu ildə 4,8 nəfər (şəhər yerlərində – 4,5, kənd yerlərində – 5,2), 1999-cu ildə isə 4,7 nəfər (şəhər yerlərində 4,4, kənd yerlərində 5,0) təşkil etmiş və ya 1970-ci ilə nisbətən 7,8% (şəhər yerlərində 2,2%, kənd yerlərində – 12,3%) azalmışdır. 1999-cu il əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən respublikada mövcud olmuş bütün ailələrin 22,5%-i bir uşaq (şəhər yerində 26,1, kənd yerlərində – 18,7), 35,3%-i 2 uşaq (şəhər yerlərində 37,8, kənd yerlərində 32,6), 25,5%-i 3 uşaq (şəhər yerlərində 22,6, kənd yerlərində 28,6), 16,7%-i isə 4 və daha çox uşaq (şəhər yerlərində 13,5, kənd yerlərində 20,1%) olmuşdur. Ailələrin sayının artımı isə ilk növbədə bağlanan nigahların sayından asılı olmuşdur³.

Nigah və boşanma səviyyəsi əhalinin doğum və təbii artımına təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə də

² Azərbaycanca ailələr 2007 (statistik məcmuə). Bakı, 2007. səh. 69

³ Azərbaycanca ailələr (statistik məcmuə). 2007. Bakı. «Səda» 2007. səh. 69

¹ Azərbaycanda ailələr 2007 (statistik məcmuə). B. 2007. səh. 65-67.

əhalinin artımı, insan və əmək potensialının formalaşması mənbələrindən danışarkən nığah və boşanma amilindən bəhs etməmək olmaz, çünki, əhalinin təkrar istehsalına təsir edən ən başlıca amil ölkədə mövcud olan nığah, boşanma və ailə vəziyyətidir. Öz növbəsində isə nığah, boşanma və ailənin inkişaf parametrləri isə əsas demoqrafik göstəricilər (əhalinin doğum, ölüm və təbii artım səviyyəsi, əhalinin yaş və cins tərkibi) ilə yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi durumundan, xalqın adət və ənənələrindən də çox asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında nığah və boşanmaların sayı və əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə onların səviyyəsi həmişə dəyişkən olmuşdur (cədvəl 7). Beləki, burada 1950-ci ilə nisbətən 1960-cı ildə nığahların sayı 1,9 dəfə, o cümlədən şəhər yerində 1,4, kənd yerlərində 3,1 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə boşanmaların ümumi sayı 3,3 dəfə, o cümlədən şəhər yerlərində 3,4 dəfə artmış, kənd yerlərində isə 4,6% azalmışdır. 1960-cı ildən 1991-ci ilədək olan dövrdə isə nığahların və boşanmaların həm ümumi sayı və həm də əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə daim artmışdır. 1991-ci ildə Respublika üzrə nığahların sayı 74,4 min olduğu halda, 2005-ci ildə bu göstərici 3,8% azalaraq 71,6 minə, boşanmaların sayı isə müvafiq surətdə 16,8% azalaraq 10,7 mindən 8,9 minə düşmüşdür. 2006-cı ildə isə 2005-ci ilədəkinə nisbətən nığahların sayı bütünlükdə Respublikada 10,9% (7800) nığah, o cümlədən şəhər yerlərində 10,5% (3752)nığah, kənd yerlərində 11,2% (4048) nığah çoxalmış, boşanmaların sayı isə müvafiq surətdə 12,1% (1078), o cümlədən şəhər yerlərində 14,9% (1023), kənd yerlərində isə 2,7% (55) azalmışdır ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. 1999 – cu ilin əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda heç zaman nığahda olmamış subayların sayı 25-29 yaşında olan qadınlar arasında 79,4 min nəfəri (23,9%-i), 30-34 yaşında olan qadınlar arasında 47,9 min nəfəri (13,3%-i), 35-39 yaşında olan qadınlar arasında

Azərbaycan Respublikasında nığahların və boşanmaların dinamikası

İllər	Nığahların sayı			Boşanmaların sayı			Əhalinin 1000 nəfərinə düşən nığahların sayı			Əhalinin 1000 nəfərinə düşən boşanmaların sayı		
	O cümlədən			O cümlədən			O cümlədən			O cümlədən		
	əmi	Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində	əmi	Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində	əmi	Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində	əmi	Şəhər yerlərində	Kənd yerlərində
1950	23862	16755	7107	883	839	44	8,2	13,0	4,4	0,3	0,7	0,0
1955	34359	19942	14417	1505	1463	42	10,3	12,5	8,4	0,5	0,9	0,0
1960	46635	24219	22416	2910	2868	42	12,0	12,8	11,2	0,7	1,5	0,0
1965	39077	19881	19196	3537	3522	15	8,5	8,8	8,3	0,8	1,6	-
1970	35222	20896	14326	6786	6781	5	6,8	8,0	5,6	1,3	2,6	-
1975	47173	26794	20379	7096	6824	272	8,3	9,1	7,5	1,2	2,3	0,1
1980	60134	31940	28194	7116	6723	393	9,8	9,8	9,8	1,2	2,1	0,1
1985	70104	36197	33907	7879	7088	791	10,5	10,2	10,9	1,2	2,0	0,3
1989	71874	35794	35900	11436	10723	713	10,4	9,7	11,3	1,7	2,9	0,2
1990	73119	37748	35371	14040	13210	830	10,4	9,9	10,8	2,0	3,5	0,2
1991	74378	38522	35856	10679	9160	1519	10,4	9,4	11,5	1,5	2,4	0,4
1995	43130	21478	21652	5669	4819	850	5,7	5,4	6,0	0,8	1,2	0,2
2000	39611	19994	19617	5478	4332	1146	5,0	5,0	5,0	0,7	1,1	0,3
2005	71643	35593	36050	8895	6864	2031	8,7	8,4	9,0	1,1	1,6	0,5
2006	79443	39345	40098	7817	5841	1976	9,5	9,1	9,9	0,9	1,4	0,5

⁴ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007 (statistik məlumat). B. «Səda», 2007. səh. 324-329.

33,7 min nəfəri (9,3%-i), 40 və yuxarı yaşında olan qadınlar arasında isə 33,9 min nəfəri (3,1%-i) ötüb keçmişdir⁵. 1999-cu ilin əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında 50-54 yaşlı qadınlar arasında heç zaman nigahda olmayanlar cəmi 2,6%, kişilər arasında isə 1,2% təşkil etmişdir. Gənclər arasında subaylıq səviyyəsinə görə respublikamız MDB ölkələri arasında əvvəllərdə olduğu kimi indi də ilk yerlərdən birini tutmaqdadır. Azərbaycan Respublikada hər 1000 nəfər kişiye düşən qadınların sayı 1048,2 nəfər, o cümlədən 15-19 yaşlılar üzrə 986,2 nəfər, 20-24 yaşlılar üzrə 1069,5 nəfər, 25-29 yaşlılar üzrə 1115,4 nəfər, 30-34 yaşlılar üzrə 1120,2 nəfər, 35-39 yaşlılar üzrə 1080,6 nəfər, 40-44 yaşlılar üzrə 1047,3 nəfər və s. təşkil etmişdir. Respublika əhalisi arasında qadınların xüsusi çəkisi 51,0%, o cümlədən 15-19 yaşlılar arasında 49,6; 20-24 yaşlılar arasında 51,7; 25-29 yaşlılar arasında isə 52,8% olmuşdur⁶.

Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, qeyd edilən dövrdə ailə qurmaq üçün ən önəmli olan yaş qrupları hesab edilən 20-24 və 25-29 yaşında olan gənclər arasında oğlanların sayı qızların sayından xeyli azdır. Belə vəziyyətin yaranmasına səbəb isə son vaxtlaradək Respublikadan, xüsusi ilə də onun kənd yerlərindən qızlara nisbətən oğlanların daha çox hissəsinin xarici ölkələrə miqrasiyası ilə bağlıdır. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, axır vaxtlarda başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi bizim ölkədə də qız uşaqlarının doğulmasının qarşısının süni surətdə alınması kimi mənfi meyillərin yaranması prosesi gedir. Bunu ondan görmək olar ki, əgər Respublikamızda diri doğulan uşaqlar arasında qızların xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 48,4 faiz, o cümlədən şəhər yerlərində 48,9,

⁵ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999. Bakı, 2001. səh. 101-102.

⁶ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999. Bakı, 2001. səh. 101-103.

kənd yerlərində isə 47,8 faiz təşkil etmişdirsə, bu göstərici xeyli azalaraq 2006-cı ildə müvafiq surətdə 46,2; 46,2 və 51,2 faiz təşkil etmişdir. Başqa sözlə desək hər 100 nəfər doğulan oğlan uşağına 1990-cı ildə 93,9 nəfər, o cümlədən şəhər yerlərində 93,6 nəfər, kənd yerlərində isə 92,7 nəfər qız uşağı doğulmuşdursa, 2006-cı ildə bu göstərici müvafiq surətdə 85,6; 86,0 və 85,3 nəfər təşkil etmiş və ya 8,2; 8,1 və 8,0 faiz azalmışdır⁷.

Bu proses uzun müddət davam edərsə və onun qarşısı alınmasa heç şübhəsiz ki, gələcəkdə oğlanların sayı ilə qızların sayı arasındakı nisbətlik oğlanların xeyrinə əhəmiyyətli surətdə dəyişəcək, bu isə öz növbəsində daha ciddi demografik çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycanda yuxarıda qeyd edilən demografik vəziyyətin yaranmasına təsir edən **ən mühüm amillərdən biri** keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu axırncı 30 il ərzində (1960-1990-cı illərdə) **burada müvafiq iş yerlərinin çatışmaması** və bəzi başqa obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən **gənc oğlanların xeyli bir qisminin** SSRİ-nin iri sənaye şəhərlərinə, tikinti obyektlərinə, kənd təsərrüfatı rayonlarına və təhsil mərkəzlərinə (orta hesabla hər il 30-40 min nəfər) işləməyə, təhsil almağa və daimi yaşamağa köçüb getmələri olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə, xüsusilə də 1980-ci ildən sonra keçmiş SSRİ hökumətinin təkidi ilə İttifaqın Arxangelsk, Qeyri-qaratorpaq, Çernobıl, Tümen vilayətləri, BAM zonası regionlarına və başqa ərazilərə minlərlə ali və orta ixtisas təhsili olan mütəxəssislər və ixtisaslı fəhlə kadrları mütəşəkkil qaydada aparılmışdı. Təkcə 80-ci illərin ortalarında Azərbaycandan Rusiyanın Amur vilayətlərinə 600-dən çox ailə köçürülmüş və hər il orta hesabla yuxarıda qeyd edilən vilayətlərə buradan 1500 nəfərdən çox yüksək ixtisaslı

⁷ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. Bakı, 2001, səh. 28-33; Azərbaycanın demografik göstəriciləri. 2007 (statistik məcmuə), Bakı, «Səda». 2007, səh. 99-109

mütəxəssis göndərilmişdir ki, onların da 80-90 faizindən çoxunu azərbaycanlı oğlanlar təşkil etmişlər⁸. Təsədüfi deyildir ki, əgər 1989-cu ilin əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən Azərbaycanda 30-39 yaşından yuxarı olan qadınlar arasında heç zaman nigahda olmayanların sayı 66,1 min nəfər təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2,3 faiz artaraq 1999-cu ildə 67,6 min nəfərə gəlib çatmışdır⁹. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2006-cı illəri əhatə edən son on bir il ərzində Respublikamızda hər il orta hesabla 6,8 minə yaxın boşanma halı qeydə alınmışdır ki, onların da təqribən 82,3%(5,6 min) şəhər yerlərinin, 17,7% (1,2 min) isə kənd yerlərinin payına düşmüşdür¹⁰.

Hazırda Respublikamızda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən boşanma hallarının sayı MDB ölkələrinin orta səviyyəsindən təqribən 3 dəfə aşağıdır. **Qadınlar arasında boşanma və ayrılma hallarına görə respublikamız MDB ölkələri içərisində sonuncu, kişilər arasında olan boşanma və ayrılma hallarına görə isə axırıncı yerlərdən birini tutur.** Ancaq onu da unutmamaq olmaz ki, hazırda bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən qadınlar arasından boşananların sayı kişilərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur və bu artmağa doğru meyl etməkdədir. Bunu ondan görmək olar ki, əgər 1999-cu ildə bütünlükdə Respublikamızda boşanmış kişilərin sayı 17,8 min nəfər, o cümlədən şəhər yerlərində 13,3 min nəfər, kənd yerlərində isə 4,5 min nəfər təşkil etmişdirsə, bu göstərici müvafiq surətdə qadınlar üzrə 62,0 min nəfər; 44,4 min nəfər və 17,6 min nəfər təşkil etmiş və ya kişilərlə müqayisədə 3,5; 3,3 və 3,8 dəfə çox olmuşdur. Boşanan

⁸ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı. Səh. 104-105.

⁹ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı. Səh. 104-105 və Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıya Alınması 1999, Bakı, 2001. səh. 102-103.

¹⁰ Azərbaycan demoqrafik gösmtəriciləri 2007 (statistik məcmuə). Bakı, «Səda», 2007. səh. 324-329.

kişilərin 47,7 faizi, qadınların isə 53,9 faizi 20-39 yaşında olanların payına düşür¹¹.

Ölkəmizdə boşanma halları bir çox səbəblərlə bağlı olub, ailənin quruluşu və funksiyalarında baş verən dəyişikliklər, xüsusən qadınların təhsil və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və iqtisadi cəhətdən müstəqil olması nəti-cəsində ailədaxili münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə, tələbatın çoxaldılmasına və evlənmənin get-gedə daha çox məhəbbətə, qarşılıqlı münasibətlərə və marağa əsaslanması ilə əlaqədardır. Elə bu səbəbdəndir ki, **hazırda uğursuz evlənmələrdə boşanma halları əsas etibarı ilə qadınların təşəbbüsü ilə qaldırılır.** Halbu ki, uzun illər boyu boşanma məsələsində qadınların iradəsi maddi mülahizələrə tabe edilmişdir. Çünki ərə getmək onların mövcud olması üçün yeganə yaşayış vasitəsi idi. Arvadın maddi cəhətdən ərindən asılılığı nigah ənənəsi ilə bağlı idi. Uzun illər boyu ailə məhəbbətdən daha çox dini qanunlara, boşanmanın məhdudlaşdırılmasına, hətta onun qadağan edilməsinə və qadının hüquqsuz olmasına əsaslanmışdır. Tək qadınlar ərdə olan qadınlar qədər cəmiyyətdə hörmət və şərəfə malik deyildirlər. Cəmiyyətdə qadının müvəffəqiyyəti əsas etibarı ilə onun ərdə olmasından, daha doğrusu ərinin nüfuzundan asılı idi. Bu səbəbdən də, qadınların bir çoxu tək yaşamaqdansa, uğursuz ərdə olmağı daha üstün tuturdular. Buna görə də əvvəllər uzun illər boyu boşanma məsələsi başlıca olaraq kişilərin təşəbbüsü ilə qaldırılıb. İndi sosial-iqtisadi və ictimai həyatın bütün sahələrində qadınlar hüquqca kişilərlə bərabər olub, yüksək təhsil və məşğulluq səviyyəsinə malikdirlər. Onlar ictimai istehsalda fəal iştirak edərək bərabər əmək üçün kişilərlə bərabər əmək haqqı alır və iqtisadi cəhətdən müstəqildirlər. Faktlar göstərir ki, hazırda işləyən və müstəqil əmək haqqına malik olan kişi və qadınlar himayədə yaşayanlara nisbətən boşanmaya daha çox təşəbbüs göstərirlər ki, bu da kişilər üzrə

¹¹ Yəni orada.

ən çox fəhlələr arasında, qadınlar üzrə isə ən çox qulluqçular arasında özünü biruzə verir. İndi nigahda olmaq kimi boşanma da azaddır. Çünki hər bir cəmiyyətdə müəyyən optimal boşanma səviyyəsinin olması zəruridir. Boşanmanın minimum səviyyəyə endirilməsinə yalnız onun qanunla qadağan edildiyi halda mümkündür ki, bu da yol verilməzdir. Çünki hələ vaxtı ilə F.Engelsin yazdığı kimi, mədəm ki, hiss itirilmişdir, boşanma hər tərəf üçün və həm də cəmiyyət üçün xeyirli işdir¹². Buna görə də hazırda söhbət boşanmanın tamamilə aradan qaldırılmasından və onun minimum səviyyəyə endirilməsindən deyil, onun sürətlə çoxalmasının qarşısının alınmasından getməlidir. Burada qəti resept vermək mümkün deyildir. Hazırda əsas vəzifə nigahın möhkəmliyini müəyyən edən meyarı və boşanmaya təsir edən başlıca amilləri, bu amilləri doğuran səbəbləri aşkara çıxarıb öyrənmək yaranmış vəziyyəti təhlil edib düzgün qiymətləndirməkdən və bu sahədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanmasından və dövlət səviyyəsində onların həyata keçirilməsindən ibarət olmalıdır.

¹² K.Marks, F.Engels əsərləri, 1 cild, s. 84-85.

4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏHALİSİNİN ETNO-DEMOQRAFİK QURULUŞU VƏ ONUN DƏYİŞİLMƏSİ MEYLLƏRİ

Azərbaycan Respublikası əhalisinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun tarixən rəngarəng etno-demoqrafik quruluşa malik olması və bütün tarixi şəraitlərdə bu xüsusiyyətini qoruyub saxlaya bilməsidir. Hələ 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında aparılmış əhalinin ilk ümumi siyahıyaalınması məlumatlarında respublika ərazisində onlarla müxtəlif millətlərin, xalqların, etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı qeydə alınmışdır. 1926-cı il əhalinin ümumittifaq siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən respublikamızda onların sayı 95-i ötüb keçmişdi. Halbuki həmin dövrdə bizimlə qonşu olan Gürcüstanda onların sayı 76, Ermənistanda isə cəmi 48 olmuşdur¹.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan köklü (yerli) əhalinin adı son 100 il ərzində rəsmi dövlət sənədlərində və mətbuatda bir neçə dəfə dəyişdirilərək gah tatar, gah türk, gah müsəlman, gah azəri və gah da azərbaycanlı kimi göstərilmişdir. Bu səbəbdən də respublika ərazisində yaşayan ayrı-ayrı millətlərdən olan əhalinin, o cümlədən də azərbaycanlıların sayının tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirilməsi çox çətin və mürəkkəb məsələ olub xüsusi maraq doğurur, mühüm elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Əhalinin sayı və tərkibi haqqında dəqiq məlumatların əldə edilməsi isə yalnız və yalnız onların siyahıyaalınması materialları əsasında mümkündür. 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında keçirilmiş Birinci ümumi əhali siyahıyaalınması məlumatlarında əhalinin milliyyəti göstərilmədiyindən onların milli mənsubiyyətini yalnız özləri üçün qəbul etdiyi ana dilinə

¹ Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. краткие итоги. Изд-во зак. ЦСУ. Тифлис, 1928, с. 18.

əsasən müəyyən etmək mümkündür. Bu isə heç şübhəsiz ki, bu və ya digər millətlərdən olan əhalinin sayı barədə tam dəqiqliyi ilə düzgün məlumat əldə etməyə imkan vermir. Çünki hər bir insan milliyyətindən asılı olmadan hər hansı bir dili özü üçün ana dili qəbul edə bilər. Bununla belə, ana dili milliyyətin müəyyənləşdirilməsinin mühüm atributlarından biri sayılır və ana dili olmayan xalq – millət sayıla bilməz. Buna görə də adamların milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində bu göstəricidən istifadə edilməsi nə qədər təqribi xarakter daşısa da, müxtəlif şərtlərin bərabərliyi şəraitində adamların milli mənsubiyyətinin onların qəbul etdiyi ana dili əsasında müəyyənləşdirilməsi daha münasib hesab oluna bilər.

1897-ci ilin əhalinin siyahıyaalınma məlumatlarında Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan əhali ana dilinə görə – velikorus, malorus, belorus, alman, polyak, tatar (azərbaycanlı), gürcü, ləzgi, talış, yəhudi, kürd, türk və sair; dini mənsubiyyətinə görə isə proslavyanlar, staroobryadlar, erməni-qriqoryanlar, Rim-katoliklər, protestantlar, moqometanlar, xristianlar, xristian olmayanlar və s. kimi qeydə alınmışlar². Bu dövrdə Bakı quberniyasında əhalinin dil mənsubiyyətindən söhbət edərkən başqa dillərlə yanaşı tatar və türk dillərinin adı çəkildiyi halda, Azərbaycan dilinin adı çəkilmir. Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasında isə əksinə, türk dilinin adı çəkilmir və tatar dilindən sonra mötərizədə (Aderbaycanski) dili ifadəsi işlədilir. İrəvan quberniyasından isə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından fərqli olaraq nə türk, nə də Azərbaycan dillərinin adlarına rast gəlinmir. Halbuki, həmin dövrdə İrəvan quberniyasında 313,2 min nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ki, bu da həmin quberniyanın əhalisinin 37,8 faizini təşkil edirdi.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Бакинская губерния, 1905, с. 2-3; Эриванская губерния, 1905, с. 2-3; Елизаветпольская губерния, 1904, с. 2-3.

Maraqlıdır, əgər həmin dövrdə azərbaycanlılar bir millət kimi mövcud olamışdırsa, onda bəs nə üçün Yelizavetpol quberniyasında tatar dili sözündən sonra mötərizə arasında «Aderbaycanski» sözü də yazılmışdır? Görünür ki, nə səbəbdəndirsə həmin dövrdə əhalinin siyahıyaalınması materiallarında azərbaycanlılar tatar kimi qeydə alınmışlar. Bu da sırr deyildir ki, indi olduğu kimi, o vaxtlar da azərbaycanlılar və türklərlə yanaşı, göstərilən quberniyalarda tatar millətlərindən olan əhali kütləsi də yaşamış və 1926-cı ilin Ümumittifaq əhali siyahıya alınması dövründən başlayaraq keçmiş SSRİ-də aparılmış sonuncu – 1989-cu ilin əhali siyahıya alınmasınadək olan bütün dövrlərdəki əhalinin siyahıya alınması materiallarından bütünlükdə Çar Rusiyasında və onun tərkibində olmuş Azərbaycanda yaşayan millətlər sırasında tatarların adı ayrıca çəkilmiş və öz sayına görə onlar keçmiş SSRİ-də yaşayan ruslar, ukraynalılar, özbəklər, beloruslar və qazaxlardan sonra, altıncı yeri tutmuşlar. 1897-ci ilin əhali siyahıya alınması məlumatlarından isə belə çıxır ki, güya o vaxt Bakı və İrəvan quberniyalarında tatarlar və azərbaycanlılardan ibarət olan bu iki müxtəlif millətlərdən hansı birisi isə yaşamamışdır. Əlbəttə, bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Çünki Azərbaycan Respublikası uzun illərdən bəri azərbaycanlılarla yanaşı, tatarlar və türklərin də yaşayış məskəni olmuş və onların indi də yaşayış məskənlərindən biridir. Bu isə onu göstərir ki, qeyd edilən dövrdə Azərbaycan, türk və tatar dillərində danışanların sayının qəsdən qarışıq salınmasında heç şübhəsiz ki, hansısa bir siyasi məqsəd güdülmüşdür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının köklü əhalisi sayılan azərbaycanlılar öz insanpərvərliyi və böyük ürəyə, qəlbə malik olmaları ilə həmişə fərqlənmiş və ölkə əhalisinin milli tərkibindəki etnodemografik rəngarəngliyi daim qoruyub saxlamışdır. Təsədüfi deyildir ki, indiyədək respublika əhalisinin xeyli bir qismini qarışıq ailələrdə yaşayanlar təşkil

edirlər. 1999-cu ilin əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən burada mövcud olan ailələrin 3,3 faizini qarışıq ailələr təşkil etmişdir³. 1993-cü ildə Azərbaycanda anadan olan körpələrin 15,1%-i qarışıq ailələrin payına düşmüşdür. Həmin ildə respublikada doğulan və anaları rus olan uşaqların 40,5%-nin, ukraynalı olanların 92,6%-nin, özbək olanların 95,2%-nin, belarus olanların 88,5%-nin, erməni olanların 85,4%-nin, tatar olanların 75,6%-nin, yəhudi olanların 34,9%-nin, azərbaycanlı olanların isə cəmi 3,6%-nin atalarını başqa millətlərdən olanlar təşkil etmişlər⁴. 1989-cu ilin əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan nigahda olan azərbaycanlı kişilərin 12,1%-i (Azərbaycanda 4,5%-i) başqa millətlərdən olan qadınlarla, azərbaycanlı qadınların isə 4,7%-i (Azərbaycanda 1,8%-i) başqa millətlərdən olan kişilərlə ailə qurmuşlar. O dövrdə SSRİ ərazisində yaşamış 6771,1 min nəfər azərbaycanlının 965,4 min nəfəri və ya 14,39%-i Azərbaycandan kənarda, o cümlədən 335,9 min nəfəri və ya 5,0%-i Rusiyada, 307,6 min nəfəri və ya 4,5%-i Gürcüstanda, 90,0 min nəfəri və ya 1,33%-i Qazaxıstanda, 84,9 min nəfəri və ya 1,3% Ermənistanda (həqiqətdə isə həmin vaxt Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların hamısı deportasiya olunmuşdu), 37,0 min nəfəri və ya 0,5%-i Ukraynada, 44,4 min nəfəri və ya 0,7%-i Özbəkistanda, 33,4 min nəfəri və ya 0,5%-i Türkmənistanda, 15,8 min nəfəri və ya 0,2%-i Qırğızıstanda, 5,0 min nəfəri və ya 0,1%-i Belarusda, 3,6 min nəfəri və ya 0,1%-i Tacikistanda, 2,8 min nəfəri və ya 0,04%-i Latviyada, 2,6 min nəfəri və ya 0,03%-i Moldovada, 1,3 min nəfəri və ya 0,02% Litvada və nəhayət, 1,1 min nəfəri və ya 0,01%-i Estoniyada məskunlaşmışdılar⁵.

1897-ci ildə aparılmış əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən indiki Azərbaycan Respublikasının o

³ Azərbaycanda ailələr. 2006. (statistik məcmuə). Bakı. 2006. səh.69.

⁴ Ş.M.Muradovun göstərilən kitabı. səh. 54.

⁵ Ş.M.muradov göstərilən kitabı. səh. 55.

vaxtkı ərazisində yaşamış 1806,7 min nəfər əhalinin 1092,8 min nəfərini və ya 60,5%-ni azərbaycanlılar, 338,3 min nəfərini və ya 18,5%-ni ermənilər, 94,0 min nəfərini və ya 5,2%-ni ruslar, 91,3 min nəfərini və ya 5,0%-ni tatlar, 35,8 min nəfərini və ya 2,0%-ni talışlar, 8,3 min nəfərini və ya 0,5%-ni yəhudilər, 3,8 min nəfərini və ya 0,2%-ni ukraynalılar, 15,5 min nəfərini və ya 0,9%-ni gürcülər, 202,9 min nəfərini və ya 11,2%-ni isə başqa millətlərə mənsub olanlar təşkil etmişlər⁶.

Bu göstəricilər indiki Azərbaycanın əraziləri olmuş Bakı, Yelizavetpol (indiki Gəncə) və İrəvan quberniyalarında və onların mərkəzi şəhərlərində müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənirdi (cədvəl 8). 8-ci cədvəldən göründüyü kimi 1897 ildə Bakı quberniyasında yaşayan 826,7 min nəfər əhalinin 481,1 min nəfərini azərbaycanlılar (58,2%); 77,7 min nəfərini ruslar (9,4%), 52,2 min nəfərini ermənilər (6,3%), 211,7 min nəfərini isə (25,6%) başqa millətlərin nümayəndələri təşkil etmişdir. Həmin ildə Bakı şəhərində yaşamış 111,9 min nəfər əhalinin 40,3 min nəfəri azərbaycanlılar (36,0%), 38,9 min nəfəri ruslar (34,8%), 19,0 min nəfəri ermənilər (17,0%) olmuşlar. Bu dövrdə Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasında yaşayan 878,4 min nəfər əhalinin 534,1 min nəfəri azərbaycanlılar (60,8%), 292,1 min nəfəri ermənilər (33,2%), 7,9 min nəfəri ruslar (0,9%), 44,2 min nəfəri (5,1%) isə başqa millətlərdən olanlar idi. 1897 ildə Yelizavetpol (indiki Gəncə) şəhərində yaşayan 33,6 min nəfər əhalinin 17,4 min nəfərini azərbaycanlılar (51,7%), 12,1 min nəfərini ermənilər (36,0%), 2,7 min nəfərini isə ruslar (8,0%) təşkil edirdilər. Bu dövrdə əzəli Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasında yaşayan 829, 6 min nəfər əhalinin 441,3 min nəfərini ermənilər (53,2%), 317,4 min nəfərini azərbaycanlılar

⁶ Население Азербайджанской Республики. Статистический Сборник. Баку, 1991, səh. 39.

1897-ci ildə Şimali Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi

Quberniyalar, qazalar və markazi şəhərlər	Müvədd əhali (min nəfər)	O cümlədən		Ermənilər		Ruslar		Başqa millətlər	
		Min nəfər	Yekuna nisbatən %-lə	Min nəfər	Yekuna nisbatən %-lə	Min nəfər	Yekuna nisbatən %-lə	Min nəfər	Yekuna nisbatən %-lə
Bakı quberniyası	826,7	485,1	58,7	52,2	6,3	77,7	9,4	211,7	25,6
Bakı qəzası	182,8	63,4	34,7	22,6	12,43	45,5	24,9	51,3	28,1
Bakı şəhəri	111,9	40,3	36,0	19,0	17,0	40,0	35,7	12,6	11,3
Göycəy qəzası	117,7	93,0	79,0	13,0	11,0	2,5	2,2	9,2	7,8
Cavad qəzası	90,0	84,0	93,3	0,7	0,8	4,6	5,1	0,7	0,8
Salyan şəhəri	11,8	11,5	97,7	0,1	0,9	0,12	1,1	0,4	0,3
Quba qəzası	183,2	70,1	38,3	1,2	0,6	4,0	2,2	107,9	58,9
Quba şəhəri	15,3	7,1	46,4	0,8	5,2	0,6	4,0	6,8	44,4
Lankaran qəzası	131,0	84,7	64,7	0,5	0,4	9,7	7,4	36,1	27,5
Lankaran şəhəri	8,7	5,6	64,4	0,3	3,4	1,3	15,0	1,5	17,2
Şamaxı qəzası	121,8	89,8	73,7	14,3	11,7	11,4	9,4	6,3	5,2
Şamaxı şəhəri	20,0	16,2	81,0	2,5	12,5	0,8	4,0	0,5	2,5
Yelizavetopol quberniyası	878,4	534,1	60,8	292,2	33,2	7,9	0,9	44,2	5,1
Yelizavetopol qəzası	162,8	104,0	63,9	43,0	26,4	10,4	6,4	5,4	3,3
Yelizavetopol şəhəri	33,6	17,4	51,8	12,1	36,0	2,7	8,0	1,4	4,2
Ard qəzası	67,3	47,1	70,0	13,8	20,5	0,2	0,3	6,2	9,2
Cəbrayıl qəzası	66,4	49,2	74,1	15,7	23,6	0,9	1,3	0,6	1,0
Cavanşir qəzası	72,7	52,0	71,5	19,5	26,8	0,2	0,3	1,0	1,4
Zəngəzur qəzası	137,9	71,2	51,6	63,6	46,1	1,0	0,7	2,1	1,6

⁷ Матбэ: Первая Всеобщая перепись Российский Империи. 1897 г. Бакинская Губерния 1905. с. 2-3; Елизаветопольская Губерния. 1904, с.2-3; Эриванская Губерния. 1905. с. 2-3.

1897-ci ildə Şimali Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi

Qazax qəzası	112,1	64,1	57,2	43,5	38,8	3,4	3,0	1,1	1,0
Nuxa qəzası	120,5	83,6	69,3	18,9	15,7	0,2	0,2	17,8	14,8
Nuxa şəhəri	24,7	19,9	80,6	4,3	17,4	0,2	0,8	0,3	1,2
Şuşa qəzası	138,8	62,9	45,3	73,9	53,2	1,5	1,1	0,5	0,4
Şuşa şəhəri	25,9	10,8	41,7	14,4	55,6	0,4	1,5	0,3	1,2
İravan quberniyası	829,5	313,2	37,7	441,0	53,2	15,9	1,9	59,4	7,2
İravan qəzası	150,9	77,5	51,4	58,1	38,5	3,7	2,4	11,6	7,7
İravan şəhəri	29,0	12,3	42,4	12,5	43,1	3,2	11,1	1,0	3,4
Naçıvan qəzası	100,8	64,1	63,6	34,7	34,4	1,0	1,0	1,0	1,0
Naçıvan şəhəri	8,8	6,2	70,4	2,3	26,1	0,2	2,3	0,1	1,2
Aleksandropol qəzası	30,6	1,0	3,3	21,8	71,2	5,1	16,7	2,7	8,8
Novobayazid qəzası	122,6	34,7	28,3	78,1	63,7	5,9	4,8	3,9	3,2
Sürmali qəzası	89,1	41,5	46,6	30,3	34,0	-	-	17,3	19,4
Şarur-Darləyaz qəzası	76,5	51,6	67,4	20,7	27,1	0,1	0,1	4,1	5,4
Füzuləddin qəzası	124,2	36,0	28,9	77,6	62,5	0,2	0,2	10,4	8,4
Bütünlikdə quberniyalarda	2534,6	1332,5	52,6	785,4	31,0	101,5	4,0	315,2	12,4

⁸ Матбэ: Первая Всеобщая перепись Российский Империи. 1897 г. Бакинская Губерния 1905. с. 2-3; Елизаветопольская Губерния. 1904, с.2-3; Эриванская Губерния. 1905. с. 2-3.

(38,2%), 17,9 min nəfərini isə ruslar (2,1%) təşkil etmişlər. İrəvan (indiki Yerevan) şəhərində isə yaşayan 29006 nəfər əhalinin 12523 nəfəri ermənilərdən (43,1%), 12359 nəfəri isə azərbaycanlılardan (42,6%) ibarət idi. Bütünlükdə götürüldükdə 1897 ildə Bakı, Yelizavetpol (indiki Gəncə) və İrəvan quberniyalarında yaşamış 2534,7 min nəfər əhalinin 1322,4 min nəfəri azərbaycanlı (52,6%), 785,4 min nəfəri erməni (31,0%), 101,5 min nəfəri rus (4,0%), 315,4 min nəfəri (12,4%) isə başqa millətlərin və xalqların nümayəndəsi olmuşdur.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Bakı, Yelizavetpol (indiki Gəncə) və İrəvan quberniyalarında yaşamış əhali arasında ermənilərin xeyli xüsusi çəkiyə malik olmasına səbəb vaxtı ilə İranla Rusiya arasında bağlanmış Türkmənçay və Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış Andrianpol sülh müqavilələrindən sonra bu ərazilərə İrandan və Türkiyədən çoxlu ermənilərin köçürülməsi olmuşdur. Tarixi mənbələrə əsasən təkcə 1828-1830-cu illəri əhatə edən iki il ərzində Zaqafqaziya 40 min nəfər İran və 84,6 min nəfər Türkiyə ermənisi köçürülmüş və onlar erməni millətinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmişlər⁹. Həmin dövrdə Yelizavetpol quberniyasının dağlıq zonalarına 200 min nəfər erməni köçürülmüşdür. 1877-1879-cu illərdəki Türkiyə-Rusiya müharibəsi vaxtı Türkiyədən Zaqafqaziya 85 min nəfər, 1894-cü ildə 90 min nəfər, 1897-ci ildə isə 10 min nəfər erməni köçürülmüşdür. Bütünlükdə götürüldükdə isə 1908-ci ilədək ruslar xarici ölkələrdən Zaqafqaziya 1 milyon nəfərdən çox erməni millətindən olan əhali köçürmüşlər ki, bunların da əksəriyyəti qədim Azərbaycan torpaqları olan Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrail ucdələrinin və İrəvan quberniyasının payına düşürdü. 1820-1920-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində rus imperiyasının ərazisində 600 min

⁹ Н.И.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С. Петербург. 1991. с. 59-61.

nəfər erməni köçürüldüyü halda, Rusiyadan 2 milyon nəfərədək müsəlman çıxıb getmişdir¹⁰. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı dövründə Ermənistanın indiki ərazisində yaşamış 575 min nəfər azərbaycanlının 565 min nəfəri qırılmış və qovulmuşdur. Z.Korkodyanın yazdığına görə, 1920-ci ildə Ermənistanda daşnaklardan sonra cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdı. 1922-ci ildə 60 min nəfər qaçqın buraya geri qayıtdıqdan sonra azərbaycanlıların sayı burada 72596 nəfər təşkil etmişdir¹¹.

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 1922-ci ildən sonra az da olsa, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı tədricən artaraq 1926-cı ildə 84,0 min nəfərə, 1939-cu ildə isə 130,9 min nəfərə gəlib çatmışdır¹². Lakin 1948-1953-cü illərdə yenidən 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı Ermənistandakı ata-baba torpaqlarından zorla köçürüldü və köçməyə məcbur edildi ki, bunun da nəticəsində həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlıların sayı yenə azalaraq 1959-cu ildə artmaq əvəzinə 107,7 min nəfərə düşmüş, sonrakı iki onillik ərzində isə onların sayı xeyli artaraq 1970-ci ildə 148,2 min nəfərə, 1979-cu ildə isə 160,8 min nəfərə gəlib çatmışdır¹³. Ancaq bu Ermənistanın ərazisində azərbaycanlıların sonuncu artımı oldu. Nə qədər təəccüblü olsa da, maraqlı haldır ki, azərbaycanlıların Ermənistandan qovulduğu bütün dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı nəinki azalmamış, əksinə daha da artmışdır. Məsələn, 1939-1959-cu illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı 23,2 min nəfər və ya 17,8%

¹⁰ İ.Мəммədov, С.Əсədov. Ермәнистан азәрбайҗанлылары və онларын аҗы тәҗеҗи. Баки, 1992, с. 23-24.

¹¹ З.Коркоҗян. «Население Советской Армении. 1831-1931». с. 184-185; Историческая география Западного Азербайджана.

¹² Население СССР. М., 1977, с. 278.

¹³ В.Е.Ходжабекян, Ю.Вазе, Р.Шефер. Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов. Изд-во АН Армянской ССР. Ереван, 1983. с. 23.

azaldığı halda, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı 54,1 min nəfər və ya 13,9% çoxalmışdır.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə 1926-1979-cu illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı cəmi 76,8 min nəfər artaraq 84 min nəfərdən 160,8 min nəfərə, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı isə bundan 2,5 dəfə çox, yəni 193,2 min nəfər artaraq 282 min nəfərdən 475,2 min nəfərə gəlib çatmışdır. Başqa sözlə desək, müqayisə edilən bütün bu illər ərzində Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayından 2,9-4,1 dəfə çox olmuşdur.

1926-cı ildə SSRİ-də aparılmış ilk ümumittifaq əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən həmin ildə Azərbaycanda yaşamış 2314, 6 min nəfər əhalinin 1438,0 min nəfərini (62,1%-ni) azərbaycanlılar, 282,0 min nəfərini (12,2%-ni) ermənilər, 220,5 min nəfərini (9,5%-ni) ruslar, 77,3 min nəfərini (3,3%-ni) talışlar, 41,2 min nəfərini (1,8%-ni) kürdlər, 37,3 min nəfərini (1,6%-ni) ləzgilər, 30,9 min nəfərini (1,3%-ni) yəhudilər, 9,9 min nəfərini (0,4%-ni) tatarlar, 18,2 min nəfərini (0,8%-ni) ukraynalılar, 9,5 min nəfərini (0,4%-ni) gürcülər, qalan 149,8 min nəfərini (6,6%-ni) isə başqa millətlərdən və xalqlardan olanlar təşkil etmişlər.

Həmin əhali siyahıyaalınması materiallarına əsasən 1926 ildə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (ZSFSR) yaşayan 5.861,5 min nəfər əhalinin 2666,5 min nəfəri Gürcüstan SSR-nin (45,5%), 2314,6 min nəfəri Azərbaycan SSR-nin (39,4%), 880,5 min nəfəri isə Ermənistan SSR-nin (15,1%) payına düşmüşdür. Qeyd edilən dövrdə ZSFSR-də yaşayan rusların 65,6%-i (220,5 min nəfəri), talışların hamısı (77,3 min nəfəri), ləzgilərin 91,5%-i (37,3 min nəfəri), kürdlərin 78,9%-i (41,2 min nəfəri), ukraynalıların 51,5%-i (18,2 min nəfəri), yəhudilərin 68,2%-i (20,6 min nəfəri), tatarların hamısı (28,4 min nəfəri), almanların isə 51,4%-i (13,4 min nəfəri) Azərbaycan SSR-nin payına düşmüşdür. Bu vəziyyət qonşu Gürcüstan və Ermənistana

nisbətən Azərbaycanda uzun illərdən bəri beynəlmillətçilik ənənələrinin vətənpərvərlik ənənəsini üstələməsi və burada yaşayan başqa millətlərdən olan əhali üçün daha münasib və əlverişli həyat şəraiti yaradılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, əgər 1926-1979-cu illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı cəmi 76,8 min nəfər artaraq 84,0 min nəfərdən 160,8 min nəfərə çatmışdırsa, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı bundan 2,5 dəfə çox, yəni 193,2 min nəfər artaraq 475,2 min nəfərə gəlib çatmışdır. Müqayisə edilən dövrdə Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərində onsuz da az olmuş azərbaycanlıların sayı 2,1 dəfə azalaraq 4968 nəfərdən 2352 nəfərə düşdüyü halda, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində yaşayan ermənilərin sayı 2,8 dəfə artaraq 76,6 min nəfərdən 215,8 min nəfərə çatmışdır. 1979-cu ildə Yerevan şəhərinin əhalisi arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi cəmi 0,2% təşkil etdiyi halda, Bakı şəhərində ermənilərin xüsusi çəkisi 14,1%-i ötür keçirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1897-ci ildə İrəvanın (indiki Yerevanın) əhalisinin 42,6 faizi azərbaycanlı olduğu halda, 1926-cı ildə 7,7; 1959-cu ildə 0,7; 1970-ci ildə 0,4; 1979-cu ildə isə cəmi 0,2 faizi azərbaycanlı olmuşdur. Halbuki, Bakı şəhərində ermənilərin xüsusi çəkisi 1897-ci ildə 17,0; 1926-cı ildə 16,9; 1959-cu ildə 17,2; 1970-ci ildə 16,4; 1979-cu ildə isə 14,1 faiz təşkil etmişdir. 1897-ci ildə İrəvan şəhərinin (indiki Yerevan) əhalisinin cəmi 43,2 faizi ermənilər olduğu halda, bu göstərici 1926-cı ildə 93-0; 1970-ci ildə 95,2; 1979-cu ildə isə 95,7 faizə qalxmışdır. Halbuki, Bakı şəhərində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1897-ci ildə 36,1; 1926-cı ildə 26,2; 1951-ci ildə 37,7; 1970-ci ildə 46,3; 1979-cu ildə isə 55,7 faiz olmuşdur¹⁴. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş əhali siyahıyaalınması məlumat-

¹⁴ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı: səh. 61-62.

larına əsasən Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı 120,7 min nəfər, o cümlədən onlardan Bakı şəhərində

yaşayanların sayı 378 nəfər (352 nəfər qadın, 26 nəfər kişi) təşkil etdiyi halda, Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamamışdır¹⁵.

1989-cu ildə SSRİ-də aparılmış sonuncu ümumittifaq əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycanda yaşayan millətlərin, xalqların və etnik qrupların sayı əvvəlki illərə nisbətən nəinki azalmamış, əksinə, xeyli çoxalaraq 115-ə çatmışdır. Həmin ildə burada əhalinin 5805,0 min nəfərini azərbaycanlılar (82,7%), 392,3 min nəfərini ruslar (5,6%), 171,4 min nəfərini ləzgilər (2,4%), 120,7 min nəfərini (1,5%) ermənilər, 44,1 min nəfərini avarlar (0,6%), 32,3 min nəfərini ukraynalılar (0,4%), 21,2 min nəfərini talışlar (0,3%), 14,2 min nəfərini gürcülər (0,2%), 12,2 min nəfərini kürdlər (0,2%), 10,2 min nəfərini tatlar (0,14%), 7,8 min nəfərini beloruslar (0,11%) və s. təşkil etmişlər. 1989-cu ildə keçmiş İttifaqın ərazisində yaşayan 466,8 min nəfər ləzginin 171,4 min nəfəri (36,7%), 604, 2 min nəfər avarın 44,1 min nəfəri (7,3%), 21,2 min nəfərini talışın hamısı, 137,7 min nəfər yəhudinin 30,8 min nəfəri (22,4%) və b. Azərbaycanda məskunlaşmış və öz talelərini Azərbaycanla bağlamışlar¹⁶.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu ilin əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən, keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan nigahda olan azərbaycanlı kişilərin 12,1%-i (Azərbaycanda 4,5%) başqa millətlərdən olan qadınlarla, azərbaycanlı qadınların isə 4,7%-i (Azərbaycanda 1,8%-i) başqa millətlərdən olan kişilərlə evlənmişlər. Bu göstərici respublikamızda yaşayan ruslar üzrə müvafiq surətdə keçmiş

¹⁵ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. səh. 155; Azərbaycan regionları. Bakı, 2002, səh. 23.

¹⁶ Население ССР 1987 г. Статистический сборник. М., 1988 г. с. 98-104, Население Азербайджанской Республики. Статистический сборник. Баку, 1991. с. 38.

İttifaq ərazisində 16,1% və 17,7%, Azərbaycanda isə 27,2 və 46,3% təşkil etmişdir¹⁷. Onu da demək lazımdır ki, 1989-cu ildə keçmiş İttifaqın ərazisində yaşayan 466,8 min nəfər ləzginin 171,4 min nəfəri və ya 36,7%-i, 604,2 min nəfər avarın 44,1 min nəfəri və ya 7,3%-i, 21,1 min nəfər talışın hamısı, 152,9 min nəfər kürdün 12,2 min nəfəri və ya 8%-i, 137,7 min nəfər yəhudinin 25,2 min nəfəri və ya 18,3%-i Azərbaycanda məskunlaşmış və öz talelərini Azərbaycanla bağlamışlar¹⁸. 1989-cu ilin əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən, o dövrdə keçmiş SSRİ ərazisində yaşamış 6771,1 min nəfər azərbaycanlının 956,4 min nəfəri və ya 14,3%-i Azərbaycandan kənarda, o cümlədən 335,9 min nəfəri və ya 5,0%-i Rusiyada, 307,6 min nəfəri və ya 4,5%-i Gürcüstanda, 9,0 min nəfəri və ya 1,3%-i Qazaxstanda, 84,9 min nəfəri və ya 1,3%-i Ermənistanda, 3,7 min nəfəri və ya 0,5%-i Ukraynada, 44,4 min nəfəri və ya 0,7%-i Özbəkistanda, 33,4 min nəfəri və ya 0,5%-i Türkmənistanda, 15,8 min nəfəri və ya 0,2%-i Qırğızistanda, 5,0 min nəfəri və ya 0,6%-i Belorusiyada, 3,6 min nəfəri və ya 0,1%-i Tacikistanda, 2,8 min nəfəri və ya 0,04%-i Latviyada, 2,6 min nəfəri və ya 0,03%-i Moldovada, 1,3 min nəfəri və ya 0,02% Litvada və nəhayət, 1,1 min nəfəri və ya 0,01%-i isə Estoniyada məskunlaşmışlar¹⁹.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yaşamış müxtəlif millətlərdən olan əhalinin artım dinamikasını 1926-89-cu illərdə keçirilmiş ümumittifaq əhali siyahıyaalınması məlumatlarından aydın görmək olar (cədvəl 9). 9-cu cədvəlin

¹⁷ Народное хозяйство СССР в 1990 г. М., 1991, с. 84-85.

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1990 г. М., 1991, с. 82; Население Азербайджанской Республики. Статистический сборник. Баку, 1991. с. 38.

¹⁹ Ş.M.Muradov, Azərbaycan əhalisinin dinamikası və quruluşu. «Bazar münasibətlərinə keçid və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının bəzi problemləri» kitabında. Bakı, «Elm», 1994, s. 193.

məlumatların görünür ki, 1926-89-cu illəri əhatə edən 63 il ərzində Azərbaycanın əhalisinin sayı 3,0 dəfə artaraq 2314,6 min nəfərdən 7021,2 min nəfərə, o cümlədən, azərbaycanlıların sayı 4,0 dəfə artaraq 1438,0 min nəfərdən 5805,0 min nəfərə, rusların sayı 1,8 dəfə artaraq 220,5 min nəfərdən 392,3 min nəfərə, ermənilərin sayı 1,4 dəfə artaraq 282,0 min nəfərdən 390,5 min nəfərə, ləzgilərin sayı 4,6 dəfədən çox artaraq 37,3 min nəfərdən 171,4

Cədvəl 9

**Azərbaycanda əhalinin milli tərkibinin dəyişilməsi
dinamikası (min nəfər)**

İllər	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989
Cəmi bütün əhali	1807,6	2314,6	3205,0	3698,0	5117,0	6028,3	7021,2
Azərbaycanlılar	1092,7	1438,8	1870,5	2494,4	3776,8	4708,8	5805,0
Ruslar	94,0	220,5	528,3	501,3	510,1	475,2	392,3
Ermənilər	338,0	282,0	388,0	442,1	483,5	475,2	390,5
Ləzgilər	-	37,3	11,7	98,2	137,3	158,1	171,4
Ukrainlər	3,8	18,2	23,6	25,8	29,2	26,4	32,3
Yəhudilər	8,3	30,9	41,2	40,2	41,3	35,5	30,8
Tatarlar	-	9,9	27,6	29,6	31,8	31,4	28,6
Talışlar	35,8	77,3	87,5	0,1	-	-	21,2
Gürcülər	15,5	9,5	10,2	9,5	13,6	11,4	14,2
Kürdlər	15,6	41,2	6,0	1,5	5,5	5,7	12,2
Belaruslar	-	-	-	-	4,9	4,8	7,8
Digər millət və xalqlar	202,9	149,8	110,6	55,0	83,1	95,8	114,9

Mənbə: Şahbaz Muradov. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. B.Elm, 2004, cəh.55

min nəfərə, tatarların sayı 2,9 dəfə artaraq 9,9 min nəfərdən 28,6 min nəfərə çatmış, yəhudilərin sayı isə 30,9 min nəfərdən 30,8 min nəfərə qədər azalmışdır.

SSRİ-nin dağılmasından 8 il sonra, yəni 1999-cu ildə keçirilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası əhalisinin ilk milli siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycanın əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı 10-cu cədvəldəki kimi olmuşdur (cədvəl 10).

Cədvəl 10²⁰

**Azərbaycan Respublikası əhalisinin milli tərkibi
(1999-cu ildə)**

Milliyyəti	Sayı (min nəfər)	Yekuna nisbətən %-lə
Cəmi əhali	7953,4	100,0
Azərbaycanlılar	7205,5	90,6
Ukraynalılar	29,0	0,4
Ruslar	141,7	1,8
Türklər	43,4	0,5
Tatarlar	30,0	0,4
Talışlar	76,8	1,0
Ləzgilər	178,0	2,2
Yəhudilər	8,9	0,1
Kürdlər	13,1	0,2
Ermənilər	120,7	1,5
Avarlar	50,9	0,6
Gürcülər	14,9	0,2
Udınlar	4,1	0,05
Saxurlar	15,9	0,2
Tatlar	10,9	0,13
Digər millət və xalqlar	9,6	0,12

Həmin cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, bütün çətinliklərə, baş vermiş milli münaqişələrə və s. hadisələrə baxmayaraq respublikanın əhalisi yenə də öz çoxmillətli tərkibini, burada yaşayan bütün millətlərdən və xalqlardan olan insanların dostluq və həmrəyliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu bir daha azərbaycanlıların nə qədər humanist və insanpərvər millət olduğunu nümayiş etdirir və onu göstərir ki, keçmiş SSRİ-nin başqa ərazilərindən, xüsusilə də qonşu Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycanda beynəlmillətlik ənənələrinin vətənpərvərlik və öz millətini sevmək ənənəsini üstələməsi halı bir qayda olaraq burada yaşayan yerli azərbaycanlılara nisbətən başqa millətlərdən və etnik qruplardan, hətta, başqa ərazilərdən buraya gəlmiş olan əhali üçün daha münasib və əlverişli həyat şəraiti yaradılmışdır.

²⁰ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999, Bakı, 2001. səh.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H.Ə.Əliyev fəxrlə qeyd edirdi ki: «Azərbaycanda müxtəlif dinlərə mənsub olan insanlar vahid ailə kimi yaşayırlar. Bu bizim ən böyük sərvətimizdir və xalqımızın gündəlik həyatıdır... Biz fəxr edirik ki, Azərbaycanda müxtəlif millətlərdən olan insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma mövcuddur. Başqa dövlətlər də Azərbaycanın təcrübəsindən faydalana bilərlər»²¹. 1999-cu ilin əhali siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən respublikada qeydə alınmış 7953,4 min nəfər əhalinin 7205,5 min nəfərini və ya 90,6%-ni azərbaycanlılar, 141,7 min nəfərini və ya 1,8%-ni ruslar, 178,0 i min nəfərini və ya 2,2%-ni ləzgilər, 120,7 min nəfərini və ya 1,5%-ni ermənilər, 76,8 min nəfərini və ya 1,0%-ni talışlar, 50,9 min nəfərini və ya 0,6%-ni avarlar, 43,4 min nəfərini və ya 0,5%-ni türklər, 30,0 min nəfərini və ya 0,4%-ni tatarlar, 14,9 min nəfərini və ya 0,2%-ni kürdlər, 8,9 min nəfərini və ya 0,1%-ni yəhudilər və s. təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının əhalisinin və onun milli quruluşunun formalaşması və inkişafında respublikanın tərkibində 7 iyul 1923-cü ildə təşkil edilmiş keçmiş DQMV-nin (1992-ci ildə AXC hökuməti tərəfindən ləğv edilib) və 9 fevral 1924-cü ildə təşkil edilmiş Naxçıvan MR-nin özlərinə məxsus rolu olmuşdur (cədvəl 11).

1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş əhalinin ilk Ümumittifaq siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən həmin il DQMV-nin əhalisinin sayı 125,3 min nəfər (Azərbaycan SSR əhalisinin 5,4%-i qədər), Naxçıvan MR-nin əhalisinin sayı isə 104,9 min nəfər (Azərbaycan SSR əhalisinin 4,7%-i qədər) təşkil etmişdir. Həmin ildə DQMV-nin əhalisinin 12,6 min nəfəri azərbaycanlı (10,0%), 111,7 min nəfəri erməni (89,1%), 1,0 min nəfəri başqa millətlərin nümayəndələri; Naxçıvan MR-nin əhalisinin isə 88,4 min nəfəri azərbaycanlı (84,3%), 11,3 min

²¹ Azərbaycan qəzeti. 15 noyabr 2001-ci il.

Cədvəl 11²²
Azərbaycan SSR-nin Naxçıvan MR-da və DQMV-də əhalinin milli tərkibinin dəyişilməsi dinamikası

İllər	Naxçıvan MR									
	Əhalinin sayı		O cümlədən							
			Azərbaycanlılar		Ermənilər		Ruslar		Başqa millətlər	
			Cəmi (min nəfər)	%-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə
1897	177,3	100	115,7	65,3	55,4	31,2	1,1	0,6	5,1	2,8
1926	104,9	100	88,4	84,3	11,3	10,8	1,8	1,7	3,4	3,2
1959	141,4	100	127,5	90,2	9,5	6,7	3,2	2,3	1,2	0,8
1970	202,2	100	189,7	93,8	5,8	2,9	3,9	1,9	2,8	1,4
1979	240,4	100	230,0	95,7	3,4	1,4	3,8	1,6	3,2	1,3
1989	293,9	100	281,9	95,9	1,9	0,6	3,8	1,3	6,3	2,2

²² Naxçıvan statistika güzğüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999, səh. 18, 54.

Cədvəl 11²³ (ardı)
Azərbaycan SSR-nin Naxçıvan MR-da və DQMV-də əhalinin milli tərkibinin dəyişilməsi
dinamikası

DQMV											
Əhalinin sayı		O cümlədən									
		Azərbaycanlılar			Ermənilər		Ruslar		Başqa millətlər		
Cəmi (min nəfər)	%-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə	Cəmi (min nəfər)	Yekuna nisbətən, %-lə
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
125,3	100	12,6	10,1	111,7	89,1					1,0	0,8
130,4	100	18,0	13,8	110,0	84,3		1,8		1,4	0,6	0,5
150,3	100	27,2	18,1	121,1	80,5		1,3		0,9	0,7	0,5
162,2	100	37,3	23,0	123,1	75,9		1,3		0,8	0,5	0,3
189,1	100	40,7	21,5	145,4	76,9		1,9		1,0	1,1	0,6

²³ Naxçıvan statistika güzəşündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999, səh. 18, 54.

nəfəri erməni (10,8%), 1,8 min nəfəri rus (1,7%), 3,4 min nəfəri isə başqa millətlərin nümayəndələri olmuşdur. SSRİ-də keçirilən əhalinin sonuncu 1989-cu il siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən isə həmin il Naxçıvanın əhalisinin sayı 293,9 min nəfər, o cümlədən azərbaycanlılar – 281,9 min nəfər (95,1%), ermənilər 1,9 min nəfər (0,6%), ruslar 3,8 min nəfər (1,3%), başqa millətlər – 6,3 min nəfər (2,2%), DQMV-nin əhalisinin sayı isə 189,1 min nəfər, o cümlədən azərbaycanlılar – 40,7 min nəfər (21,5%), ermənilər – 145,4 min nəfər (76,9%), ruslar 1,9 min nəfər (1,0%), başqa millətlər 1,1 min nəfər (0,6%) təşkil etmişdir. Ancaq burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu ilin yanvar ayında keçmiş DQMV-də keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrini düzgün və obyektiv saymaq olmaz. Çünki buna heç cür inanmaq olmaz ki, DQMV-də yaşayan ermənilərin sayı 1959-1979-cu illəri əhatə edən 20 il ərzində 13,1 min nəfər və ya 11,9 faiz, o cümlədən 1970-1979-cu illərdə cəmi 2,0 min nəfər və ya 1,6 faiz artdığı halda, 1979-1989-cu illəri əhatə edən on il ərzində onların sayı birdən-birə 22,3 min nəfər (1959-1979-cu illərdəkindən 1,8 dəfə (76,3%) çox) və ya 18,1 faiz artmış, burada yaşayan azərbaycanlıların sayı isə 1959-1979-cu illərdə 19,3 min nəfər və ya 2,1 dəfə (207,2%), o cümlədən 1970-1979-cu illərdə 9,2 min nəfər və ya 51,1 faiz artdığı halda, 1979-1989-cu illərdə cəmi 3,4 min nəfər və ya 9,2 faiz çoxalmış və bu artım əvvəlki 20 il ərzində (1959-1979-cu illər) olduğuna nisbətən 5,7 dəfə az olmuşdur. Onu da nəzərə alsaq ki, 1958-1988-ci illərdə keçmiş DQMV-də yaşayan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi azərbaycanlılar arasında 26,7 nəfər olduğu halda, ermənilər arasında bu göstərici 20,7 nəfər (azərbaycanlılara nisbətən 22,5% az) təşkil etmiş və həmin vaxtda rəsmi statistik məlumatlara əsasən burada doğulmuş bütün uşaqların təqribən 32-33 faizi, əhalinin təbii artımının isə 25-26 faizi azərbaycanlıların payına düşmüşdür, onda həmin dövrdə keçmiş DQMV-də əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarının saxta-

laşdırıldığını sübut etməyə ehtiyac qalmır. Beləliklə, aparılan hesablamalar göstərir ki, 1989-cu ildə keçmiş DQMV-də keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması materiallarında azərbaycanlıların sayı bilərəkdən təqribən 15-20 min nəfər az göstərilmiş, ermənilərin sayı isə burada qeydiyyatda qalmaqla çoxdan Ermənistan və SSRİ-nin başqa ərazilərində daimi yaşamağa, işləməyə, hərbi xidmətə və təhsil almağa gedən ermənilərin hesabına 15-20 min nəfər artıq göstərilmişdir. Ermənilər Naxçıvan Muxtar Respublikası haqqında da daim əsassız hay-küy qaldırır və guya həmin diyarın əhalisinin də çoxunun vaxtı ilə ermənilərdən ibarət olduğunu hər vasitə ilə «sübuta yetirmək» istəyirlər. Ancaq tarixi faktlar bunun əksini göstərir və erməni «alimlərinin» fikirlərinin tamamilə əsassız və absurd olduğunu təsdiqləyir. 1897-ci ildə Rusiya İmperiyasında keçirilmiş Birinci Ümumi əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən Çar Rusiyasının tərkibinə qatılmış qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyasının indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin əksəriyyətini təşkil etmiş Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında birlikdə götürüldükdə 177,3 min nəfər, o cümlədən Naxçıvan qəzasında 76,5 min nəfər əhali yaşamışdır. Hər iki qəzada birlikdə götürüldükdə yaşamış bütün əhalinin 115,7 min nəfərini və ya 65,3 faizini yerli azərbaycanlılar (o cümlədən Naxçıvan qəzasında 64,1 min nəfər və ya 63,7 faiz, Şərur-Dərələyəz qəzasında 51,6 min nəfər və ya 67,4 faiz, Naxçıvan şəhərində 6,2 min nəfər və ya 70 faiz, Ordubad şəhərində 4,1 min nəfər və ya 88,6 faiz, Baş Nərsəndə – 0,6 min nəfər və ya 68,6 faiz), 55,4 min nəfəri və ya 31,2 faizini gəlmə ermənilər (o cümlədən Naxçıvan qəzasında 34,7 min nəfər və ya 34,4 faiz, Şərur-Dərələyəz qəzasında 20,7 min nəfər və ya 27,1 faiz, Naxçıvan şəhərində 2,2 min nəfər və ya 25,7 faiz), 4,4 min nəfərini və ya 24,8 faizini kürdlər, 1,1 min nəfərini və ya 0,64 faizini ruslar, 0,7 min nəfərini və ya 0,37 faizini isə başqa xalqların nümayəndələri təşkil etmişlər²⁴.

²⁴ Первая Всеобщая перепись населения российской империи 1897 г.

1897-1999-cu illərin əhali siyahıya alınması məlumatlarına əsasən son 102 il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan əhalinin sayı 2,8 dəfə artaraq 177,3 min nəfərdən 354,1 min nəfərə, o cümlədən azərbaycanlıların sayı 3,0 dəfə artaraq 115,7 min nəfərə, bütünlükdə əhali arasında onların xüsusi çəkisi isə 33,8 faiz bənd yüksələrək 65,3 faizdən 91,1 faizə gəlib çatmışdır. 11-ci cədvəlin məlumatlarından görünür ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından 6 il sonra, yəni 1926-cı ildə aparılmış Ümumittifaq əhali siyahıya alınması dövründən tutmuş SSRİ-nin süqutu ərəfəsində (1989-cu ildə) keçirilmiş sonuncu əhali siyahıya alınması dövründə olan 63 il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan təkcə azərbaycanlılar deyil, həm də burada yaşamış, bütün başqa millətlərdən, o cümlədən erməni və rus millətlərindən olan əhalinin sayı daim artıb çoxalmış, lakin 1989-cu ildən sonra ölkədə baş vermiş bir sıra məlum hadisələrlə əlaqədar olaraq onların sayı tədricən azalmağa başlamış və hazırda Muxtar Respublika əhalisi arasında ciddi yer tutmur. Ümumiyyətlə götürüldükdə tədqiq edilən dövrdə həm Naxçıvan MR-da və həm də DQMV-də əhalinin sayında və onun milli tərkibində baş vermiş dəyişikliklər müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı olub, ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində bir-birindən fərqlənir. Məsələn, 1897-1924-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində əhalinin, xüsusilə də azərbaycanlıların sayca azalmasına öncə burada 1905-1906-cı və 1915-1918-ci illərdə erməni-müsəlman qırğınları, bu qanlı hadisələrin nəticəsində əhalinin kütləvi surətdə başqa yerlərə, ələlxüsus İrana və Türkiyəyə köçməsi, misli görünməmiş aclıq nəticəsində böyük tələfata uğraması, Naxçıvan ərazisinin bir hissəsinin Azərbaycan torpaqları hesabına vaxtilə yaradılmış Ermənistan qatılması, Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə əhalinin bir

Эреванская губерния, 1905, с. 2-3; Naxçıvan statistika güzğüsündə. Tarixi statistik məcmuə. Bakı, 1999, s. 18.

qisminin keçmiş SSRİ və Azərbaycan SSR-nin şəhərlərində daimi yaşamağa, işləməyə, təhsil almağa getmələri, habelə əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərinin nisbətən aşağı düşməyə başlaması və sair amillər təsir göstərmişdir²⁵. O ki qaldı 1897-1926-cı illərdə Naxçıvan diyarının əhalisinin sayının 40,8 faiz azalaraq 177,3 min nəfərdən 1926-cı ildə 104,9 min nəfərə, o cümlədən azərbaycanlıların sayının 24,5 faiz azalaraq 115,7 min nəfərdən 88,4 min nəfərə, ermənilərin sayının 79,6 faiz azalaraq 55,4 min nəfərdən 11,3 min nəfərə və s. düşməsinə bu həmin dövrdə baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq onların bir qisminin Rusiyaya, başqa xarici ölkələrə çıxıb getməsi ilə, digər bir qisminin isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixi boyu erməni silahlı quldur dəstələrinin həmin ərazidə dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutmaları, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün onların hər cür vasitələrə əl atması, 1918-ci ilin mart ayında ermənilərin həyata keçirdikləri azərbaycanlıların soyqırımı və s. səbəblərlə bağlıdır²⁶.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1926-1939-cu illərdə Muxtar Respublikada əhalinin sayı 13 il ərzində cəmi 21,7 min nəfər²⁷ artmışdır ki, bu da başqa amillərlə yanaşı, 1929-cu ildə Zaqafqaziyada Mərkəzi Komitənin qərarı ilə 657 kv.km ərazinin – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçın, Horadiz; Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqarın, Sultanbəy kəndlərinin; Ordubad qəzasının – Qorçevan kəndinin. Habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsinin; 1930-cu ildə isə Öldərə, Lehvaz, Avtazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanla verilməsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, bütün bu deyilənlər heç şübhəsiz ki, respublikamızın əhalisinin demoqrafik inkişaf göstəricilərinin, onun yaş-cins quruluşunun,

²⁵ Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999, s. 18, 54.

²⁶ Ş.M.Muradov. Göstərilən kitabı, səh. 71.

²⁷ Naxçıvan Muxtar Respublikası. Tarixi-statistik məcmuə, 2004, səh. 57.

milli tərkibinin və sair dəyişməsinə öz təsirini göstərməmiş deyildir. Beləliklə, 1926-1989-cu illərdə həm Naxçıvan MR-da və həm də DQMV-də əhalinin sayının və onun milli tərkibinin dəyişməsi sürətinə təsir edən amillərə gəldikdə isə bunlara 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən Müharibəsinin nəticələri ilə yanaşı bir çox başqa – iqtisadi, sosial, etno-demoqrafik, mədəni, milli-münaqişə, psixoloji ərazi və sair xarakterli amillər təsir etmişdir. Bütünlükdə götürüldükdə (1897-1989-cu illərdə) istər Naxçıvan MR-da və isə tərsə də keçmiş DQMV-də erməni millətindən olanların sayının azərbaycanlılara nisbətən zəif artması və əhalinin tərkibində onların xüsusi çəkisinin azalması təbii hal olub, bir tərəfdən keçmiş SSRİ-də, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-də əhalinin miqrasiyası prosesində baş verən dəyişikliklərlə, əhalinin daha mobil hissəsinin Naxçıvandan və DQMV-dən keçmiş İttifaqın, Azərbaycanın və Ermənistanın sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş iri şəhər və regionlarına işləməyə, təhsil almağa və yaşamağa getməsi, bir qisminin ömürlərinin sonunda ata-baba torpaqlarına qayıtmasının geniş vüsət alması, erməni millətindən olan gənclərin böyük bir hissəsinin SSRİ-nin başqa ərazilərində orduda qulluq etdikdən sonra geri dönməmələri, bəzilərinin xarici ölkələrə, o cümlədən də Rusiyaya və Ermənistanla getməyə daha çox meylli olmaları, digər tərəfdən isə ermənilər və başqa millətlər arasında əhalinin doğum səviyyəsinin və təbii artımının azərbaycanlılara nisbətən xeyli aşağı olması, Naxçıvan MR-da yaşayan ermənilərin Ermənistanla azərbaycanlılara qarşı daim mövcud olmuş qeyri-insani münasibətlərdən xoflanmaları, 1948-1953-cü və 1988-1989-cu illərdə Ermənistandan on minlərlə soydaşlarımızın öz əzəli torpaqlarından deportasiya edilməsi və zorla qovulmaları ilə əlaqədar olaraq yaranmış ictimai-siyasi şəraitlə və sair amillərlə izah olunur.

5. MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ MİQRASIYASI VƏ MİQRASIYASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Əhalinin miqrasiyası sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biridir. Hər il miqrasiya prosesində on minlərlə əhali kütləsi iştirak edir. Hazırda respublikada sosial-iqtisadi və demografik cəhətdən əhali miqrasiyası prosesinin üç əsas istiqaməti - respublikanın ərazisinin bir hissəsinin işğal olunması nəticəsində əhalinin mərkəzi şəhərlərə və ayrı-ayrı rayonlara məcburi miqrasiyası; əhalinin kəndlərdən şəhərlərə axını; urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi və iri şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq şəhər əhalisinin sayının artması özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Azərbaycan üçün bu sonuncu iki qanunauyğun hal istər İkinci dünya müharibəsində, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə səciyyəvi olmuşdur. Lakin bununla belə respublikanın müxtəlif ərazilərinin, şəhər və kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq əhali miqrasiyasının xüsusiyyətləri, yaranma mənbələri və miqrasiyası müxtəlif olmuşdur. Bir qayda olaraq, miqrasiya edən əhalinin 85-90%-ni əmək qabiliyyətli olanlar təşkil edir¹. Buna görə də ərazi üzrə hərəkət edən əhalinin əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalında, onun kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsində miqrasiyanın rolu olduqca böyükdür. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda əhalinin mexaniki hərəkəti əsas etibarilə xalq təsərrüfatının planauyğun inkişafına və iş qüvvəsinə olan tələbata uyğun baş verirdi. 1917-20-ci illərdə respublikada əhalinin ümumi sayı 401,5 min nəfər, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı isə 110 min nəfər azalmışdı. Bir tərəfdən bu vəziyyət, digər

tərəfdən isə xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı ilə əlaqədar olaraq iş qüvvəsinə tələbatın ciddi surətdə artması Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə respublikaya kənardan, başqa respublikalardan çoxlu sayda iş qüvvəsi gətirilməsini tələb edirdi. Buna görə də İkinci dünya müharibəsi ərzində respublikada əhalinin ümumi artımının 50%-dən çoxunu kənardan gələnlər təşkil edirdi².

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində respublikaya iş qüvvəsi axını, əsasən, burada sənayenin, ilk növbədə isə neft sənayesinin sürətlə inkişafı və bununla əlaqədar olaraq mütəxəssis kadrlara ehtiyacın artması nəticəsində baş vermişdi. 1921-23-cü illərdə Muğan düzünə, Kür və Araz çayları boyunca ərazilərə çoxlu sayda ruslar gəlmişdi. Həmin dövrdə buraya köçüb gələn 5272 nəfərin 673 nəfərini, yaxud 12,8%-ni kənd yerlərindən gələnlər, 4599 nəfərini və ya 87,2%-ni isə şəhər yerlərindən gələnlər təşkil edirdi. Bakıya iş dalınca gələnlərin 3,6%-ni Gürcüstandan, 13,1%-ni Ermənistandan, 10,2%-ni İrandan, 1,0%-ni Türkmənistandan, 1,0%-ni isə Rusiyadan və başqa yerlərdən gələnlər təşkil etmişlər. 1924-28-ci illərdə respublikaya əhali axını daha da güclənmiş və buraya İttifaqın başqa respublikalarından 20 mindən artıq adam köçürülmüşdür³.

Kənd yerlərindən əhalinin miqrasiyası nəticəsində 1935-ci ildə 1928-ci ilə nisbətən xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çalışan fəhlə və qulluqçuların sayı 212,6 min nəfər, o cümlədən, sənaye işçilərinin sayı təqribən 151 min nəfər artmışdı. Birinci beşilliyin (1928-32) əvvəlində respublikamızın sənaye şəhərlərinə cəlb edilmiş işçilərin 50%-ni kənd yerlərindən gələnlər təşkil etmişdi. 1936-cı ildə

¹ Ş.M.Muradovun yuxarıda göstərilən kitabı, səh. 429.

² Ş.M.Muradovun yuxarıda göstərilən əsəri, səh. 429-430.

³ Azərbaycan SSR-də əmək ehtiyatlarından istifadənin ictimai-iqtisadi problemləri. (Ş.M.Muradovun ümumi redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1978, səh.78.

respublikanın kolxozlarından xalq təsərrüfatının başqa sahələrinə işləmək üçün gələnlərin sayı 54,2 min nəfər olmuşdur. Həmin müddət ərzində Azərbaycanın ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan tələbələrin sayı da ciddi surətdə artmışdır. 1928-ci ildə respublikanın ali və orta ixtisas məktəblərində təqribən 12,5 min nəfər tələbə oxuyurdusa, 1934-cü ildə onların sayı 24,9 min nəfər olmuş və ya iki dəfədən çox artmışdı. Şəhərdən kəndə və kənddən şəhərə əhalinin belə miqrasiyası respublikanın kadrlara olan tələbatının ödənilməsində və əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə respublikanın iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin inkişafı SSRİ-nin başqa regionlarından buraya əhali axınını daha da sürətləndirmişdir. İttifaqın digər yerlərindən gələnlərin hesabına Bakı şəhərinin əhalisinin sayı 1927-ci ildə 14,5 min nəfər, 1928-ci ildə 36,5 min nəfər, 1930-cu ildə 70,1 min nəfər, 1931-ci ildə isə 138,1 min nəfər çoxalmışdır⁴.

Cədvəl 12⁵

1920-2006-cı illərdə Azərbaycanda əhalinin
respublikalararası miqrasiyasının dəyişilməsi dinamikası
(min nəfər)

İllər	Miqrasiya hesabına əhalinin artımı (+) və ya azalması (-)	
	Cəmi	Hər il orta hesabla
1920-1927	+186,5	+26,6
1927-1939	+287,4	+23,9
1939-1959	+246,3	+12,3
1960-1970	-76,9	-7,7
1970-1979	-64,4	-6,6
1980-1989	-285,8	-28,6
1990-1995	-140,9	-23,5
1996-2005	-41,3	-3,7

⁴ Azərbaycan SSR-də əmək ehtiyatlarından istifadənin ictimai-iqtisadi problemləri (Ş.M.Muradovun ümumi redaktəsi ilə). Bakı, «Elm», 1978, səh.78.

⁵ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı. səh. 431-432; Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007. «Səda», 2007. səh. 407.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1959-cu illərdə respublikamızda əhalinin sayı kənardan gələnlər hesabına ciddi surətdə artdığı halda, sonrakı illərdə, əksinə azalmışdır (12-ci cədvəl). Əvvəlki dövrdə həmin vəziyyətin yaranmasına səbəb xalq təsərrüfatının iş qüvvəsinə olan ehtiyacların təmin edilməsi və ixtisaslı kadrlara olan tələbatının ödənilməsi ilə bağlı idisə, 1939-1959-cu illərdə baş verən dəyişikliklərin başlıca səbəbi əsas etibarilə 1941-1945-ci illərin müharibəsinin nəticələri ilə izah edilir.

Ixtisaslı kadrlara olan tələbin ödənilməsi ilə bağlı idisə, 1939-1959-cu illərdə baş verən dəyişikliklərin başlıca səbəbi əsas etibarilə 1941-1945-ci illərin müharibəsinin nəticələri ilə izah edilir.

Əhali siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən 1959-cu ildə əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda olan hissəsi onun ümumi sayının təqribən 51,4%-ni təşkil etmişdir. Müharibə nəticəsində əhalinin bir hissəsinin daha çox zərər çəkməsinə baxmayaraq, 1959-cu ildə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayı əvvəlki illərə nisbətən nəinki azalmamış, hətta, çoxalmışdır. Belə ki, 1959-cu ildə həmin yaşda olan əhalinin sayı 1939-cu ildəkinə nisbətən 360 min nəfər, 1926-cı ildəkinə nisbətən 764,3 min nəfər, 1897-ci ildəkinə nisbətən isə 980,3 min nəfər çox olmuşdur.

Miqrasiya edənlərin əksəriyyəti (85-90%-i) əmək qabiliyyətli yaşda olduğundan, onların əhalinin ümumi tərkibindəki xüsusi çəkiyə təsiri əvvəlki illərdə müsbət, sonrakı illərdə isə mənfi olmuşdur. Buna baxmayaraq 1959, 1979, 1989 və 1999-cu illərin əhali siyahıyaalınmasına görə əmək qabiliyyətli əhalinin ümumi əhali içərisindəki xüsusi çəkisi əvvəlki illərdəkinə nisbətən daha yüksək olmuşdur. 1926-cı ildə bütün əhali arasında əmək qabiliyyətli yaşından aşağı olanlar (0-15 yaşında) 44,3%, əmək qabiliyyətli yaşda olanlar (16-59 yaşında kişilər və 16-54 yaşında qadınlar) 47,1%, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar isə (55 yaşından yuxarı

qadınlar, 60 yaşından yuxarı kişilər) 8,6% təşkil etmişdirsə, 1939-cu ildə müvafiq surətdə bu göstərici 43,2; 48,2 və 8,6% 1959-cu ildə 38,0; 51,5 və 10,5%, 1979-cu ildə 38,1; 52,8 və 9,1%, 1989-cu ildə 34,7; 55,4 və 9,9%, 1999-cu ildə isə 34,2; 56,8 və 9,0% olmuşdur.

Respublikada sənayenin inkişafı və əhalinin miqrasiyası ilə bağlı olaraq şəhər əhalisinin sayı və xüsusi çəkisi də daim artmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində (1920-91) respublikada bütünlükdə əhali arasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi daim artmış, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə azalmışdır. Eyni zamanda əhalinin artım sürəti müxtəlif olmaqla həm şəhər, həm də kənd yerlərində davam etmişdir. Belə ki, 1920-91-ci illərdə respublikada əhalinin sayı 3,7 dəfə artdığı halda, şəhər yerində 9,5 dəfə, kənd yerlərində isə 2,1 dəfə çoxalmışdır. Respublika əhalisi arasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi müqayisə edilən dövrdə 32,8% artaraq 21%-dən 53,8%-ə qalxmış, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi isə azalaraq 79%-dən 46,2%-ə düşmüşdür. 1991-2007-ci illərdə respublika əhalisinin sayı 18,2%, və ya 1314,2 min nəfər, o cümlədən, şəhər əhalisinin sayı 13,9% və ya 539,3 min nəfər artdığı halda, kənd əhalisinin sayı 23,4% və ya 774,9 min nəfər artmışdır ki, bu da şəhər əhalisinin artımına nisbətən 43,7 faiz çox deməkdir. Nəticədə, miqrasiya edilən dövrdə bütünlükdə ölkə əhalisi arasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 2,0% bənd azalaraq 53,5%-dən 51,5%-ə düşdüyü halda, kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 2,0% bənd artaraq 46,5%-dən 48,5%-ə qalxmışdır⁶. Bu, həmin dövrdə şəhər əhalisinin digər millətlərdən olan bir hissəsinin başqa ölkələrə köçməsi və şəhər əhalisinin kəndlə əlaqəsi olan qisminin isə kənd yerlərində yaşamağa getməsi ilə, habelə şəhər yerlərinə nisbətən kənd yerlərində əhalinin doğum

⁶ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (statistik məcmuə). 2007. Bakı, «Səda» 2007, səh. 23.

və təbii artım göstəricisinin nisbətən xeyli yüksək olması ilə və s. səbəblərlə bağlıdır.

Azərbaycanda əhalinin mexaniki hərəkətinin, yəni ərazi yerdəyişməsinin mühüm növlərindən birini **respublikadaxili əhali miqrasiyası** təşkil etmişdi. Bu miqrasiya növü ümumi əhali miqrasiyasının tərkibində, demək olar ki, ən yüksək faiz təşkil edir. Belə ki, sözügedən **dövlərdə respublikalararası əhali miqrasiyası** bütünlükdə miqrantlar arasında 40-45%, **respublikadaxili əhali miqrasiyası** isə 60-70%, o cümlədən, şəhər yerlərində 75-80%, kənd yerlərində isə 50-55% təşkil etmişdir⁷.

Son vaxtlaradək respublikada əhalinin rayonlar arasında yenidən bölünməsi müxtəlif istiqamət və həcmdə baş vermişdir. Öz əhəmiyyətinə və həcminə görə əhalinin rayonlar arasında yerləşdirilməsində birinci yeri **sənaye miqrasiyası** tutmuşdur. Yəni ayrı-ayrı rayonlarda sənayenin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq iş qüvvəsinə olan tələbatı ödəmək məqsədilə başqa kənd rayonlarından həmin rayonlara əhali köçürülmüşdü.

Ölkədaxili miqrasiya kateqoriyalarından biri də **ekoloji miqrasiyadır**. Respublikada ekoloji miqrasiyanın meydana çıxmasına səbəb Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi, dağətəyi bölgələrdə meşə və kolluqların qırılması nəticəsində baş verən torpaq sürüşmələri, aran bölgələrində meliorasiya işlərinin vəsait və texnika qıtlığı üzündən ixtisara salınması ilə əlaqədar torpaqların şoranlaşması, qismən də zəlzələlər, sellər, radioaktiv şüalanmalar, iri şəhərlərdə zərərli sənaye tullantılarının çoxalması və s. kimi amillər aid edilir.

Uzun illər Azərbaycanda iqtisadiyyatın birtərəfli və az sayda rayonlarda inkişafı, bir çox rayonlarda süni suvarma tətbiq edilmədən əkinçiliyin inkişafının mümkün olmaması əhalinin qeyri-bərabər qaydada yerləşməsinə səbəb olmuşdur.

⁷ Ş.M.Muradov. Göstərilən kitabı. səh. 434.

Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından əvvəlki dövrdə respublikada əhalinin əksər hissəsi şəhərlərdə, dağ və dağətəyi rayonlarda yerləşmişdir. Bu dövrdə dağ və dağətəyi rayonlarda hər km² sahəyə 28-37 nəfər, düzənlik rayonlarında isə cəmi 9-12 nəfər və yaxud 2-3 dəfə az əhali düşmüşdür. 1926-70-ci illər ərzində respublikanın ayrı-ayrı zonalarında hər km² sahəyə düşən əhalinin sayı müxtəlif istiqamətdə dəyişmişdir. Belə ki, 1926-cı ildə hər km² sahəyə Abşeronda 89 nəfər, Gəncə-Qazaxda 39 nəfər, Lənkəran və Astarada 26 nəfər düşüyü halda, 1970-ci ildə bu göstərici həmin zonalarda müvafiq olaraq 240; 78 və 62 nəfər, 2005-ci ildə 122, 92 və 130 nəfər olmuşdur. **Buna səbəb XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq respublikanın müxtəlif regionlarında xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, ilk növbədə sənaye və kənd təsərrüfatlarının, infrastruktur sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsi, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin işləyib hazırladığı iqtisadi strategiya və taktikanın həyata keçirilməsi nəticəsində regionların sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sahəsindəki qevri-bərabər vəziyyətin tədricən aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq, əhalinin ölkə ərazisində səmərəli məskunlaşması və onların başqa regionlara və ölkələrə axınının azalmasıdır.** Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müstəqillik illərində (1991-2006-cı illər) Azərbaycandan həm gedənlərin sayı və həm də buraya gələnlərin sayı ilbəil azalmağa başlamış və 1991-ci ildən keçən bütün illərdə respublikada əhali miqrasiyasının qalığı (saldosu) mənfi olsa da daim azalmışdır. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycana gələnlərin sayı 66,3 min nəfər, buradan gedənlərin sayı 106,4 min nəfər, miqrasiya qalığı isə – 40,1 nəfər təşkil etmişdirsə, 1995-ci ildə bu göstəricilər müvafiq surətdə 6,2 min nəfər; 16,0 min nəfər və 9,8 min nəfər; 2006-cı ildə isə 2,2 min nəfər, 2,6

min nəfər və 0,4 min nəfər təşkil etmişdir. Beləliklə, 1991-2005-ci illərdə Azərbaycana gələnlərin sayı 30,1 dəfə azalaraq 66,3 min nəfərdən 2,0 min nəfərə, Azərbaycandan gedənlərin sayı isə daha çox, yəni 40,9 dəfə azalaraq 106,4 min nəfərdən 2,6 min nəfərə düşmüşdür. 2006-cı ildə Azərbaycana gələnlərin (2232 nəfər) 38,3%-ni qadınlar (854 nəfər), 61,7%-ni kişilər (1378 nəfər) təşkil etdiyi halda, Azərbaycandan gedənlərin (2644 nəfər) 52,8%-ni qadınlar (1396 nəfər), 47,2%-ni isə kişilər (1248 nəfər) təşkil etmişdir. Azərbaycandan gedənlərin 86,7%-ni (1935 nəfər), o cümlədən qadınların 84,7%-ni (723 nəfər), kişilərin isə 88,0%-ni (1212 nəfər) əmək qabiliyyətli yaşda olanlar təşkil etmişdir⁸.

Azərbaycandan gedənlər arasında gələnlərə nisbətən əmək qabiliyyətli yaşadək və bu yaşdan yuxarı olanların xüsusi çəkisi xeyli yüksək olmuşdur. Respublikanı tərk edənlərin böyük qismini ailəsi ilə birlikdə köçüb gedənlər təşkil etmişdir. Onların arasında istər əmək qabiliyyətli yaşında, istərsə də bu yaşdan yuxarı olan qadınların xüsusi çəkisinin kişilərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müstəqillik illərində Azərbaycana gəlmiş əhalinin əksəriyyəti MDB və Baltıqyanı ölkələrin payına düşür. Belə ki, son 11 il ərzində (1995-2006-cı illər) xarici ölkələrdən Azərbaycana gəlmiş 47,1 min nəfərin 45,9 min nəfərini və ya 97,4%-ni MDB ölkələrdən, cəmi 1,2 min nəfərini və ya 2,6%-ni isə digər xarici ölkələrdən gələnlər təşkil etmişlər. MDB ölkələrdən respublikaya gələnlərin 26,0 min nəfəri (55,2%-i) Rusiyadan, 5,2 min nəfəri (10,0%-i) Gürcüstandan, 2,5 min nəfəri (5,3%-i) Özbəkistandan, 2,2 min nəfəri (4,7%-i) Qazaxstandan, 1,9 min nəfəri (4,0%-i) Türkmənistandan

⁸ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (statistik məcmuə), 2007. Bakı, «Səda», 2007, səh. 407 və 430.

gələnlərdir. Həmin dövrdə Respublikaya gələnlərin 1,9 min nəfərini (4,6%-ni) isə ölkəsi göstərilməyənlər təşkil etmişlər⁹. 1995-2006-cı illərdə Azərbaycandan xarici ölkələrə 98,2 min nəfər adam getmişdir. Onların 90,4 min nəfəri (92,1%-i) MDB ölkələrinə, o cümlədən 76,5 min nəfəri (84,6%-i) Rusiyaya, 5,4 min nəfəri (6,0%-i) Ukraynaya, 4,8 min nəfəri (5,3%-i) Qazaxıstana və Orta Asiya respublikalarına gedənlərdir. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycandan digər xarici ölkələrə gedənlərin sayı isə 7,7 min nəfər və ya bütünlükdə ölkədən gedənlərin 7,8%-ni təşkil etmişdir. Onların 1037 nəfəri (13,5%-i) Almaniyaya, 4300 nəfəri (55,8%-i) İsrailə, 1444 nəfəri (18,7%-i) ABŞ-a, 281 nəfəri (0,4%-i) Türkiyəyə, 633 nəfəri (0,8%-i) başqa ölkələrə gedənlərdir¹⁰.

Miqrasiyanın mühüm formalarından biri də **xarici miqrasiya**dır. Bu miqrasiyanın subyekti qaçqınlar, qaçqın vəziyyətində olanlar, əmək, tranzit miqrantlar, digər qanuni və qeyri-qanuni miqrantlar təşkil edir.

Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında qaçqın problemi ilə üzləşən ilk ölkə olmuşdur. Qaçqınların Ermənistandan Azərbaycana ilk axını 1987-ci ilin sonundan başlamışdır. Hər şeydən əvvəl burada belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, **1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında olan hadisələrin ağır xronikası vadaşlardan silinmir.** Respublika prokurorluğunun məlumatlarında deyilir: 1988-ci ilin noyabr ayının 28-dən dekabr ayının 8-dək Ermənistan SSR-də kütləvi surətdə azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonun 185 yaşayış məntəqəsinə quldurcasına basqın edən erməni vəhşiləri 217 nəfəri müxtəlif işgəncə ilə qətlə yetirmişlər. Onlardan 49 nəfəri divan tutulmaqdan qorxub qaçarkən dağlarda borana-çovğuna düşüb donmuş, 41 nəfəri qəddarlıqla

⁹ Yəni orada. səh. 409.

¹⁰ Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (statistik məcmua). 2007. Bakı. «Sada», 2007. səh. 409-460.

döyülüb öldürülmüş, 115 nəfər diri-diri yandırılmış, 16 nəfəri güllələnmiş, 10 nəfər təhqirlərə dözməyib infaktdan ölmüş, 2 nəfər erməni həkimləri tərəfindən xəstəxanada öldürülmüş, 3 nəfər suda boğulub öldürülmüş, 1 nəfər asılmış, 1 nəfər əzablardan qurtarmaq üçün özünü öldürmüş, 1 nəfər elektriklə öldürülmüş, 2 nəfərin başı kəsilmiş, 29 nəfər qəsdən avtomobilin altına salınmaqla öldürülmüş, 3 nəfər xəstəxanada olarkən tibbi xidmət göstərilməməsi nəticəsində öldürülmüş, 8 nəfər oğurlanmışdır. Öldürülmüşlərdən 57 nəfər qadın, 5 nəfər körpə uşaq, 18 nəfər yeniyetmələrdən ibarət olmuşdur. Qırğın Ermənistanın 19 rayonu və 11 şəhərində törədilmişdir. 400-dən çox yük maşını qarət edilmiş, 25 min ailənin əmlakı talan olunmuş, 40.897 azərbaycanlı ailəsi məcburi qaydada deportasiya edilmiş, mənzil və əmlaklarından məhrum olmuşlar¹¹. 1990-cı ilin əvvəlinədək Ermənistandan Azərbaycana 204,6 min nəfər zorla qovulub çıxarılmış adam gəlmişdir. Onların 186 min nəfərini azərbaycanlılar, 11 min nəfərini kürdlər və 3,0 min nəfərini ruslar, 4,5 min nəfərini isə başqa millətlərdən olan insanlar təşkil etmişlər. Ermənistandan qaçqın düşmüş rusların əsas hissəsinin, həmçinin kürdlərin və azərbaycanlıların bir qisminin sonradan Rusiya və digər MDB ölkələrinə getməsi nəticəsində 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Ermənistandan zorakılıqla qovulmuş 196846 nəfər qaçqın qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı, əvvəllər Gürcüstandan deportasiya olunaraq Orta Asiya respublikalarında yerləşdirilmiş Məshəti türkləri 1989-cu ildə Özbəkistanda baş vermiş milli münaqişə nəticəsində keçmiş SSRİ-nin başqa regionlarına, xüsusilə Azərbaycana və Rusiyaya köçməyə məcbur olmuşlar. 1989-91-ci illər ərzində 51649 nəfər Məshəti türkü Azərbaycana pənah gətirmişdir¹².

¹¹ Azərbaycan qəzeti. 26 iyul 2007, səh. 2.

¹² Ş.M.Muradov. Göstərilən kitabı. səh. 456.

1988-1993-cü illərdə Ermənistan SSR-nin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) işğal edilmiş, təqribən 1 milyon nəfərə yaxın insan öz vətəninə qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüş; 20 min Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş; 100 mindən çox adam yaralanmış; 50 min nəfər müxtəlif xəsarət almış; minlərlə adam əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüşdür; 900-dən çox irili-xırdalı yaşayış məntəqəsi, 1025 təhsil, 798 səhiyyə ocağı, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 300 min iş yeri məhv edilmişdir. Bəşər tarixində ən böyük müsibətlərdən sayılan Xocalı faciəsi nəticəsində 1992-ci il fevralın 26-da Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhəri bütövlükdə erməni qoşunları tərəfindən yerlə-yeksan edilmiş, 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın vəhşicəsinə öldürülmüş; 478 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar isə əsir aparılaraq dəhşətli təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar¹³.

2005-ci ilin əvvəllərinə olan məlumatlara əsasən respublikada qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sayı 254980 olmuşdur (onların 78722-ni və ya 30,9%-ni qaçqınlar, 176280-ni və ya 69,1%-ni isə məcburi köçkün ailələri təşkil etmişdir). Həmin ailələrdəki şəxslərin sayı isə 997586 nəfər olmuşdur (onların 311000 nəfərini və ya 31,2%-ni qaçqınlar, 686586 nəfərini və ya 68,8%-ni isə məcburi köçkünlər təşkil etmişdir). Qaçqın və məcburi köçkünlərin 323895 nəfəri və ya 32,5%-i Bakıda, qalan 673691 nəfəri və ya 67,5%-i isə Azərbaycanın başqa rayon və şəhərlərində məskunlaşmışdır.

Respublikada qaçqınlarla yanaşı, onlara oxşar vəziyyətdə olan miqrantlar da mövcuddur. Bu kateqoriyaya müxtəlif səbəblərdən 1989-cu ildə Qazaxıstanı (təqribən 1,6

min nəfər), sonralar Rusiyanı (təqribən 6 min nəfər) və İran İslam Respublikasını (təqribən 3 min nəfər) məcburi tərk etmiş etnik azərbaycanlılar, habelə Əfqanıstan, İraq və digər ölkələrdən gəlmiş və respublikada sığınacaq tapmış 334 nəfər də daxildir.

1991-92-ci illərdə Gürcüstan Respublikasında mövcud olan mürəkkəb siyasi vəziyyətlə və azərbaycanlıların sıxışdırılması ilə əlaqədar Azərbaycana köçməyə məcbur olan və dəqiq uçotu aparılmayan azərbaycanlıları da qaçqınlarla oxşar vəziyyətdə olan şəxslər kateqoriyasına aid etmək olar. 1993-cü ildən sonra Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında yaranmış müsbət münasibətlərə əsasən həmin şəxslərə geriye qayıtmaq üçün lazımi təminat verilmişdir.

Respublikamızda hər bir şəxsin qanuni olaraq ölkədən getməsi və ölkəyə gəlməsi üçün bütün zəruri şərait yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizdən emiqrasiya axını, xüsusilə rusdilli əhali axını müəyyən dərəcədə siyasi, milli və etnik xarakter daşıyırdısa, sonrakı illərdə emiqrasiyanın ən mühüm səbəbini iqtisadi motivlər təşkil etmişdir. 1991-1997-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasından qanuni əsaslarla cəmi 272,1 min nəfər emiqrasiya etmiş, onların əsas hissəsini ruslar (112,7 min nəfər), azərbaycanlılar (65,5 min nəfər), ermənilər (35,9 min nəfər), yəhudilər (11,1 min nəfər) və ukraynalılar (9,8 min nəfər) təşkil etmişlər¹⁴. Emiqrasiya sahəsində Azərbaycan Respublikasının əsas tərəf müqabilləri keçmiş İttifaqa daxil olan Rusiya Federasiyası və Ukrayna olmuşdur. Digər xarici ölkələr arasında Türkiyə, Almaniya, Polşa, İsrail və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə gedənlərin xüsusi çəkisi çoxdur. Əsasən iqtisadi motivlər üzündən respublikamızdan Rusiya Federasiyasına, Ukraynaya və digər MDB ölkələrinə, habelə

¹³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2001-ci il 30 mart tarixli bəyanatı. Azərbaycan qəzeti 31 mart 2001-ci il.

¹⁴ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı, səh. 457.

Türkiyəyə, İrana, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə pasport qeydiyyatından çıxmadan, turist qismində və müvəqqəti vizalar üzrə gedən vətəndaşların uçotunun lazımi səviyyədə aparılmaması ölkəmiz üçün əlavə problem yaradır.

1991-1997-ci illərdə Azərbaycan Respublikasına immiqrasiyanın səviyyəsi emiqrasiyadan xeyli aşağı olmuşdur. Həmin illərdə respublikamızda qanuni yolla 123,3 min nəfər gəlmişdir ki, onların da 93,8 min nəfərini azərbaycanlılar, 10 min nəfərini ruslar, yerdə qalan hissəsini isə ukraynalılar, tatarlar, yəhudilər, iraqlı kürdlər və digər millətlərin nümayəndələri təşkil etmişlər. MDB ölkələri ilə sərhədlərin nisbətən şəffaf olması miqrasiya proseslərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi işində başlıca maneələrdən biridir. Göstərilən proses ölkəmizin dövlət təhlükəsizliyinə və iqtisadi mənafeyinə neqativ təsir etməklə yanaşı, respublikadakı demoqrafik vəziyyətə də mənfi təsir göstərir. Miqrantlar əsasən 20-40 yaşlı kişiləri əhatə etdiyindən, respublikamızda gənc qızların ərə getməsinə çətinləşdirir və doğum hallarının azalmasına səbəb olur¹⁵.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Respublikada demoqrafiya və məşğulluqla əhalisakinliyinin inkişafı ilə bağlı dövlət səviyyəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onun 28 dekabr 1998-ci il tarixli sərəncamına əsasən, «Azərbaycanda demoqrafik inkişaf konsepsiyası» (1999-cu il); 23 iyun 2003-cü il tarixli sərəncamına əsasən «Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində dövlət proqramı (2004-2008-ci illər üçün)» (2004-cü il) işlənib hazırlanmışdır. Bu təşəbbüsü davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 iyul 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci

illər)» 26 oktyabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının (2006-2015-ci illər)», 15 may 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramının (2007-2010-cu illər)» təsdiq edilmişdir.

Bütün bu yuxarıda qeyd edilən Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasında əhalinin normal təkrar istehsalı və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı problemlər öz müvəffəqiyyətli həllini tapacaq və Azərbaycan xalqının həyatının daha da yaxşılaşmasına öz dəyərli töhfələrini verəcəkdir.

¹⁵ Ş.M.Muradov göstərilən kitabı. səh. 457-458.

INTRODUCTION

Changes in the demographic processes occupy the central focal point among the problems concerning modern society. No wonder that the rapid growth in the world population and changes occurring in the demographic processes, mostly influence the national and foreign policies of different states and it brings forward the new approaches to statement and settlement of the said issues from the standpoint of new positions and norms, while attaching the **"demographic aspect"**.

The definition of the future economic and social development strategy of Azerbaijan and the development of correct socio-economic political actions in this sphere, firstly, must be based on a determination of the readiness of the population and its various social and demographic groups for the forthcoming changes, which must take into account the values, interests, traditions, and intentions of the population and objectively assess the qualitative and quantitative state of existent human potential.

Today, the human potential is considered the main driving force of the national wealth and economic growth as the scientific and technical progress, the arrangement and culture of labor, its productivity depends on the quality of human potential. The idea formulated in the developed countries that the **people are not for economy but rather the economy is for the people**. For this reason, the economic growth is not considered as necessary means for the purpose of its acceleration, establishment, and quality but rather for the stable development of human resources and enrichment of people's life.

Today, the funds invested in human potential are considered more effective as compared to those of other directions. No wonder that currently two-thirds of the national wealth of 92 countries as compared to 50% in Russia is invested in human capital. Yet, at present the said indicator is not on the re-

quired level due to the certain reasons. In the future, it will be necessary to define the qualitative and quantitative nature of human potential in order to increase the capital investments into the said sphere and to define the trends of increasing its effectiveness.

Today, we are striving to establish a developed society based on independent, democratic, legal, unitary, and social market relations in our country. The fulfillment of this task mainly requires creation of definite optimal correlation among all spheres of social life. Such correlation is also necessary to establish connection between democratic processes and other spheres of social life, as the changes in the population are reflected in the demographic processes. The demographic processes interact with a number of aspects of social life. These relations are reflected in the influence of the social and economic events on the demographic processes and vice versa. Therefore, on the whole, **it is impossible to imagine the future development concept of any country or region without the demographic development concept.**

Azerbaijan is famous for its specific ethnic and demographic development features and for the hospitality and humanity of its population. The great son and the irreplaceable leader of Azerbaijan, Heydar Alirza oglu Aliyev said during the meeting held on October 1, 1993 with national minorities and groups, residing in Azerbaijan, in Baku: **"When we say 'Azerbaijan' we imply its wealth and its wonderful nature. At the same time, major wealth of the country is its people, residing throughout these territory since ancient times, binding their destiny and lives to this land all from different nationalities and practicing different religions. The more peoples are united by the country, the richer it becomes"**¹.

¹ Newspaper "Azerbaijan", Baku, October 7, 1993

Currently, the representatives of over 100 nationalities, peoples, and ethnic groups reside in Azerbaijan. These groups differ in their national features and traditions as well as the demographic, development, and employment features and subsequently face the demographic problems and complications resulting from these features.

Considering the above mentioned, we have analyzed changes in the formation of human labor, its development dynamics and use, demographic events and processes laying the foundation of the natural reproduction of the population, age and gender, as well as labor and employment structure of the population, its national structure and migration, and the factors influencing them and to subsequently generalize them in the present study covering more than 100 years.

1. DYNAMICS OF CHANGES IN THE POPULATION OF AZERBAIJAN AND GENERAL FEATURES OF FACTORS INFLUENCING THIS PROCESS

Azerbaijan has been recognized as one of the most ancient territories of human settlement in the world. By historical facts, people settled here 1.5-2 million years ago in the Palcolithic (Stone Age) and Neolithic periods (New Stone Age) and engaged in farming and cattle-breeding. As there is no information about the exact number of people that have been residing there for a long period since ancient times it wouldn't be expedient to talk about the dynamics of the population during the that period. Yet, as it was around the world, it should be noted that efforts have been made to define the structure and number of people residing there and to register those residing in the territory of the Republic of Azerbaijan. However, in the said period the registration of people was primitive nature and mainly aimed to provide mostly elementary information about the number of people and the structure of the population of the country for conducting military, fiscal, and administrative activities. Though such registration developed in ancient times, it became relatively consequential and widely used only in the 18-19th centuries. The first state document that provided relatively correct information on the number and structure of the population of the Russian Empire including Azerbaijan contains the census of enumeration conducted in 1897. In this view, we consider it expedient to study the development dynamics of the population of the Republic of Azerbaijan from that said period.

As known, in accordance with the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties signed in the result of wars between Russia and Iran in the late 18th-early 19th centuries, the historical lands of Azerbaijan and its population were divided

into two parts – North and South Azerbaijan. The lands and population of Northern Azerbaijan were annexed to Russia and the population and the lands of South Azerbaijan to Iran. The Democratic Republic of Azerbaijan was declared on May 28, 1918 following the overthrow of Tsarism in Russia in 1917. The process of definition of borders between the Caucasus states gaining national independence started as a result of the collapse of the Russian empire. The leader of the Azerbaijani government Fatahi Khan Khoyski declared in his famous letter that Azerbaijan shall relinquish Iravan. By this concession, the government of Azerbaijan intended to force Armenia to give up the claims regarding our lands.

It has also been proven that during the establishment of the Armenian state on the ancient territory of Azerbaijan - Iravan province in May of 1918, the issue of the capital was not settled yet. The government of Azerbaijan allowed Armenia to declare Iravan as the capital city on May 29 in order to settle the national conflicts¹. Disclosing this historical truth, the President of the Republic of Azerbaijan rightly noted that "...the present Armenia state has been formulated in the historical lands of Azerbaijan. Iravan city has been given as a gift by the leaders of Democratic Republic of Azerbaijan in 1918. Iravan Khanate is the eternal Azerbaijani land. Once again, would like to note that Armenians had come to this region as a guest"². Yet Armenia, which had evil intentions, took advantage of sovietization and initiated a war against Azerbaijan in 1918 in the Bolshevik-dashnak alliance. Through the 23 months of the existence of the Azerbaijan Democratic Republic, Armenian armed groups attacked the peaceful Azeri residents of Iravan, Nakhchivan, and Garabagh and used all

¹ Vagif Arzumani, Nazim Mustafa. Tarikhi qara sahifalari, Deportation, genocide, being a refugee. Baku, "Qartal" 1998, pages 95-96

² Newspaper "Azerbaijan", Baku, January 19, 2008

means to reduce artificially the number of local Azerbaijanis. In the result, the borders were violated in the period of the Azerbaijan Democratic Republic. First and foremost, under pressure of Moscow, Azerbaijan forced to give up 10,000 square kilometers of its lands to Armenia and Georgia including the Zangazur province, which was transferred to Armenia.

Later in 1929, 657 square kilometers of Nakhchivan, and in 1930 its several other settlements, were annexed to Armenia³. However, despite all that, the profound changes in the social, economic and public life of Northern Azerbaijan within 200 years first as a part of the Tsarist Russia and then as a part of USSR and within 15 years of independence, also influenced the development of the population and the demographic state in the country. In accordance with historical sources, the population of North Azerbaijan 50 years following the annexation to Russia, i.e. in 1863 made up 1130.0 thousand people, 100 years following annexation in 1913 - 2339.2 thousand⁴, in 1920 - the year of the establishment of the Soviet government in Azerbaijan - 1952.0 thousand people, in 1922-the establishment of the USSR - 1863 thousand people, in 1991 - the year of the collapse of the USSR and the establishment of the independent Republic of Azerbaijan - 7218.5 thousand people, and as of January 1, 2007 - 8532.7 thousand people⁵. 4397.6 thousand people or 51.5% of the last indicator lived in urban areas and 4135.1 thousand people or 48.5% lived in villages. The economically active population of the country made up 4264.2 thousand people or 50%, working people -

³ Nakhchivan in the Statistical mirror, Historical-statistical collection. Baku 1999, p.7

⁴ Demograficheskiy ensiklopedicheskiy slovar.M. "Sovetskaya ensiklopediya". 1985, p.12

⁵ The population of Azerbaijan. 2006. Baku-2006. The statistical indicators of Azerbaijan 2007, Baku "Sada" 2007, p.60

3973.0 thousand or 46.6%, unemployed people - 291.2 thousand or 0.6% (men - 26.2 thousand people and women - 27.5 thousand people). Men made up 4205.0 thousand people (49.3%), women - 4397.7 thousand people (50.7%). Overall, the age group of 0-14 years made up 23.8% of the population, men at the age of 15 - 61 and women at the age of 15 - 56 years made up 66.9% and elderly people - 9.3%⁶.

The social and economic changes in the Republic of Azerbaijan, during the Soviet period, positively influenced the demographic processes compared to the previous period. Thus, beginning from the first years of the establishment of the Soviet government in Azerbaijan the population began to increase as compared to the previous years, its social structure changed and the death rate reduced, in which the average life span lengthened, labor ability increased and educational and cultural level improved. At the same time, it seems from the population statistics that the number of the population of Azerbaijan and the dynamics of its increase was not the same at various stages of its historical development and it changed under the influence of different factors. Thus, the population of North Azerbaijan rose by 547 thousand people from 1897-1917 or 27.3 thousand people each year (1.51%) from 1806.7 thousand people up to 2353.7 thousand people in accordance with the first official census enumeration of the population of the Russian Empire (Table 1).

Through the said period the growth of the population of North Azerbaijan was related with the natural increase on the one hand, and on the other hand, it was due to the migration of the population from other territories. In the said period the migration accounted for 40-45% of the increase the population

⁶ The statistical indicators of Azerbaijan 2007, "Sada", Baku 2007, pages 60-62;87

of Azerbaijan⁷. The increased migration was related mainly with the migration policy carried out by the Tsarist Russia, as well as the intensive exploitation of the oil fields in Azerbaijan. The demand for human resources in the oil sector and the fields connected with it was mainly met by the migration of the peasants coming from the central provinces of Russia, North Caucasus, Dagestan, and other regions of the South Caucasus. 3,000 rural families were moved to North Azerbaijan from different regions of Russia in 1908-1910. In the result of this process, the positive migration balance of the population of Azerbaijan increased by 1.6 times from 133.4 thousand people in 1886-1897 up to 219.8 thousand people in 1897-1913⁸.

As it was difficult to find a job with a family, most people moved to Baku leaving their families back at home. By some historical sources, Russian specialists and workers of the oil sector of Baku moved to the city with their families, most Armenians came alone and Muslims lived alone leaving their families at home.

It should be noted that as it was difficult to search job with a family, most of those, coming to Baku left their families at home. According to some historical data, most Russian specialists, working at oil enterprises, workers and servants, came to Baku with their families; Armenians were mostly singles and came alone, while all Moslems left their families at home. In accordance with the census enumeration of 1897 the singles or those who left their families comprised 82.5% of the workers of oil enterprises of Baku. This is proven by the fact that men residing in the oil industrial districts of Baku made up

⁷ M.M.Allahverdiyev. Some problems of labor force reproduction in Azerbaijan. Baku, "Elm" 1966

⁸ Materiali po ekonomicheskoy istorii Azerbaydjana (V international congress on economic history), Baku, "Elm" 1970, pages 18 and M.M.Allahverdiyev's given work, p. 76

Table 1 ⁹					
Population dynamics of Azerbaijan Republic (1897-2006 years)					
Total population (by thousand people)	Including		In % of total population		
	Urban population	Rural population	Urban population	Rural population	
1897	1806,7	305,1	1501,6	16,9	83,1
1913	2339,2	555,9	1783,3	23,8	76,2
1917	2353,7	560,2	1793,5	23,8	76,2
1920	1952,2	405,8	1546,4	20,8	79,2
1922	1863,0	486,0	1377,0	26,1	73,9
1926	2313,7	649,5	1664,2	28,1	71,9
1939	3205,2	1156,8	2048,4	36,1	63,9
1940	3274,0	1212,0	2062,0	37,0	63,0
1945	2705,6	1118,5	1587,1	41,3	58,7
1950	2858,9	1252,3	1606,6	43,8	56,2
1955	3277,2	1584,6	1692,6	48,4	51,6
1959	3697,7	1767,3	1930,4	47,8	52,2
1960	3815,7	1835,2	1980,5	48,1	51,9
1965	4509,5	2238,8	2270,7	49,6	50,4
1970	5117,1	2564,6	2552,5	50,1	49,9
1975	5644,4	2921,3	2723,1	51,8	48,2
1979	6028,3	3200,3	2828,0	53,1	46,9
1980	6114,3	3274,5	2866,8	53,1	46,9
1985	6624,4	3524,5	3097,9	53,2	46,8
1988	6928,0	3722,6	3205,4	53,7	46,3
1989	7021,2	3805,9	3215,3	54,2	45,8
1990	7131,9	3847,3	3284,6	53,9	46,1
1991	7218,5	3858,3	3360,2	53,5	46,5
1992	7324,1	3884,4	3439,7	53,0	47,0
1993	7440,0	3928,5	3511,5	52,8	47,2
1994	7549,6	3970,9	3578,7	52,6	47,4
1999	7953,4	4064,3	3889,1	51,1	48,9
2000	8016,2	4086,4	3929,8	51,0	49,0
2005	8347,3	4298,3	4049,8	51,5	48,5
2006	8436,4	4356,6	4079,8	51,6	48,4
2007	8532,7	4397,6	4135,1	51,5	48,5

⁹ The population of Azerbaijan 2006. Baku "Sada" 2006. p. 19. The statistical indicators of Azerbaijan 2007. Baku "Sada" 2007, p. 60; 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1980, 1999 information on census enumeration; the information for the years of 1913, 1917, 1920 cover the end of these years; the information for other years cover the beginning of the year.

75% and women 25% in the early 20th century¹⁰. As a result, the birth rate fell down and death rate increased, while the level of the natural increase decreased dramatically.

In 1913-1920 the natural decrease of the population of Azerbaijan was 87 thousand people or 12 thousand year. In the said period, as a result of the crisis in the Russian economy the inflow of workers from outside of Azerbaijan stopped and the negative migration balance made up 481 thousand people¹¹.

For the first time, the forced reduction in the population of Azerbaijan occurred in 1918-1920 - the period of the Azerbaijan Democratic Republic. In the said period, the population fell by 401.5 thousand people or 17% against that of 1917, including 154.4 thousand people or 28.6% in cities and 247.1 thousand people or 13.8% in villages from 2353.7 thousand people down to 1952.2 thousand people, from 560.2 thousand people down to 405.8 thousand people and 1743.5 thousand down to 1546.4 thousand people. As the number of the urban population decreased more intensively than in villages, in that period the share of the urban population fell from 23.8% down to 20.8% and the share of the rural population rose from 76.2% to 79.2%¹².

In those years, the reduction of the population was caused by a number of social-economic, demographic factors, as well as the results of the World War I (WWI) (1914-1918), the foreign intervention and civil war, the genocide of the Azerbaijanis by the Armenian dashnaks, their death, migration to Iran and Turkey, as well as the failure of those once coming to the country to find a job in crisis period, and their migration

¹⁰ I.V. Strigunov. Iz istorii formirovaniya Bakinskogo proletariata. Baku, 1960, page 137

¹¹ K.V. Mamedov. Demograficheskoye razvitiye Azerbaydzhanskoy SSR. Baku, 1980, page 11.

¹² Materials on economic history of Azerbaijan (for 5th International Congress of Economic History). Baku "Elm", 1970, page 19

to other regions as a result of famine and despair created by foreign imperialists. This is proven by the information on the mechanical movement of the population of Azerbaijan at that period (Table 2).

Table 2¹³

Mechanical movement of the Azerbaijani population before revolution (thousand persons)

Years	Increase (+) or decrease (-), Total	including the average per year
1886-1897	133,4	12,2
1897-1913	219,8	13,8
1913-1920	-481,0	-68,7
1886-1920	-127,8	-3,7

As it's seen from the table, during 1886-1913, the population increased by 12-14 thousand people yearly as a result of the inflow of people to the country in the period of the rapid development of the oil industry and other related sectors, while in 1913-1930 (especially in 1917-1920) a serious reduction in the production volume caused a reduction in the inflow of those coming from outside by 68.1 thousand people while the number of those leaving the country topped 127.8 thousand people.

In that period, the increase in migration was caused by those searching jobs and the migration policy of Tsarism. Thus, commencing from the second half of the 19th century as a result of the rapid development of the oil industry and the migration policy conducted by Tsarism, the number of people coming to Azerbaijan rose, while in period of WWI the number of those leaving the country rose due to the economic crisis and decline in the production volumes. Later in the 1920s, on the one hand

¹³ Given work of M.M.Allahverdiyev, page 76

there was a reduction in the number of the able-bodied population of the country by 110 thousand people and on the other hand the restoration and development of the national economy made it necessary to attract workers from other regions. In this sense, the population of the country rose by 473.9 thousand people (37.8%) in 1920-1939, while in 1939-1959 the number of those coming from other regions made up 246.3 thousand people (50%) (Table 3).

Table 3¹⁴

Inter-republic migration of population in Azerbaijan in 1920-1939 years (in thousand persons)

Years	Increase (+) or decrease (-) of population as the result of migration	
	total	average per year
1920-1927	186,5	26,6
1927-1939	287,4	23,9
1939-1959	246,3	12,3

In 1939-1959 the changes in the population were influenced by the consequences of the Great Patriotic War of 1941-1945 and the deportation of a part of the Azerbaijani population in Armenia to Azerbaijan and changes in the birth rates and medical rise in population, connected with the return of people from the war in 1948-1953.

On the whole, Azerbaijan faced sharp demographic difficulties for five times in the 20th century.

In 1905-1907, the Armenian groups, supported by Russia, attacked the peaceful Azerbaijani and Turkish population of Irevan, Zangazur, Goychay, Nakhchivan, Garabagh, Ganja, Baku and other areas, burnt towns and villages and killed children, women and elderly people with a cruelty, never witnessed before.

¹⁴ Given work of M.M.Allahverdiyev, page 76-77 and Sh.M.Muradov. İnsan potensialı^ esas meyller, reallıqlar, problemler. Baku, "Elm", 2004, page 34

The genocide of the Azerbaijani people was more cruel and violent in 1918.

Years 1913-1920. The First World War (1914-1918), foreign intervention, the genocide committed by Armenians against Azerbaijani people and others caused the 16.6% or 387 thousand fall in the population of Azerbaijan from 2339.2 thousand to 1952.2 thousand people.

In March-April, 1918, the groups of Armenians and Bolsheviks killed over 50,000 Azerbaijanis in Baku, Shamakha, Guba, Mughan and Lenkoran, and made ten thousands of people move from their native lands.

Over 30,000 Azerbaijani people were killed with a special violence in Baku within 3 days in March. After the massacres in Baku, 58 villages of Shamakha were destroyed, about 7000 people, including 1653 women, 965 children were killed and shot, 122 villages were destroyed in the Guba province. Hundreds of Azerbaijani villages were burnt and the population was inflicted reprisals regardless the gender and age in the Sharur-Dereleyez, Nakhchivan, the mountainous part Garabagh and Zangazur province. 211 Azerbaijani villages in Iravan and 92 Azerbaijani villages in the Kars province were destroyed and burnt.

As the result of cruelty demonstrated by Armenians and the policy of "Armenia free of Turks" conducted during the Dashnak ruling, the number of Azerbaijani population of the Iravan province fell by 5.3 from 375,000 people in 1916 down to 70,000 people in 1922¹⁵.

1941-1945. In the period of the Great Patriotic War of 1941-1945 the population of Azerbaijan fell by 568.4 thousand people or 17.4% to 3274 thousand people in the early 1940 and 2705.6 thousand people in early 1945. Over 600 thousand people went to war in 1941-1945, while 300 thousand people

¹⁵ Declaration of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan. Newspaper "Azerbaijan", March 31, 2001. #71 (2784) and given book of Sh.M.Muradov, page 72-73

returned. As a result, the pre-war level of the population of Azerbaijan was restored in 10 years after the war, which was in 1955. At that time the population of Azerbaijan reached 3277,2 thousand people with an urban population making up 1584.6 thousand people or 48.4% and rural population of 1692.6 thousand people or 51.6%.

Such a complicated restoration of the population was a characteristic feature of only four countries of the USSR, which were Russia, Ukraine, Belarus, and Azerbaijan, while the remaining countries, including Armenia, restored their prewar population in 1950-1952. Thus, Azerbaijan was one of those countries who suffered a greater loss in its population along with the abovementioned three states in 1941-1945.

1948-1953. For the purpose of the resettlement of Armenians living abroad in Armenia, the Council of Ministers of the USSR adopted two decrees about the deportation of Azerbaijanis from Armenia, signed by I. Stalin. **The first** one was order No. 4083 on the deportation of the collective farmers and other Azerbaijani residents from Armenia to the Kur-Araz plain of the Azerbaijan SSR that was adopted on December 23, 1947. The first article of the order says: "Deport 100 thousand collective farmers and other Azerbaijanis from Armenia to Kur-Araz plain of Azerbaijan in 1948-1950, including 10 thousand people in 1948, 40 thousand people in 1949, 50 thousand people in 1950 on voluntary basis". **The second** one was order No. 754 about deporting the collective farmers and other Azerbaijani residents of Armenia to Kur-Araz plain of the Azerbaijan SSR on March 10, 1948.

The voluntary basis stated in the first order bore a special meaning and the real aim of the said order (the repressive nature) is reflected in the 11th article of the second order. It says: "To allow the Council of Ministers of Armenia to settle the Armenians living abroad in the buildings and residential houses of the Azerbaijanis as a result of their deportation to the

Kur-Araz plain of the Azerbaijan SSR¹⁶.

As a result of the execution of the order over 100 thousand people were forced to leave their native lands under the **"goodwill"** principle in 1948-1953 and none of them were allowed to settle in the Nagorno (Upper) Garabagh. After I.V. Stalin's death, the deportation was stopped and the reverse processes were initiated. The destiny of Azerbaijanis those moved from the mountainous regions of Armenia to the Kur-Araz plain of Azerbaijan was difficult. As they were not able to adapt to the climate, one-third of them died because of diseases and famine, while 40-45% of them that survived returned to their native lands, despite all difficulties and pressure.

Some historical facts prove that the deportation of Azerbaijanis from Armenia aimed to purge Armenia of Azerbaijanis and not to move Armenians living abroad. No wonder, hundreds of Armenia's villages, previously occupied by Azerbaijanis, were destroyed to ruins. It was noted during the Plenum of the Communist Party of Armenia in January of 1975, that over 476 of these villages were unused. In 1990s, Armenians confessed that the lands and flats, which were free following the resettlement of Azerbaijanis, were not used for the settlement of Armenians, coming from foreign countries.

It should be noted that during the execution of the above-mentioned resolutions, contradicting to simple legal standards, existing rules of repression of the totalitarian regime were widely used and thousands of people, including elderly and children, died due to the sharp climatic changes, physical discomfort and moral genocide during the resettlement. The indecision at the attitude of the Azerbaijani government played a significant role in this process along with the criminal actions of the Armenian chauvinist circles and the USSR government. It was impossible to investigate and provide the legal and political assessment of the deportation of Azerbaijanis in

¹⁶ "National Encyclopedia of Azerbaijan" Scientific Center, pages 86-99

Armenia from 1948-1953 within 50 years due to well-known subjective reasons.

However, on December 18, 1997 the President of Azerbaijan Haydar Aliyev restored historical justice and signed an order on the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands of Armenia in 1948-1953 for the comprehensive study of the mass deportation of Azerbaijanis from Armenia in 1948-1953, the legal and political assessment of the criminal actions against the Azerbaijani people and its declaration to the international community.

In 1988-1993, as the result of the aggression from the Armenia side, the Nagorno Garabagh of the Azerbaijan SSR and 7 adjacent regions (Lachin, Kelbadjar, Aghdam, Fizuli, Djabrail, Gubadli and Zangilan) were occupied, about 1 million people turned into refugees and IDP; 20,000 Azerbaijani citizens dies, over 100,000 people wounded, 50,000 got different traumas, thousands of people were captured or lost, over 900 large and small settlements, 1025 educational, 798 health centres, 1510 culture organizations and 300,000 jobs were terminated. As the result of the greatest tragedy, ever witnessed in the history, the Khojali town of Nagorno Garabagh was destroyed to ruins by the Armenian troops on February 26 of 1992. 613 peaceful Azerbaijanis, including 63 children and 106 women were killed with a special cruelty, 478 people turned to invalids, 1275 people, including elderly, children and women were taken hostages and suffered from great cruelty and violence¹⁷. However, despite all these demographic difficulties and genocide, committed by Armenians and their supporters, the number of Azerbaijani people increased and their intellectual development rose.

In the period of the Soviet government, the social and economic changes in the Republic of Azerbaijan positively

¹⁷ Given Declaration of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan. Newspaper "Azerbaijan", March 31. 2001.

influenced the demographic processes compared with the previous period. Thus, beginning with the first years of the establishment of the Soviet government in Azerbaijan the population began to increase as compared to the previous years, its social structure changed and the death rate reduced, in which the average life span lengthened, labor ability increased and educational and cultural level improved. At the same time through various stages of the development of socialist society, the dynamics of rise in the population changed under various socio-economic, historical, demographic and other factors.

Within 71 years, covering the period from 1920 until 1991 (during the Soviet government) the population of the republic increased by 3.7 times from 192.2 thousand people up to 7218.5 thousand people. Increase in urban population was 9.5 times from 405.8 thousand up to 3360.2 thousand people. During this period the share of the urban population increased from 20.8% up to 53.5%, while the share of rural population fell down from 79.2% to 46.5%. In 1922-1991 (in the USSR period) the population of Azerbaijan increased by 5.3 million people and reached 7218.5 thousand people in the early 1991. In 1922-1940 the population of the country made up 838.0 thousand people or 34.4%. In 1940-1959 it was 424 thousand people or 12.9%, in 1959-1991 3.5 million people or increase for 95.2%. In 1922-1991 the population of Azerbaijan increased by 3.9 times, while its special share in the USSR population increased from 1.37% up to 2.48% (the population of USSR made up 136.100 thousand people, while the population of Azerbaijan totalled 1863.0 thousand people in 1922)¹⁸. During the Soviet period, the peak growth of the population of Azerbaijan was on 1922-1940 and then on 1950-1960.

¹⁸ Narodnoye khozyastvo SSSR 1922-1923-1982 q. M. 1982. page 11; Narodnoye khozyastvo SSSR v 1990 q. M. 1991, page 67, Population of Azerbaijan 2000, B. 2001, page 15; Given book of Sh.M.Muradov, page 81-82.

2. DYNAMICS OF CHANGES IN THE MAJOR DEMOGRAPHIC INDICATORS OF THE POPULATION OF AZERBAIJAN

The birth and death rates, as well as the natural increase from the major demographic processes of the reproduction of the population change under the influence of the economic, social, political, cultural, ethno-demographic, family-household, biological, natural and geographic and other factors and in turn affect the changes in the population. According to some historical sources, in the period of Tsarist Russia, the birth rate of the population of North Azerbaijan made up 26.3 people to 1000 people in 1863, death rate-18.9 people, natural increase-7.4 people, 41.8, 28, 13.8 people in 1886, 30.8, 17.5, 13.3 in 1897, 44.2, 25.5, 18.7 people in 1913, 33.7, 26.7 and 7 people in 1917¹.

In the period of the establishment of the Soviet government (1920-1925) the birth rate per 1,000 people was 45-53.2 people, death rate - 23.2-45 people, natural increase was 8.2-21.8 people, in 1928-1935 -21.9-47.7; 10.8-24.6;11.1-23.8 people, in 1936-1940-30.4;12.8 and 17.6; 1946-1960-40.1; 7 and 33.6 people². Since 1950 and the subsequent 55 years, the highest level of birth rate and natural increase was fixed in 1960.

In the 1950s-1960s the Republic of Azerbaijan occupied the leading place among the countries of the former USSR for the features of its demographic development and first place for the level of the birth rate and natural increase per 1000 people in 1960. Thus, in 1960 the birth rate in the Union was 24.9 people, natural increase -17.8 people, while the indicators of Azerbaijan was 42.6 and 35.9 people, which is 1.7 and 2 times

¹ Given work of K.V.Mammadov, page 101, 136-137.

² Given work of M.M.Allahverdiyev, page 49, 55 and 62

more than the total of the Union. No wonder that the average annual growth of the population of the USSR in period of the census enumeration of 1959-1989 was 1.24% (population of the USSR increased from 208.8 million in 1959 to 285.7 million in 1989 or by 36.8%, the indicators of Azerbaijan was 3697.7 thousand people and 7021.2 thousand people respectively or 89.9%). The indicators of Azerbaijan were 3,0% or 2.4 times more than the total of the Union³.

During the said period the high average annual increase in the country's population was caused by the high birth rates and low death rates compared with the said regions. In 1960-1990 the country's birth rates outstripped the indicators of the Union by 1.6-1.7 times, including 1.8-2 times of Russia, 1.7-2.6 times of Ukraine and Baltic states, and lagged behind the said regions by the death rates. The differences in the birth rates of various regions of the USSR resulted from the features of the historical development of the country, the correlation between the urban and rural population, as well as the features of the demographic development⁴.

In 1960-1980 the birth rate of the country declined, whereas after 1980 the indicators increased dramatically. During 1960-1980 the birth rate was 17.4 person to 1000 that is the indicator fell down by 40.8% from 42.6 person to 25.2 person, while their absolute number decreased by 10.8 thousand people or 6.6% from 165.8 thousand people to 155 thousand people, in 1980-1991 the first indicator rose by 6.3% from 25.2 person up to 26.6 person, the second- by 22.8% from 155 thousand people up to 190.3 thousand people. In the years of independence (1991-2005) the indicators decreased by 36.3% from 26.6 to 17.2 person and by 21.8% from 190.3 thousand people to 148.9 thousand people.

³ Given book of Sh.M.Muradov, page 82-83

⁴ Again at same source, page 83

The indicators differed in the cities and villages and were as below: the birth rates in cities fell by 33.8% from 34.9 person to 23.1 person in 1960-1980, the number of children rose by 14.5% from 66 thousand up to 75.6 thousand people, in 1980-1991 the indicator rose by 1.7% from 23.1 person up to 23.5 person and fell by 18.1% from 75.6 thousand up to 89.3 thousand people. In 1991-2005 the birth rate to 1000 person and the number of the children fell by 30.5% from 23.5 people to 16.3 people and by 20.6% from 89.3 thousand people to 70.5 thousand people. The rural indicators were even sharper. Thus, from 1960-1980 the birth rates fell by 44.8% from 49.8 person to 27.5 person, the birth rate fell by 20.5% from 99.9 thousand to 79.4 thousand people. In 1980-1991 the first indicator rose by 9.8% from 27.5 person up to 30.2 person, the second indicator increased by 27.2% from 79.4 thousand up to 101 thousand people, in 1991-2005 the indicators fell by 51% from 30.2 person to 19.4 person and by 22.4% from 101 thousand to 78.4 thousand people⁵. The birth rate started to decrease beginning in 1960 and the absolute figure – from 1965. This process has been observed throughout the country, its cities and villages, as well as different natural and economic zones.

One of the factors influencing the birth rates of several towns and villages of the regions of the country was the lack of differences between the overall development level of the big cities and the villages, which in turn created little difference between the birth rates of the cities and the villages of the country. Yet the birth rates in the country as well as most of its natural and economic zones were higher in villages than in the big cities. The gap between the birth modules of different natural and economic zones of the country and cities and

⁵ Population of Azerbaijan 2006 (statistical bulletin). Baku, 2006, page 26-33; Demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007. pages 99-103.

villages gradually decreased, which resulted from the social and economic development, the age and gender structure of the population, its employment rates as well as its welfare.

One of the factors influencing changes in the country's population was the health and the death rates. The death rate, especially among children, is one of the most important indicators characterizing the social and economic development and the living standards. In 1950-1960 the death rates of the Azeri population per 1000 person fell by 32.2% from 9.6 people to 6.7 people including, by 28.7% from 10.1 people down to 7.2 people in cities and by 32.6% from 9.2 people down to 6.2 people. In 30 years from 1960-1990 the death rate per 1000 person of Azerbaijan was stable and ranged between 6.1 and 7 person and fell by 9% from 6.7 person to 6.1 person.

The indicator fell by 19.5% from 7.2 people down to 5.8 people in big cities and rose by 3.2% from 6.2 people up to 6.4 people in villages.

Within 16 years of independence (1991-2006) the indicators were quite different. In 1990-1994, which is until the ceasefire between Armenia and Azerbaijan the indicator increased by 19.7% from 6.1 people up to 7.3 person, after 1994 it fell by 20.6% from 7.3 person to 5.8 person (Table 4). At the same time, the death rate among the able-bodied population and children under 1 year old was still high.

In accordance with the statistical information of 2006, the death rate among children under a year old born per 1000 person was 10.1 person, including 12.3 person in cities, 8.2 person in villages, including 2.7, 5.1 and 2.0 person in Nakhchivan respectively, 16.4 person in Baku, 3.4 person in

Table 4^e
Natural increase dynamics of the population in Azerbaijan Republic (for every 1000 person of population)

Years	Newborns			Mortality			Natural increase			Mortality rate for every 1000 newborns		
	Total	Urban	Rural	Total	Urban	Rural	Total	Urban	Rural	Total	Urban	Rural
1950	31,2	29,4	32,6	9,6	10,1	9,2	21,6	19,3	23,4	67,6	91,0	50,2
1955	37,8	32,0	42,3	7,6	8,0	7,1	30,2	24,9	35,2	58,7	76,7	47,1
1960	42,6	34,9	49,8	6,7	7,2	6,2	35,9	27,7	43,6	43,2	48,9	39,7
1965	36,6	29,2	43,8	6,4	6,5	6,2	30,2	22,7	37,6	38,9	36,3	40,7
1970	29,2	24,4	34,1	6,7	6,5	6,9	22,5	17,9	27,0	37,0	31,0	37,6
1975	24,9	22,5	27,6	6,9	6,6	7,2	18,0	15,9	20,4	37,5	30,0	44,0
1980	25,2	23,1	27,5	7,0	6,7	7,3	18,2	16,4	20,2	30,4	26,3	34,4
1985	26,6	24,4	29,2	6,8	6,6	6,9	19,8	17,8	22,3	29,4	25,6	33,0
1990	25,9	22,7	29,7	6,1	5,8	6,4	19,8	16,9	23,3	23,0	19,3	26,3
1991	26,6	23,5	30,2	6,3	6,1	6,4	20,3	17,4	23,8	25,3	21,5	28,7
1992	25,0	22,0	28,3	7,1	6,8	7,3	17,9	15,2	21,0	25,5	19,5	30,9
1993	23,7	21,0	26,6	7,2	7,0	7,3	16,5	14,09	19,3	28,2	22,6	33,2
1994	21,4	18,9	24,1	7,3	7,2	7,5	14,1	11,7	16,6	25,2	21,5	28,5
1995	18,9	16,4	21,7	6,7	6,6	6,8	12,2	9,8	14,9	23,3	21,8	24,7
2000	14,8	12,3	17,3	5,9	5,8	6,0	8,9	6,5	11,3	12,8	12,9	12,8
2005	17,2	15,1	19,4	6,3	6,4	6,1	10,9	8,7	13,3	9,3	10,1	8,6
2007	17,8	16,3	19,4	6,2	6,4	6,1	11,6	9,9	13,3	10,1	12,3	8,2

^e Population of Azerbaijan 2006 (statistical bulletin). Baku, 2006, page 27, 38

Ganja, 20.8 person in Sumgayit and 11.3 person in Mingchevir and 5.9 person in Ali Bayramly⁷.

The absolute number of infants who died in 1950-2006 and the number against every 1000 person fell significantly. Among infants who born alive, the number of those who died until 1 year old fell by 74.6 from 5.9 thousand people to 1.5 thousand people, including by 73.6% from 3.4 thousand to 0.9 thousand people in urban areas, 76% from 2.5 thousand to 0.6 thousand in urban areas, the number of infants, who died against 1000 infants who born alive, fell by 75.1% from 67.6 to 10.1, by 86.5% from 91 to 12.3 person and 83.7% from 50.2 to 8.2⁸.

According to the statistical information of 2006, the high death rates among the children were caused by respiratory diseases (43.8%), cases in parental period (22.4%), congenital abnormalities (13.1%), infectious and parasitic diseases (7.7%), accidents, poisoning and damages (1.9%), and others; on the whole, the main causes of death among the population are the diseases of the blood circulatory system (56.9%), neoplasm (12.5%), respiratory diseases (5.5%), accidents, poisoning and damages (5.1%) and others⁹.

The relatively high death rates among the population of the republic, especially children, was caused by the absence of the due and highly qualified professional medical staff, insufficient material and technical basis of the health bodies, the anti-sanitary conditions in most medical establishments of a number

⁷ Population of Azerbaijan 2006 (statistical bulletin). Baku, 2006, page 27, 89-91; Demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007, pages 99, 101, 103, 315-317

⁸ The population of Azerbaijan 2006 (statistical bulletin). Baku, 2006, p.38; The demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007, pages 315-317

⁹ The demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007, pages 269; 315

of regions, cities and villages, on the other side, the shortcomings in the labor and housing conditions of a greater part of the population especially women, the settlement of a part of the population in tents (mostly refugees and IDPs), mal-nutritious food, among others.

In accordance with the statistics, the number of infants dying per 1000 person made up 52 people on the global level in 2006 including 60 person in the developing countries and 5-6 person in the developed states.

On the whole, the highest death rates among infants, who born alive, is fixed in Afghanistan (166 person), Sierra Leone (163), Nigeria (149), Liberia (142), Angola (139), Somali and Guinea Bissau (116) and the lowest death rates are fixed in Singapore (2.1 person), Iceland (2.5), Japan (2.8 person), Sweden (2.4 person), Norway (3.1 person), Spain (4), Normandy (3.4 person), Dynamic (4.4 person)¹⁰.

Azerbaijan is famous as a country for their long living people. This was caused by the geographic and climatic conditions, water, air, solid, natural wealth and the healthy lifestyle of the population as well as the specific housing features. In accordance with the first national census enumeration conducted in Azerbaijan from January 27 until February 3, 1999, in the said period the number of people at the age of over 100 years made up 2,307 people including 229 men and 2,078 women. In accordance with the information from the State Statistical Committee of Azerbaijan in 2006 the expected life span of those born in Azerbaijan was 72.4 years including 69.6 years among men and 75.1 years among women¹¹. According to the official statistical information, able bodied

¹⁰ Demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007, pages 437-443

¹¹ Families in Azerbaijan 2007. (statistical bulletin) Baku, "Seda", 2007, page 53

Table 5¹²

Age structure dynamics of population in Azerbaijan Republic

Indicators	1959		1970		1979		1989		1999		2007	
	Total	in % in relation to total	Total	in % in relation to total	Total	in % in relation to total	Total	in % in relation to total	Total	in % in relation to total	Total	in % in relation to total
Total population, thousand person	3697,7	100,0	5117,1	100,0	6026,5	100,0	7021,2	100,0	7953,4	100,0	8436,4	100,0
Of which: Younger of workable age	1406,0	38,0	2363,1	46,2	2297,6	38,1	2433,3	34,7	2720,4	34,2	2066,8	23,8
In workable age	1902,3	51,5	2242,8	43,8	3183,9	52,8	3888,0	55,4	4515,4	56,8	5579,4	66,9
Older of workable age	398,4	10,5	511,2	10,0	545,0	9,1	699,9	9,9	717,6	9,0	790,2	9,3

¹² Itoqi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya T.II M. "Statistics". 1972. pages 42-43; Azerbaijan in numbers 1995. Publication 1996, page 17, Statistical indicators of Azerbaijan, 2002. Publication 2002, Statistical indicators of Azerbaijan, 2006. Publication., pages 66.

The dynamics and structure of the population of the Republic of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes (1897-2007 years)

people made up the half of the population of the country (except for 1970) (Table 5).

As is seen from Table 5, in 1959-2005, the share of the able-bodied people made up 51.5-66.9% of the population. In early 2007, the youth made up 23.8%, middle aged people made up 66.9% and elderly people-9.3%. In 1959-2007, the population of Azerbaijan increased by 2.3 times with the number of young people rising by 1.4 times, middle aged people - 3 times and elderly people - 2 times. As a result of a decrease in the birth rate of the population, the number of young people (0-15 years of age) lags behind that of the middle-aged and elderly people.

Changes in the age structure of the population are among the factors influencing the formation of the labor potential of Azerbaijan.

Table 6¹³

Gender structure dynamics of population in Azerbaijan Republic

Years	number of population (thousand persons)	Of which		in % in relation to total		Number of women per 100 men (in person)
		Men	Women	Men	Women	
1939	3205,2	1642,6	1562,6	51,2	48,8	951,3
1959	3697,7	1756,5	1941,2	47,5	52,5	1105,0
1970	5117,1	2483,0	2634,1	48,5	51,5	1060,9
1979	6028,3	2938,8	3089,5	48,8	51,2	1051,3
1989	7021,2	3423,8	3597,4	48,8	51,2	1050,7
1990	7131,9	3481,7	3650,2	48,8	51,2	1048,4
1991	7218,5	3524,1	3694,4	48,8	51,2	1048,3
1993	7440,0	3641,2	3798,8	48,9	51,1	1043,3
1994	7549,6	3702,5	3847,1	49,0	51,0	1039,1
1995	7643,5	3754,6	3888,9	49,1	50,9	1035,8
1998	7876,7	3883,2	3993,5	49,3	50,7	1028,4
2000	8016,2	3918,3	4097,9	48,9	51,1	1045,8
2005	8347,3	4103,7	4243,6	49,2	50,8	1034,1
2006	8436,4	4152,2	4284,2	49,2	50,8	1031,8
2007	8523,7	4205,0	4327,7	49,3	50,7	1029,1

¹³ Population of Azerbaijan 2006 (statistical bulletin). Baku, 2006, page 21; Demographic indicators of Azerbaijan 2007. Baku, "Seda", 2007. page 23

One of the major changes in the age structure of the population is the decrease in the share of the young people (up to 29 years of age). Their share in the population of the country made up 65.8% in 1979, 62.6% in 1989, 57.4% in 1999 and 52.8% in 2007. One of the major features characterizing the changes in the age structure of the country's population was the decline in the special share of young people (at the age of 0-15 years) from 37.2% in 1959 to 35.3% in 1979, 34.2% in 1999, and 23.8% in 2007.

The main feature of the demographic structure of the population includes changes in the gender structure of the population (Table 6).

As is seen from Table 6, in the period before the WWII, when the number of men exceeded the number of women, while as a result of the war the number of women increased against men and the process is still going on. The gap was 184.5 thousand people in 1959, 110.3 thousand people in 1998 and 1029.1 thousand people in 2007.

3. *THE CHANGES IN FAMILIES, MARRIAGES AND DIVORCES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN*

Family is a nucleus of modern society and the organizational form of the natural reproduction of the population. The family's role in the natural production of the population and in the life of all society is irreplaceable as the first and foremost demographic processes such as the birth, death, natural increase and others occur in the family, secondly, the economic, cultural and children's upbringing functions of a family play an important role in the social and economic progress of society. The number of families established in the country is increasing yearly. In accordance with the census enumeration, the country accounted for 1076.8 thousand families in 1970, 1247.2 thousand families in 1979, 1519.4 thousand families in 1989, 1687.5 thousand families in 1999 including 600.7 thousand, 727 thousand, 885.5 thousand, 911.4 thousand in big cities and 476.1 thousand, 520.2 thousand, 633.9 thousand and 776.1 thousand in villages respectively. Their number rose by 56.7% against the year of 1970 including 51.7% in big cities and 63% in villages¹.

After gaining the independence, according to the census enumeration, held in the republic in 1999, among 1687.6 thousand families, the families with members of the same nationality made up 1631.5 thousand or 96.7%, mixed families 56.1 thousand or 3.3%. All families made up 14660.0 thousand or 86.9% Azerbaijanis, about 31.4 thousand or 1.9% lezgin, 39.7 thousand or 2.3% Russian, 40.0 thousand or 2.4% Armenians, 12.0 thousand or 0.7% talishs, 9.5 thousand or 0.6% avars, 7.0 thousand or 0.4% Turks, 1.6 thousand or 0.1% tats, 6.6 thousand or 0.4% tatars, 5.5 thousand or 0.3% Ukrainians, 2.5 thousand or 0.1% sakhuts, 3.1 thousand or

¹ Families in Azerbaijan 2007 (statistical collection). Baku, pages 65-67.

3. The changes in families, marriages and divorces in the Republic of Azerbaijan

0.2% Georgians, 2.1 thousand or 0.1% kurds, 2,0 thousand or 0.1% Jews, 0.9 thousand or 0.1% udins². It proves that Azerbaijan still remains a multinational country.

The republic experienced changes in the demographic state including the rise and fall in the average number of the family members depending on the changes in the birth and death rates among the population. In accordance with the census enumeration, the average number of the family members made up 5.1 people in 1970 (4.5 people in cities and 5.7 people in villages), 5.1 people in 1979 (4.5 people in cities and 5.8 people in villages), 4.8 people in 1989 (4.5 in cities and 5.2 in villages), 4.7 people in 1999 (4.4 in cities and 5 in villages) which is 7.8% lower (2.2% in cities and 12.3% in villages) than that in 1970. In accordance with the census enumeration of 1999 the families with one child made up 22.5% (26.1% in cities and 18.7% in villages), 2 children -35.3% (37.8% in cities and 2.8% in villages), 3 children-25.5% (22.6 in cities and 28.6% in villages); 4 and more children -16.7% (13.5 in cities and 20.1% in villages). The rise in the number of families depended on the number of marriages³.

The level of marriages and divorces is one of the important factors, influencing the birth rate and natural growth. Therefore, it is necessary to consider the factors of marriage and divorce, while discussing the sources of growth in the population and formation of human and labour potential, as the existent state of marriages, divorces and families is the major factor influencing the reproduction of the population in the country. In turn, marriages, divorces and family development parameters depend on the major demographic indicators (birth and death rates, age and gender of the population) as well as the socio-economic state, and national traditions and habits.

² Families in Azerbaijan 2007 (statistical collection). Baku, page 69.

³ Families in Azerbaijan 2007 (statistical collection). Baku, "Sada" 2007, p.69

Table 74
Dynamics of marriages and divorces in the Republic of Azerbaijan (by persons)

yy	Number of marriages			Number of divorces			Number of marriages per 1000 people			Number of divorces per 1000 people		
	Total	Including		Total	Including		total	Including		total	Including	
		Urban areas	Rural areas		Urban areas	Rural areas		Urban areas	Rural areas		Urban areas	Rural areas
1950	23862	16755	7107	883	839	44	8.2	13.0	4.4	0.3	0.7	0.0
1955	34359	19942	14417	1505	1463	42	10.3	12.5	8.4	0.5	0.9	0.0
1960	46635	24219	22416	2910	2868	42	12.0	12.8	11.2	0.7	1.5	0.0
1965	39077	19881	19196	3537	3522	15	8.5	8.8	8.3	0.8	1.6	-
1970	35222	20896	14326	6786	6781	5	6.8	8.0	5.6	1.3	2.6	-
1975	47173	26794	20379	7096	6824	272	8.3	9.1	7.5	1.2	2.3	0.1
1980	60134	31940	28194	7116	6723	393	9.8	9.8	9.8	1.2	2.1	0.1
1985	70104	36197	33907	7879	7088	791	10.5	10.2	10.9	1.2	2.0	0.3
1989	71874	35794	35900	11436	10723	713	10.4	9.7	11.3	1.7	2.9	0.2
1990	73119	37748	35371	14040	13210	830	10.4	9.9	10.8	2.0	3.5	0.2
1991	74378	35852	38526	10679	9160	1519	10.4	9.4	11.5	1.5	2.4	0.4
1995	43130	21478	21652	5669	4819	850	5.7	5.4	6.0	0.8	1.2	0.2
2000	39611	19994	19617	5478	4332	1146	5.0	5.0	5.0	0.7	1.1	0.3
2005	71643	35593	36050	8895	6864	2031	8.7	8.4	9.0	1.1	1.6	0.5
2006	79443	39345	40098	7817	5841	1976	9.5	9.1	9.9	0.9	1.4	0.5

The number of marriages and divorces in Azerbaijan and their level per 1000 people change a lot (table 7). Thus, in 1960 the number of marriages rose by 1.9 times as compared to 1950, including by 1.4 in cities and 3.1 in villages. At that period, the total number of divorces fell by 3.3 including by 3.4 times in cities and 4.6% in villages. In the period between 1960 and 1991, there was a rise in the total number of marriages and divorces and their level per 1000 people.

In 1991 the number of marriages in the country made up 74.4 thousand people, while in 2005 this indicator fell down by 3.8% to 71.6 thousand, while the number of divorces fell by 16.8% from 10.7 thousand down to 8.9 thousand people. In 2006 the number of marriages in the country rose by 10.9% (7800) as compared to 2005, including 10.5% (3752) in towns, and 11.2% (4048) in villages, while the number of divorces fell by 12.1% (1078), including by 14.9% (1023) in towns and by 2.7% (55) in villages, which is also a positive fact.

In line with the census enumeration of 1999, the number of those, who had never been married, among women at the age of 25-29 made up 79.4 thousand people (23.9%), among women of 30-34 years of age - 47.9 thousand people (13.3%), 35-39 years - 33.7 thousand people (9.3%), older than 40 years - 33.9 thousand people (3.1%)⁵.

In accordance with the census enumeration of 1999, women and men at the age of 50-54 who have never been married made up 2.6% and 1.2%, respectively. According to the level of the single persons, among the young people, our country occupies one of the first places among all CIS states, as earlier. In the country, the number of women falling on one man per 1000 people make up 1048.2, including 986.2 people among people at the age of 15-19, 1069.2 people at the age of 20 - 24, 1115.4 people at the age of 25 - 29, 1120.2 people at

⁵ The census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan. 1999. Baku, 2001, pages 101-102

the age of 30-34, 1080.6 people at the age of 35-39, 1047.3 people at the age of 40-44. Among the population of the country, the share of women makes up 51%, including 49.6% at the age of 15 - 19, 51.7% at the age of 20 - 24 and 52.8% at the age of 25 - 29⁶.

It is clear from these figures that, in the said period, the number of women exceeded the number of men significantly among the young people at the age of 20-24 and 25-29 which is important age groups for establishing a family. Such situation was caused by the higher migration of young men to foreign countries from rural areas, as compared to women. It should also be noted that, like in other Muslim countries, the negative trends in the process of abortion of girls is getting widely spread in our country. It must also be noted that the share of girls among infants who are born alive made up 48.4% in 1990, including 48.9% in cities and 47.8% in villages, while in 2006, this indicator fell down to 46.2%; 46.2 and 51.2% respectively. In other words, in 1990 the number of girls born per 1000 boys, made up 93.9, including 93.6 in cities and 92.7 in villages, while in 2006 this indicator made up 85.6, 86.0 and 85.3 people or 8.2; 8.1 and 8.0%⁷.

In case if this process continues for a long time and is not prevented, in the future the ratio between the numbers of boys and girls will change in favour of boys significantly; this will also cause demographic changes and complications.

Such a demographic state emerged in the country owing to the lack of the due workplaces through 30 years (1960-1990) of the Soviet ruling, which was one of the most important factors, and other objective and subjective causes, which made a

⁶ The census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan. 1999. Baku, 2001, pages 101-103

⁷ The census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan. 1999. Baku, 2001, pages 28-33; the demographic indicators of Azerbaijan. 2007 (statistical collection), Baku "Sada" 2007, pages 99-109

greater part of young men work, study and live in the big industrial cities, building establishments, agricultural regions and educational centres (30-40 thousand people in average) of the USSR. In the mentioned period, especially after 1980, thousands of specialists and workers with higher and secondary special education were sent to the Arkhangelsk, Chernobyl, Tumen provinces, BAM zone and other regions of the union by the order of the USSR government.

Just in the mid of 1980s, over 600 Azerbaijani families were transferred to the Amur province of Russia and every year over 1500 highly qualified specialists were sent to the above-mentioned provinces, including more than 80-90% Azerbaijani men accounting for more than 80-90%⁸. No wonder, like during the USSR period, today Azerbaijan occupies one of the first places among the CIS states for the number of bachelors. Thus, in line with the census enumeration of 1989, in Azerbaijan the number of women at the age of 30-39, who had never been married, made up 66.1 thousand people, while in 1999 this indicator rose by 2.3% up to 67.6 thousand people⁹.

It should also be noted that during 11 years during 1995-2006, the number of divorces made up 6.8 thousand per year, including 82.3% (5.6 thousand) in cities and 17.7% (1.2 thousand) in villages¹⁰.

Currently, the number of divorces per every 1000 people is by 3 times lower than the average level in the CIS countries. **Our country occupies the last place among the CIS states by the number of divorces among women and one of the last places by the number of divorces among men.** Yet, it

⁸ Sh.M.Muradov's given book, pages 104 - 105

⁹ Sh.M.Muradov's given book, pages 104 - 105 and the census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan. 1999. Baku, 2001, pages 102 - 103

¹⁰ The demographic indicators of Azerbaijan. 2007 (statistical collection), Baku "Sada" 2007, pages 324-329

should also be noted that, due to the objective and subjective reasons, the number of divorces among women is growing more rapidly as compared to men and continues to rise. It is seen from the fact that in 1991 the number of divorced men made up 17.8 thousand people, including 13.3 thousand people in urban areas and 4.5 thousand people in rural areas, which made up 62 thousand people; 44.4 thousand people and 17.6 thousand people among women which is 3.5; 3.3 and 3.8 times higher as compared to men. The men and women divorcing at the age of 20-39 make up 47.7% and 53.9%, respectively¹¹.

The increased number of divorces in our country is due to the improvement of family relations, rise in the demand and the fact that the families base on mostly love, and mutual interest, caused by the changes in the structure and functions of the family, especially the improvement of women's education and employment and their economic independence. **For this reason, the divorces due to the unlucky marriages are mostly initiated by women.**

For long years, women's will connected with the divorce depended on the financial issues, because marriage was considered the most important thing for living. The financial dependence of a wife from the husband was connected with marriage traditions. For long years, families based not on love but rather on religious rules, restriction and even prohibition of divorces and the gender discrimination.

Lonely women did not meet so much respect and fame as married women. Women's success in the society depended on their husband, i.e. on his influence. For this reason, most women preferred to have an unlucky family than to be lonely. Therefore, the issue of divorce has long been initiated by men before, for a long time. Today women are equal to men in all sphere of socioeconomic and public life and their education

¹¹ Again there

and employment are on a high level. They take an active part in social production and earn salary equal to those of men and are financially independent.

There is evidence that currently men and women, who work and are financially independent, initiate divorces more frequently as compared to the dependent ones, mostly including workers among men and servants among women. Today, divorce is as democratic as marriage, as the optimal divorce level is necessary for any society. The divorce rate can be reduced to minimum only if prohibited by the law, which is inadmissible. According to F.Engels, if the feeling is lost, the divorce is useful for both parties and society¹². Therefore, the matter is not the complete elimination of marriages divorces or its reduction to minimum, but the prevention of its rapid growth. It is not possible to offer an exact cure here. Now, the most important task is to reveal and study the factors, defining the power of marriage and factors influencing the divorce and reasons for them, to analyse and assess them, to work out scientifically substantiated proposals in this sphere and to execute them on the governmental level.

¹² Books of K. Marx and F.Engels. volume I, pages 84 - 85

4. *ETHNO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC AND ITS CHANGING TRENDS*

One of the most characteristic features of the population of Azerbaijan is its ethno-demographic diversity and this feature is preserved during all historical conditions. According to the first census conducted in the Russian empire in 1897, representatives of different nationalities, peoples, ethnic groups lived on the territory of the country. In line with the Union census of 1926, their number exceeded 95 in the country, while in neighboring Georgia and Armenia their number at that period was 76 and 48 respectively¹. The name of the local population living in Azerbaijan changed several times in the official state documents and press within the last 100 years and was called tatar, or turk, or Muslims or Azeri and Azerbaijani. For this reason the issue of the exact definition of the number of population of various nationalities residing in the country, including Azerbaijanis, being a complicated issue, it causes special interest and is of special scientific and political importance.

It is possible to get exact information about the number and composition of the population on basis of their census materials. According to the first Union census held in the Russian empire in 1897, it is possible to define their nationality only by defining their native language, as their nationality was not indicated. Undoubtedly, this does not allow to obtain correct and exact information about the number of people from different nationalities, as any person, regardless of nationality, can choose any other language as a native language for

¹ Naseleniye Zakavkazya. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 year. Short resumes. Izdatelstvo zak. Tiflis, 1928. p. 18

himself. At the same time, native language is considered one of the major attributes for the definition of nationality, while the people without a native language can not be considered as a nation. Therefore, it may be considered expedient to define the nationality of people on the basis of their native language in conditions of the different provisions equality, despite the relativity of the use of this factor in the definition of the nationality of people.

According to the census enumeration of 1897, the following nations were fixed in Azerbaijan based on their native language - velikorus, malorus, belorussians, german, polish, tatar (azerbaijanis), georgians, lezgin, talishs, jews, kurds, turks and others; by their religion proslavyans, staroobryads, armenian-grigorians, roman catholics, protestants, moqometans, christians, non-christians and others². At that period, the Azerbaijani language was not mentioned along with tatar and turkish languages, when speaking about language in the Baku province, while in the Yelizavetpol province (present Gandja), the Turkish language was not mentioned and the tatar language is followed by the (Aderbayjanski) remark. Unlike the Baku and Yelizavetpol provinces, neither the name of the Turkish nor the name of Azerbaijani languages were met in the Iravan province, though at that period the Azeri population of Iravan made up 313.2 thousand people which is 37.8% of the population of the said province.

It is interesting that, if Azerbaijanis were not formed as a nation at that time, then why did they use the (Aderbayjanski) remark after the word "tatar" in the Yelizavetpol province? As is seen, by some reason, Azerbaijanis were mentioned as tatars in the materials of the census enumeration of that period.

² Pervaya vscoobshaya perepis naseleniya Rossiyskoy Imperii, Baku province - 1897 year, Yerevan province 1905 year, pages 2 - 3, Elizavetpol province 1904, pages 2 - 3.

It is well-known that at that period, along with the Azerbaijanis and turks, the province also accounted for people of the tatar nationality and their names were indicated separately among all nations living in the Tsarist Russia and Azerbaijan beginning from the census enumeration of 1926 and till the last USSR census of 1989 and they occupied the sixth place by the number of people after Russians, Ukrainians, Uzbeks, Belorussians and Kazakhs, living in the USSR.

It is seen from the information of the census of 1897 that at that period in Baku and Iravan provinces were living only one nation; either tatars or azerbaijanis. Certainly, we can not agree with this statement, as the Republic of Azerbaijan has long been and now it is being the area of the settlement of tatars and turks along with Azerbaijanis.

It proves that, during that period, mixing the number of people speaking Azerbaijani, turkish and tatar languages, was a political strategy of that period without a doubt. Yet, despite of all these, the local population of Azerbaijan (Azerbaijanis) have always been famous with their humanity and generosity and they managed to preserve the ethno-demographic diversity of its national composition. No wonder that to present day a certain part of the Republic's population was represented by people living in mixed families. According to the census of 1999, mixed families made up 3.3% here³.

15.1% of the children born in 1993 in Azerbaijan fell to the share of mixed families. In the same year the relative share of infants born in mixed families to Russian mothers was 40.5%, Ukrainian - 92.6%, Uzbek 95.2%, Belarusian - 88.5%, Armenian - 85.4%, Tatar - 75.6%, Jewish - 34.9%, while for families with Azerbaijani mothers and a father of another nationality, this figure was merely 3.6%⁴. According to the

³ Families in Azerbaijan 2006, (statistical collection), Baku 2006, p.69

⁴ Sh.M.Muradov's given book, p.54

records of the 1989 year census, 12.1% (4.5% in Azerbaijan) of Azerbaijani men living within the territory of the former USSR were married to women of other nationalities, while only 4.7% (1.8% in Azerbaijan) of Azerbaijani women were married to men of other nationalities. Of the 6771.1 thousand Azerbaijanis living in the USSR 965.4 thousand or 14.39% were living outside Azerbaijan, namely 335.9 thousands or 5.0% in Russia, 307.6 thousands or 4.5% in Georgia, 90.0 thousands or 1.33% in Kazakhstan, 84.9 thousands or 1.3% in Armenia (in reality all Azerbaijanis who lived in Armenia were deported), 37.0 thousand or 0.5% in Ukraine, 44.4 thousand or 0.7% in Uzbekistan, 33.4 thousand or 0.5% in Turkmenistan, 15.8 thousand or 0.2% in Kyrgyzstan, 5.0 thousand or 0.1% in Belarus, 3.6 thousand or 0.1% in Tajikistan, 2.8 thousand or 0.04% in Latvia, 2.6 thousand or 0.03% in Moldova, 1.3 thousand or 0.02% in Lithuania and, ultimately, 1.1 thousand or 0.01% in Estonia⁵.

According to the records of a census held in 1897, of the 1806.7 thousand people living within the territory of the present-day Azerbaijan Republic 1092.8 thousand or 60.5% were Azerbaijanis, 338.3 thousand or 18.5% - Armenians, 94.0 thousand or 5.2% - Russians, 91.3 thousand or 5.0% - Tats, 35.8 thousands or 2.0% - Talyshs, 8.3 thousand or 0.5% - Jews, 3.8 thousand or 0.2% - Ukrainians, 15.5 thousand or 0.9% - Georgians and 202.9 thousand or 11.2% - people of other nationalities⁶.

These figures varied between present-day Azerbaijani territories such as Baku and Elizavetpol (present-day Gandja) and the Iravan provinces and their major cities. (Table 8) As is seen from table 8, of the 826.7 thousand people living in the

⁵ Sh.M.Muradov's given book, p.55

⁶ Naselenie Azerbaydjanskoy Respubliki, Statistical collection, Baku 1991, p. 39

Table 8⁷

National composition of the population of North Azerbaijan in 1897

Provinces, okrugs and major cities	Population (by thousand people)	Including			Other nationalities		
		Azerbaijanis	Armenians	Russians	By the end of the last year	By the end of the last year	By the end of the last year
		thousand man	thousand man	thousand man	by %	by %	by %
Baku province	826.7	485.1	52.2	6.3	77.7	9.4	211.7
Baku okrug	182.8	63.4	22.6	12.43	45.5	24.9	51.3
Baku city	111.9	40.3	19.0	17.0	40.0	35.7	12.6
Goychay okrug	117.7	93.0	13.0	11.0	2.5	2.2	9.2
Cavad okrug	90.0	84.0	0.7	0.8	4.6	5.1	0.7
Salyan city	11.8	11.5	0.1	0.9	0.12	1.1	0.4
Guba okrug	183.2	70.1	1.2	0.6	4.0	2.2	107.9
Guba city	15.3	7.1	0.8	5.2	0.6	4.0	6.8
Lenkoran okrug	131.0	84.7	0.5	0.4	9.7	7.4	36.1
Lenkoran city	8.7	5.6	0.3	3.4	1.3	15.0	1.5
Shamakhy okrug	121.8	89.8	73.7	14.3	11.4	9.4	6.3
Shamakhy city	20.0	16.2	8.0	2.5	0.8	4.0	0.5
Yelizavetpol province	878.4	534.1	92.2	33.2	7.9	0.9	44.2
Yelizavetpol okrug	162.8	104.0	43.0	26.4	10.4	6.4	5.4
Yelizavetpol city	33.6	17.4	12.1	36.0	2.7	8.0	1.4
Arel okrug	67.3	47.1	70.0	13.8	20.5	0.2	6.2
Jabrail okrug	66.4	49.2	74.1	15.7	23.6	1.3	0.6
Javanshir okrug	72.7	52.0	19.5	26.8	0.2	0.3	1.0

⁷ Pervaya vseobshaya perepis Rossiyskoy Imperii, 1897 year, Baku Province 1905, pages 2-3; Elizavetpol Province, 1904, pages 2-3; Yerevan Province, 1905, pages 2-3.

Table 8* (next)

National composition of the population of North Azerbaijan in 1897

Zangezur okrug	137.9	71.2	51.6	63.6	46.1	1.9	0.7	2.1	1.6
Gazakh okrug	112.1	64.1	57.2	43.5	38.8	3.4	3.0	1.1	1.0
Nukha okrug	120.5	83.6	69.3	18.9	15.7	0.2	0.2	17.8	14.8
Nukha city	24.7	19.9	80.6	4.3	17.4	0.2	0.8	0.3	1.2
Shusha okrug	138.8	62.9	45.3	73.9	53.2	1.5	1.1	0.5	0.4
Shusha city	25.9	10.8	41.7	14.4	55.6	0.4	1.5	0.3	1.2
Irevan province	829.5	313.2	37.7	441.0	53.2	15.9	1.9	59.4	7.2
Irevan okrug	150.9	77.5	51.4	58.1	38.5	3.7	2.4	11.6	7.7
Irevan city	29.0	12.3	42.4	12.5	43.1	3.2	11.1	1.0	3.4
Nakhchivan okrug	100.8	64.1	63.6	34.7	34.4	1.0	1.0	1.0	1.0
Nakhchivan city	8.8	6.2	70.4	2.3	26.1	0.2	2.3	0.1	1.2
Alexandropol okrug	30.6	1.0	3.3	21.8	71.2	5.1	16.7	2.7	8.8
Novobayazid okrug	122.6	34.7	28.3	78.1	63.7	5.9	4.8	3.9	3.2
Sumalin okrug	89.1	41.5	46.6	30.3	34.0	-	-	17.3	19.4
Sharur-Darabaz okrug	76.5	51.6	67.4	20.7	27.1	0.1	0.1	4.1	5.4
Ejmiadzin okrug	124.2	36.0	28.9	77.6	62.5	0.2	0.2	10.4	8.4
Total on provinces	2534.6	1332.5	52.6	785.4	31.0	101.5	4.0	315.2	12.4

Baku province in 1897; 481.1 thousand were Azerbaijanis (58.2%), 77.7 thousand - Russians (9.4%), 52.2 thousand - Armenians (6.3%), 211.7 thousand - representatives of other nationalities (25.6%). Of 111.9 thousand people living in Baku in the same year 40.3 thousand were Azerbaijanis (36.0%), 38.9 thousand - Russians (34.8%), and 19.0 thousand - Armenians (17.0%). Of 878.4 thousand people living in that time in the Elizavetpol (present-day Ganja) province 534.1 thousand were Azerbaijanis (60.8%), 292.1 thousand - Armenians (33.2%), 7.9 thousand - Russians (0.9%), and 44.2 thousand (5.1%) were representatives of other nationalities.

Of the 33.6 thousand people living in 1897 in the city of Elizavetpol (present-day Ganja) 17.4 thousand were Azerbaijanis (51.7%), 12.1 thousands - Armenians (36.0%) and 2.7 thousand - Russians (8.0%). Of the 829.6 thousand people living in that time in the Iravan province, an ancient Azerbaijani territory, 441.3 thousand were Armenians (53.2%), 317.4 thousand - Azerbaijanis (38.2%), and 17.9 thousand - Russians (2.1%). Of the 29,006 people living in Iravan (present-day Yerevan) 12,523 were Armenians (43.1%) and 12,359 - Azerbaijanis (42.6%). Overall, of 2534.7 thousand people living in 1897 in the Baku, Elizavetpol (present-day Gandja) and Iravan provinces 1322.4 thousand were Azerbaijanis (52.6%), 785.4 thousand - Armenians (31.0%), 101.5 thousand - Russians (4.0%) and 315.4 thousand (12.4%) - representatives of other nationalities and nations.

It must also be noted that the reason for a substantiate number of Armenians living in the Baku, Elizavetpol (present-day Gandja) and Iravan provinces in the described time was the migration of a significant number of Armenians from Iran and Turkey in accordance with the Turkmenchai treaty signed earlier by Russia and Iran and the Alexandropol treaty signed by Russia and Turkey. According to historical sources, only during 1828-1830 did 40 thousand Armenians from Iran and 84

* Pervaya vseobshaya perepis Rossiyskoy Imperii. 1897 year, Baku Province 1905, pages 2-3; Elizavetpol Province, 1904, pages 2-3; Yerevan Province, 1905, pages 2-3.

thousand from Turkey migrate to Transcaucasia and were settled on the best lands of the Elizavetpol and Iravan provinces, in which the Armenian presence before that time had been insignificant⁹. In that period 200 thousand Armenians migrated to the upland areas of the Elizavetpol province. 85 thousand Armenians from Turkey migrated to Transcaucasia during the Russo-Turkish war of 1877-1879, 90 thousand - in 1894, 10 thousand - in 1897. Overall, up to the year 1908, Russians resettled more than 1 million Armenians from other countries to the South Caucasus, in which the majority of them were settled on ancient Azerbaijani lands such as the Shusha, Zangezur, Javanshir, Jabrail uyezds of the at that time Elizavetpol province and the Iravan province. While through 100 years covering 1820-1920, 600 thousand Armenians were resettled in the territory of the Russian empire, about 2 million Muslims left Russia at that time¹⁰. In period of the genocide of Azerbaijani people in 1918-1920, of 575 thousand Azerbaijanis residing on the territory of the present-day Armenia, 565 thousand people were killed or driven away. According to Z.Korkodyan, in 1920 the Dashnak party left only 10,000 Turks (Azerbaijanis) in Armenia. In 1922, 60,000 refugees returned there and their total number made up 72,596 people¹¹.

According to the official statistical information, after the year of 1922, the number of Azerbaijanis rose insignificantly up to 84 thousand people in 1926, 130.9 thousand in 1939¹². Yet in 1948-1953 over 100 thousand Azerbaijanis were driven away from their native lands in Armenia, which resulted in a decline in their number on the said area down to 107.7

⁹ N.I.Shavrov, *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazye*, S.Peterburg, 1991, pages 59-61

¹⁰ I. Mammadov, S.Asadov, *Ermanistan azerbayjanlilari ve onlarin aji taleyi*, Baku 1992, pages 23-24

¹¹ Z.Korkodyan, "Naseleniye Sovetskoy Armenii: 1831-1931"

¹² *Naseleniye SSSR*, M. 1977, p.278

thousand people in 1959, while within the forthcoming 2 decades their number rose up to 148.2 thousand people in 1970 and 160.8 thousand people in 1979¹³.

However, this was the last rise in the number of the Azerbaijani population in the Armenian territory. It is an interesting fact that in all periods when Azerbaijanis were driven away from Armenia, the number of Armenians in Azerbaijan did not fall down but on the contrary rose significantly. For example, in 1939-1959, the number of Azerbaijanis in Armenia fell down by 23.2 thousand people or 17.8%, while the number of Armenians in Azerbaijan rose by 54.1 thousand or 13.9%.

On the whole, in 1926-1979, the number of Azerbaijanis living in Armenia rose just by 76.8 thousand people from 84 thousand people up to 160.8 thousand people, while the number of Armenians residing in Azerbaijan rose by over 2.5 times that is 193.2 thousand people from 282 thousand people up to 475.2 thousand people. In other words, through all these years, the number of Armenians living in Azerbaijan was 2.9 - 4.1 times higher, as compared to the number of Azerbaijanis residing in Armenia.

According to the records of the first Union census held in the USSR in 1926 of the 2314.6 thousand people living in Azerbaijan in that year 1438.0 thousand (62.1%) were Azerbaijanis, 282.0 thousand (12.2%) - Armenians, 220.5 thousand (9.5%) - Russians, 77.3 thousand (3.3%) - Talyshs, 41.2 thousand (1.8%) - Kurds, 37.3 thousand (1.6%) Lezgins, 30.9 thousand (1.3%) - Jews, 9.9 thousand (0.4%) - Tatars, 18.2 thousand (0.8%) - Ukrainians, 9.5 thousand (0.4%) -

¹³ V.E.Khodjabekyan, Yu. Vaze, R.Shefer, *Demoqraficheskiye problemi i vosproizvodstvo trudovikh resursov*, Izdatelstvo AN Armyanskoy SSR, Yerevan, 1983, p. 23

Georgians, and the rest 149.8 thousand were represented by other nationalities and nations.

According to the records of the same census, of 5.861,5 people living in the Transcaucasian Soviet Socialist Federative Republic (TSSFR) in 1926; 2666.5 thousand fell on the share of the Georgian SSR (45.5%), 2314.6 thousand – of the Azerbaijan SSR (39.4%) and 880.5 thousand – of the Armenian SSR (15.1%). In that period 65.6% (220.5 thousand) of Russians, all Talyshs (77.3 thousand), 91.5% (37.3 thousand) of Lezgins, 78.9% (41.2 thousand) of Kurds, 51.5% (18.2 thousand) of Ukrainians, 68.2% (20.6 thousand) of Jews, all Tatars (28.4 thousand) and 51.4% (13.4 thousand) of Germans were living in Azerbaijan SSR. This was due to the prolonged preference of international traditions over the patriotic tradition and the development of more opportune and favorable conditions for other nationalities in the Azerbaijan SSR, compared to neighboring Georgia and Armenia. For comparison, let us note that while in 1926 - 1979 the number of Azerbaijanis living in the Armenian SSR increased from 76,8 thousands only by 84 thousand, thus reaching 160.8 thousands, an increase in the Armenian population in Azerbaijan was two and half times as large, i.e. it increased by 193.2 thousands thus reaching 475.2 thousand. While in Yerevan - the capital of Armenia, the number of Azerbaijanis, already small by that time, further decreased 2.1 times decreasing to 2352 from 4968, in Baku - the capital of Azerbaijan, the number of Armenians increased 2.8 times reaching 215.8 from 76.6. While in 1979 the number of Azerbaijanis in Yerevan was only 0.2%, the number of Armenians in Baku was more than 14.1%. It should also be noted that in 1897 Azerbaijanis made up 42.6% of the population of Iravan (present-day Yerevan), in 1926-7.7%, in 1959 -0.7%, in 1970-0.4%, in 1979-0.2%, while the share of Armenians in Baku made up 17% in 1897, 16.9% in 1926, 17.2

% in 1959, 16.4% in 1970 and 14.1% in 1979. In 1897 Armenians made up only 43.2% of the total population of the Iravan city (present Yerevan), while in 1926 this indicator rose to 93%, in 1970 to 95.2% in 1979 to 95.7%. However, in 1897 the share of Azerbaijanis in Baku made up 36.1% in 1936 - 26.2%, in 1951 - 37.7%, in 1970 - 46.3%, in 1979 - 55.7%¹⁴.

While according to the records of the year of 1999, the census held in the Republic of Azerbaijan the number of Armenians residing here was 120.7 thousand, including 378 people (352 women, 26 men) living in Baku, while there was no Azerbaijani left in Armenia in that time¹⁵.

According to the records of the last all-union census held in the USSR in 1989, the number of nationalities, nations, and ethnic groups living in Azerbaijan not only failed to decrease compared to previous years, but even increased significantly, reaching 115. In that time 5805.0 of the local population was Azerbaijanis (82.7%), 392.3 thousands - Russians (5.6%), 171.4 thousands - Lezgins (2.4%), 120.7 thousands - Armenian (1.5%), 44.1 thousands - Avar (0.6%), 32.3 thousands - Ukrainian (0.4%), 21.2 thousands - Talysh (0.3%), 14.2 thousands - Georgian (0.2%), 12.2 thousands - Kurd (0.2%), 10.2 thousands - Tat (0.14%), 7.8 thousands - Belarusian (0.11%) and the rest were represented by other nationalities. 171.4 thousands (36.7%) of 466.8 thousands Lezgins living in 1989 in the former USSR, 44.1 thousands (7.3%) of 604.2 thousands Avars, all of 21.2 thousands Talyshs, 30.8 thousands (22.4%) of 137.7 thousands Jews and others were living in Azerbaijan and linked their fate to Azerbaijan¹⁶.

¹⁴ Sh.M.Muradov's given book, pages 61-62

¹⁵ The census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan 1999, pages 155; The regions of Azerbaijan, Baku 2002, p. 23

¹⁶ Naseleniye SSR 1987 year, Statistical collection.M., 1988 year, pages 98 - 104, Naseleniye Azerbaydjanskoy Respubliki, Statistical collection, Baku 1991, p.38

4. Ethno-demographic structure of the population of Azerbaijan and its changing trends

It should also be noted that according to the census enumeration of 1989, 12.1% men (4.5% in Azerbaijan) and 4.7% Azeri women (1.8% in Azerbaijan) living on the territory of the former USSR in Azerbaijan were married to people from other nationalities. This indicator on Russian was respectively 16.1% and 17.7%, throughout the Union 27.2% and 46.3% in Azerbaijan¹⁷. It should also be noted that of 466.8 thousand lezgin, 171.4 thousand or 36.7% settled and bound their lives to Azerbaijan, among 604.2 thousand avars - 44.1 thousand or 7.3%, all 21.1 thousand Talyshs, of 152.9 thousand kurds-12.2 thousand or 8%, of 137.7 thousand Jews-25.2 thousand people or 18.3%¹⁸. According to the census held in 1989, of 6771.1 thousand Azerbaijanis living in the territory of former USSR, 956.4 thousand people or 14.3% of 6771.1 thousand Azerbaijanis lived outside of Azerbaijan including 335.9 thousand people or 5% in Russia, 307.6 thousand people or 4.5% in Georgia, 9 thousand people or 1.3% in Kazakhstan, 84.9 thousand people or 1.3% in Armenia, 3.7 thousand people or 0.5% in Ukraine, 44.4 thousand or 0.7% in Uzbekistan, 33.4 thousand people or 0.5% in Turkmenistan, 15.8 thousand people or 0.2% in Kyrgyzstan, 5 thousand people or 0.6% in Belarus, 3.6 thousand people or 0.1% in Tajikistan, 2.8 thousand people or 0.04% in Latvia, 2.6 thousand people or 0.03% in Moldova, 1.3 thousand people or 0.02% in Lithuania and finally 1.1 thousand people or 0.01% in Estonia¹⁹.

Growth dynamics of the population of Azerbaijan, consisting of different nationalities, can be observed in the

¹⁷ Narodnoye khozyaystvo SSSR, 1990 year. M., 1991, p.84 -85.

¹⁸ Narodnoye khozyaystvo SSSR, 1990 year. M., 1991, p. 82; Naselenie Azerbaydjanskoy Respubliki. Statisticheskiy sbornik. Baku, 1991, p. 38.

¹⁹ Sh.M.Muradov. The dynamics and structure of the population of Azerbaijan. In the book of "Bazar munasibatlarına keçid və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının bəzi problemləri", Baku, "Elm" 1994, p.193.

The dynamics and structure of the population of the Republic of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes (1897-2007 years)

records of the all-union censuses held between 1926 and 1989 (table 9).

Years	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989
Total population	1807,6	2314,6	3205,0	3698,0	5117,0	6028,3	7021,2
Azerbaijanis	1092,7	1438,8	1870,5	2494,4	3776,8	4708,8	5805,0
Russians	94,0	220,5	528,3	501,3	510,1	475,2	392,3
Armenians	338,0	282,0	388,0	442,1	483,5	475,2	390,5
Lezgins	-	37,3	11,7	98,2	137,3	158,1	171,4
Ukrainians	3,8	18,2	23,6	25,8	29,2	26,4	32,3
Jews	8,3	30,9	41,2	40,2	41,3	35,5	30,8
Tatars	-	9,9	27,6	29,6	31,8	31,4	28,6
Talyshs	35,8	77,3	87,5	0,1	-	-	21,2
Georgians	15,5	9,5	10,2	9,5	13,6	11,4	14,2
Kurds	15,6	41,2	6,0	1,5	5,5	5,7	12,2
Belorussian	-	-	-	-	4,9	4,8	7,8
others	202,9	149,8	110,6	55,0	83,1	95,8	114,9

According to table 9, through 63 years between 1926-89 the population of Azerbaijan increased 3.0 times reaching 7021.2 thousands from 2314.6 thousands; the number of Azerbaijanis increased 4.0 times from 1438.0 thousands to 5805.0 thousands, Russians - 1.8 times from 220.5 thousands to 392.3 thousands, Armenians - 1.4 times from 282.0 thousands to 390.5 thousands, Lezgins - over 4.6 times from 37.3 thousands to 171.4 thousands, Tatars - 2.9 times from 9.9 thousands reaching 28.6 thousands and the number of Jews decreased from 30.9 thousands to 30.8 thousands.

Eight years after the collapse of the USSR, i.e. according to the first national census held by the independent Azerbaijan Republic in 1999, the national composition of Azerbaijan's population was as in the table 10.

4. Ethno-demographic structure of the population of Azerbaijan and its changing trends

Table 10²⁰

National structure of population in Azerbaijan Republic (in 1999)		
Nationality	Number (thousand persons)	in % in relation to total
Total population	7953,4	100,0
Azerbaijanis	7205,5	90,6
Ukrainians	29,0	0,4
Russians	141,7	1,8
Turks	43,4	0,5
Tatars	30,0	0,4
Talyshs	76,8	1,0
Lazghin	178,0	2,2
Jews	8,9	0,1
Kurds	13,1	0,2
Armenians	120,7	1,5
Avars	50,9	0,6
Georgians	14,9	0,2
udins	4,1	0,05
Sakhurs	15,9	0,2
tats	10,9	0,13
others	9,6	0,12

As evidenced from these records, in spite of all the problems, national conflicts, and other events, the population of the republic once again managed to preserve its multinational composition and friendship and solidarity between people of all nationalities and nations living here. It proves the humanity and generosity of Azeri people and shows that unlike other USSR republics, especially neighbor Georgia and Armenia, as the traditions of internationalism dominated over the patriotism and love for own nation in Azerbaijan, it caused favorable conditions for the live of other nations and ethnic groups and even the population of other regions, as compared to Azerbaijanis.

²⁰ The census enumeration of the population of the Republic of Azerbaijan, 1999, Baku 2001, p.

No wonder that the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev said with pride: "People of different religions are living as a single family in Azerbaijan and this is our main wealth and it is the everyday life of our people... We are proud that there is a mutual understanding between the representatives of different nations living in Azerbaijan. Other countries may also benefit from Azerbaijan's experience"²¹

According to the records of the census held in 1999, of 7953,4 thousands people residing in the republic 7205,5 thousand or 90,6% were Azerbaijanis, 141,7 thousand or 1,8% - Russians, 178,0 thousand or 2,2% - Lezgins, 120,7 thousand or 1,5% - Armenians, 76,8 thousand or 1,0% - Talyshs, 50,9 thousand or 0,6% - Avars, 43,4 thousand or 0,5% - Turks, 30,0 thousand or 0,4% - Tatars, 14,9 thousand or 0,2% - Kurds, 8,9 thousand or 0,1% - Jews and others.

In the formation and development of the population of the Republic of Azerbaijan and its national composition, former NKAR founded on 7 July 1923 (cancelled in 1992 by Azerbaijan National Front) Nakhchivan AR founded on 9 February 1924 played a special role - (table 11).

According to the records of the first all-union census held in 1926 in the former USSR, the NKAR population in that year was 125.3 thousands (5.4% of population of the Azerbaijan SSR), while population of the Nakhchivan AR was 104.9 thousand (4.7% of populations of the Azerbaijan SSR). In the same year NKAR, the population comprised 12.6 thousand Azerbaijanis (10.0%), 111.7 thousand Armenians (89.1%) and 1.0 thousand were represented by other nationalities; while the population of the Nakhchivan AR comprised 88.4 thousand Azerbaijanis (84.3%), 11.3 thousand Armenians (10.8%), 1.8

²¹ Newspaper "Azerbaijan", November 15, 2001.

Table 11²²
Dynamics of national composition of population of the Nakhchivan AR and Upper Garabagh
of the Azerbaijan SSR

YY	Nakhchivan AR									
	Population		Including							
	Total (by thousand people)	%	Azerbaijanis		Armenians		Russian		Other nations	
			Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)
1897	177,3	100	115,7	65,3	55,4	31,2	1,1	0,6	5,1	2,8
1926	104,9	100	88,4	84,3	11,3	10,8	1,8	1,7	3,4	3,2
1959	141,4	100	127,5	90,2	9,5	6,7	3,2	2,3	1,2	0,8
1970	202,2	100	189,7	93,8	5,8	2,9	3,9	1,9	2,8	1,4
1979	240,4	100	230,0	95,7	3,4	1,4	3,8	1,6	3,2	1,3
1989	293,9	100	281,9	95,9	1,9	0,6	3,8	1,3	6,3	2,2

²² Nakhchivan - in the statistical mirror, Historical-statistical collection. Baku, 1999, pages 18, 54.

Table 11 (next)
Dynamics of national composition of population of the Nakhchivan AR and Upper Garabagh
of the Azerbaijan SSR

	Upper Garabagh									
	Population		Including							
	Total (by thousand people)	%	Azerbaijanis		Armenians		Russian		Other nations	
			Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)	Total (by thousand people)	As to total (%)
125,3	100	12,6	10,1	89,1	111,7	89,1				
130,4	100	18,0	13,8	110,0	84,3	1,8	1,4	0,6		0,8
150,3	100	27,2	18,1	121,1	80,5	1,3	0,9	0,7		0,5
162,2	100	37,3	23,0	123,1	75,9	1,3	0,8	0,5		0,3
189,1	100	40,7	21,5	145,4	76,9	1,9	1,0	1,1		0,6

thousand Russians (1.7%) and 3.4 thousand represented by other nationalities.

According to the records of the last census held in the USSR in 1989, the population of Nakhchivan in that year was 293,9 thousand, including 281,9 thousand Azerbaijanis (95,1%), 1,9 thousand Armenians (0,6%), 3,8 thousand Russians (1,3%) and 6,3 thousand represented by other nationalities (2,2%). Population of the NKAR was 189,1 thousand, including Azerbaijanis – 40,7 thousand (21,5%), Armenians – 145,4 thousand (76,9%), Russians – 1,9 thousand (1,0%) and other nationalities – 1,0 thousand (0,6%). However, it also be noted here that the results of the census of NKAR population held in January 1989 in the former NKAR cannot be considered exact or objective. It is unbelievable that while the number of Armenians living in the NKAR during a 20-year period between 1959-1979 increased only by 13,1 thousands or 11,9% (only a 2.0 thousands or 1.6% increase during 1970-1979), that during 1979-1989 it all of a sudden increased by 22.3 thousands (more than 1.8 times or 76.8% compared to the increase during 1959-1979 years), while the number of Azerbaijanis living there increased by 19.3 thousand or 2.1 times (207.2%) during 1959-1979 years (a 9.2 thousands or 51.1% increase in 1970-1979 years), in 1979-1989 it increased only by 3.4 thousands or 9.2%, i.e. 5.7 times lower compared to the growth rate in the previous 20 years. If we also consider the fact that the rate of birth per 1000 persons during 1958-1988 in the former NKAR was 26.7 for Azerbaijanis and 20.7 for Armenians (i.e. 22.5% less than the rate of birth of Azerbaijanis) and that according to statistics materials of that time 32-33% of all children born there and 25-26% of the natural growth of population fell to the share of Azerbaijanis, the falsification of the mentioned census becomes apparent. Thus, conducted calculations indicate that in the census held in 1989 in NKAR the number of Azerbaijanis was artificially

lowered by 15-20 thousands while the number of Armenians was artificially increased by 15-20 thousands on the account of Armenians that had long ago moved to Armenia and other areas of the USSR for permanent residency, work, or education. Armenians also raised an unsubstantiated clamour connected with the Nakhchivan Autonomous Republic in an attempt "to prove" that once these territories were mostly occupied by Armenians. Yet historical facts evidence on the contrary and confirm the baselessness and absurdity of the statements of Armenian "scientists". According to the First union census held in the Russian Empire in 1897, the Iravan province-the ancient land of Azerbaijan-which was annexed to the Tsarist Russia, was a part of the Nakhchivan and the Sharur-Dereleyez okrugs with a total population of 177.3 thousand people including 76.5 thousand people in Nakhchivan. Of the whole population living in both okrugs, local Azerbaijanis made up 115.7 thousand people or 65.3% (including 64.1 thousand people or 63.7% in the Nakhchivan okrug, 51.6 thousand or 67.4% in the Sharur-Dereleyez okrug, 6.2 thousand people or 70% in Nakhchivan city, 4.1 thousand people or 88.6% in Ordubad city, 0.6 thousand people or 68.6% in Bash Norashend), coming Armenians-55.4 thousand people or 31.2% (including 34.7 thousand people or 34.4% in the Nakhchivan okrug, 2.2 thousand people or 25.7% in the Nakhchivan city), Kurds -4.4 thousand people or 24.8%, Russians - 1.1 thousand people or 0.64%, representatives of other nationalities - 0.7 thousand people or 0.37%²³. According to the census of 1897-1999, within the last 102 years, the population of the Nakhchivan Autonomous Republic rose by 2.8 times from 177.3 thousand up to 354.1

²³ Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 year. Yerevan province, 1905, p. 2-3; Nakhchivan - in the statistical mirror. Historical-statistical collection. Baku, 1999, pages 18

4. Ethno-demographic structure of the population of Azerbaijan and its changing trends

thousand people, including the number of Azerbaijanis rose by 3 times up to 115.7 thousand people, with their share increasing by 33.8 point -% from 65.3% up to 91.1%.

As is seen from table 11, in 6 years following the establishment of the Soviet government in Azerbaijan, that is within 63 years beginning with the conduction of the Union census of 1926 until the last census before the USSR collapse (1989), the number of not only Azerbaijanis but also representatives of other nations, including Armenians and Russians rose continuously, yet due to a number of events, which occurred in the country after 1989, their number started to decline and does not occupy serious place among the population of the Autonomous Republic. On the whole, through the reported period changes in the population of the Nakhchivan AR and Upper Garabagh and its national composition were bound to a number of objective and subjective factors and differed from each other at different stages of historical development. Thus in 1897-1924, the decline in the Azeri population of the Nakhchivan Autonomous Republic was caused by the Armenian-Moslem conflicts of 1905-1906 and 1915-1918, the mass deportation of the population to other regions especially to Iran and Turkey, mass famine, annexation of a part of the territory of Nakhchivan to Armenia, which was formed at the cost of Azeri lands, the migration of a part of the population for permanent living, working, studying in the former USSR and Azerbaijan SSR cities in the first years of the establishment of the Soviet government, as well as the decline in the birth and death rate and natural growth and other factors²⁴.

The decline in the population of the Nakhchivan AR in 1897-1926 by 40.8% from 177.3 thousand people down to

²⁴ Nakhchivan - in the statistical mirror, Historical-statistical collection. Baku, 1999, pages 18, 54

The dynamics and structure of the population of the Republic of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes (1897-2007 years)

104.9 thousand people, including Azerbaijanis – by 24.5% from 115.7 thousand people down to 88.4 thousand people, Armenians by 79.6% from 55.4 thousand down to 11.3 thousand people and others was related with their migration to Russia and other foreign countries and the reprisals inflicted on the peaceful Azeri residents of the said region by the Armenian troops through 23 months of the existence of the Azerbaijan Democratic Republic, their efforts to reduce the number of local Azerbaijanis in artificial ways, the genocide of Azeri people committed by Armenians in March of 1918 and other reasons²⁵.

It should also be noted that in 1926-1939 the population of the Autonomous Republic rose by 21.7 thousand people within 13 years²⁶, which along with other factors was connected with the annexation of an area of 657 square kilometers including the Gurdgulag, Khachin and Horadiz areas of the Sharur okrug, the Ogbin, Agkhach, Almali, Itgarin, Sultanbey villages in the Shahbuz region of the Nakhchivan okrug; the Gorchevan village of Ordubad okrug as well as a part of the Kilid village by the order of the South Caucasus Central Committee in 1929, the Aldara, Lehvaz, Avtazur, Nuvedi and other settlements in 1930 to Armenia. Certainly, all the above-mentioned facts had a definite influence on the indicators of demographic development of the population, its age and gender structure, national composition and other changes. Thus, between the years 1926-1989 the factors influencing the population and its national composition in both the Nakhchivan AR and NKAR, aside from the results of the 1941-1945 war, also included a number of other origins – economic, social, ethno-demographic, cultural, psychological, territorial, and others.

²⁵ Sh.M.Muradov's given book, p. 71

²⁶ Nakhchivan Autonomous Republic, Historical-statistical collection 2004, p.57

4. *Ethno-demographic structure of the population of Azerbaijan and its changing trends*

Overall, that time was marked by a lower growth rate and decreasing total share of population of Armenians compared to Azerbaijanis both in the Nakhchivan AR and NKAR, in which the factors influencing this process were the changes in the population's migration in the Azerbaijan SSR, Armenian SSR and the former USSR, shifts of more mobile part of population from Nakhchivan and the NKAR to industrially, agriculturally and culturally developed large cities and regions of the former USSR, Azerbaijan and Armenia for permanent residence, work, and education, a part of population moving to their ancestor's lands at the end of their lives, a large number of Armenian youth not returning back for residency after serving in the army in other regions of the former USSR, some being more inclined to moving to other countries, e.g. Russia and Armenia; on the other hand, a significantly lower birth rate and natural increase of Armenians and other nationalities compared to Azerbaijanis, tensions among Armenians in Nakhchivan due to the situation in Armenia where the constant inhuman attitude towards Azerbaijanis resulted in 10 thousands of Azerbaijanis being deported by force from their native lands in 1948-1953 and 1988-1989, and also other factors.

5. *MIGRATION OF POPULATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE MODERN STAGE AND MAIN TRENDS IN THE STATE MIGRATION POLICY*

Migration of the population is one of the important factors in socio-economic development. Every year tens of thousands of people take part in migration processes. Presently, from the socio-economic and demographic viewpoint there are three principal directions of migratory movements – forced migration to central cities and various regions as a result of the occupation of a part of the Azerbaijan's territory; migration from rural to urban areas; the accelerated process of urbanization and construction of large cities leading to the growth of the urban population.

For Azerbaijan, the last two regular processes were typical before and after the World War II (WWII). However, depending on the dynamics of socio-economic development in the different regions of the republic, cities, and rural areas, distinct properties of migratory processes, sources of their origin and amounts were different. As a rule, 85-90% of the migrating population is employable¹. For this reason, the role of migration in the territorial movement of the population's labor force and its quantitative and qualitative changes is rather important. Under the Soviet rule, the mechanical migration of the Republic of Azerbaijan was primarily controlled by the demands of the developing national economy in accordance with the plan. During the years of 1917-1920 the population decreased by 401.5 thousand, and the number of employable people – by 110 thousand. This situation, as well as the rapidly growing demands of the national economy restoration and

¹ Sh.M.Muradov's above mentioned book, p.429

development urged the Soviet Government to bring a significant amount of labor force from outside Azerbaijan to the Republic. For this reason, during the WWII over 50% of the total growth of the population of Azerbaijan fell to the share of immigrants from outside the republic².

The influx of labor force to the republic in the first period of the Soviet Rule was primarily a result of the rapid development of industry, especially the oil industry, and the demand for a professional community. During the years of 1921-23 a significant number of Russians migrated to the Mugan plain and coastal regions of the Kur and Araz rivers. Of the 5.272 people migrated in that time 673 or 12.8% were from rural areas, while 4,599 or 87.2% - from cities. 3.6% of people that came to Baku to work were from Georgia, 13.1% - from Armenia, 10.2% - from Iran, 1.0 - from Turkmenistan, 1.0% - from Russia and other regions. In 1924-28 a migratory influx to the republic was even greater and more than 20 thousands of people migrated to Azerbaijan from other USSR republics³.

As a result of the migration from rural areas, the number of workers and servicemen employed in all the branches of the national economy increased by 212.6 thousand in 1935 as compared to 1928, including an increased number of those employed in the industry by 151 thousands. In the beginning of the first five-year plan (1928-1932) 50% of the laborers drawn into the industrial cities were from rural areas. In 1936, the number of laborers coming from the republic's collective farms to work in other branches of the national economy was 54.2 thousand. In the same period, the number of people receiving education in middle and high schools in Azerbaijan also increased rapidly. While in 1928 there were approximately

² Sh.M.Muradov's above mentioned book. p.429-430

³ Socio-economic problems of using the labor reserves in Azerbaijan SSR (under Sh.M.Muradov's editorship), Baku, Elm 1978, p.78

12.5 thousand students in high and middle professional schools in the republic, in 1934 their number increased to 24.9 thousand, i.e. a twofold increase. Migration from urban to rural areas and vice-versa played a special role in meeting the republic's demands for skilled workers and an increasing cultural level. At that time, the growth in the republic's economy and culture even accelerated the influx of populations from other regions of the USSR. On the account of immigrants from other regions of the USSR, the population of Baku increased by 14.5 thousand in 1927, by 36.5 thousand in 1928, by 70.1 thousand in 1930 and by 138.1 thousand in 1931⁴.

While during 1920-1959, the population of the republic grew rapidly on the account of immigrants from outside the republic, in the subsequent periods their role, on the contrary, decreased (table 12). If in the previous year this was due to the demand of labor potential in the national economy while in 1939-59 this was primarily due to the results of the war of 1941-1945.

Table 12⁵

The change of dynamics of inter republic migration of population of Azerbaijan in 1920-2006 (by thousand people)

YY	Increase (+) or decrease (-) of population due to migration	
	Total	Yearly in average
1920-1927	+186,5	+26,6
1927-1939	+287,4	+23,9
1939-1959	+246,3	+12,3
1960-1970	-76,9	-7,7
1970-1979	-64,4	-6,6
1980-1989	-285,8	-28,6
1990-1995	-140,9	-23,5
1996-2005	-41,3	-3,7

⁴ Socio-economic problems of using the labor reserves in Azerbaijan SSR (under Sh.M.Muradov's editorship), Baku, Elm 1978, p.78

⁵ Sh.M.Muradov's given book, p.431-432; The demographic indicators of Azerbaijan (statistical collection) 2007, Baku, "Sada" 2007, p. 407

According to the records of censuses, in 1959 the employable population amounted to 51.4% of the total population. Despite the fact that a part of population had been severely affected by the war, in 1959 the employable population not only failed to decrease but even increased compared to the previous years. Thus, in 1959 the employable population was by 360 thousand larger than in 1939, by 764.3 thousand larger than in 1926, by 980.3 thousand larger than in 1897.

As the majority of migrants (85-90%) were employable; the dynamics of their share in the total population was positive in the earlier years, but negative in the subsequent years. Despite this, according to censuses held in 1959, 1979, 1989, and 1999 the share of employable population in the total population was higher than in previous years. While in 1926 the number of people below an employable age (between 0-15 years) in the total population was 44.3%, the employable population (men between 16-59 and women between 16-54) amounted to 47.1% and the number of people above employable age (women older than 55 and men older than 60) was 8.6%, in 1939 these figures were, respectively, 43.2; 48.2 and 8.6%, in 1959 – 38.0; 51.5 and 10.5%, in 1979 – 38.1; 52.8 and 9.1%, in 1989 – 34.7; 55.4 and 9.9%, and in 1999 – 34.2; 56.8 and 9.0%, respectively.

The absolute number and relative share of the urban population constantly increased due to the development of industry in the republic and migratory processes. During Soviet rule (1920-91) the share of the urban population in the total population of the republic constantly increased, the relative share of the rural population decreased. At the same time the growth of the population at various rates was observed in the urban and rural areas. Thus, while in 1920-1991 the population in the republic increased 3.7 times, the urban population increased 9.5 times and rural populations 2.1 times. The share

of the urban population in the total population of the republic in that period increased by 32.8% from 21%, thus reaching 53.8%, while the relative share of the rural population decreased from 79% to 46.2%. While during 1991-2007 the total population increased by 18.2% or 1314.2 thousand people, including an increase of the urban population by 13.9% or 539.3 thousand, rural population increased by 23.4% or 774.9 thousand people i.e. 43.7 % higher than the urban population. As a result, the share of urban population in total population decreased by 2% from 53.5% to 51.5%, while the relative share of rural population increased by 2% from 46.5% to 48.5%⁶. This is related to the emigration of people of other nationalities from the urban areas of the republic to other countries and movements of those people in the urban areas with roots in villages to rural areas for residency, as well as a higher birth rate and natural growth rate in rural areas than in urban areas.

An important type of the mechanic migration of the population of Azerbaijan was intrastate migration. It is safe to say that the relative share of this type of migration in all migration processes in the republic was the greatest. Thus, in the discussed period interstate accounted for 40-45% of all migrants, while intrastate migration accounted for 60-70%, including 75-80% to urban areas and 50-55% in rural areas⁷.

Up to present day, the republic's population has been redistributed between different regions in various directions and scale. Due to its importance and scale the most significant type of the interregional migratory processes is industrial migration, i.e. the migration caused by rapid industrial growth

⁶ The demographic indicators of Azerbaijan (statistical collection) 2007, Baku, "Sada" 2007, p.23

⁷ Sh.M.Muradov's given book, p.434

in different regions and an influx of population from other rural areas to these regions to meet the demands for the labor force.

One of the categories of intrastate migration is **ecological migration**. The reasons of ecological migration in the republic were changes in the level of the Caspian sea, destruction of forests and shrubs in the foothill regions resulting in landslides, lack of or outdated resources and equipment for melioration and, as a result, salinization of lands, partial earthquakes, mudflows, radioactive irradiation, increased number of harmful industrial waste in large cities and other similar factors.

Unidirectional and slow economic growth and the lack of artificial irrigation in a number of regions made the development of cultivation impossible and contributed to the uneven distribution of the population.

Before the October Revolution the majority of the republic lived in cities, upland areas and foothill regions. During that period the population density (people per sq. km) in the uplands and foothill region was 28-37, while in the plain areas it was only 9-12, i.e. 2-3 times less. During 1926-1970 the population density of different areas changed in various directions. Thus, while in 1926 the population density in the Absheron area was 89, in Gandja-Qazakh - 39, Lankaran and Astara - 26, in 1970 these figures for the same regions were, respectively, 240; 78 and 62, in 2005 - 122, 92 and 130. The reason is the fact that a rapid growth of all the branches of national economy, especially industry and agriculture, as well as infrastructure started in the 70-80s of the 20th century in various regions of the republic, with the implementation of a strategy and tactics developed by the national leader of Azerbaijani people, Heydar Aliyev, and continued by his worthy successor, the president of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev resulted in the gradual removal of the unevenness in socio-economic and cultural growth between the regions, leading to the rational distribution

of population in the country and reducing its migration to other regions and countries. According to the records of the Azerbaijan State Statistical Committee, during the years of independence (1991-2006) the number of people both emigrating from and immigrating to Azerbaijan started to decrease annually and since 1991 the migration balance in the republic, despite still being negative, has been reducing constantly. Thus, while in 1991 the number of immigrants to Azerbaijan was 66.3 thousand, and the number of emigrants was 106.4, thus the migration balance being 40.1 thousand, in 1995 these figures were, respectively, 6.2 thousand, 16.0 thousand and 9.8 thousand; in 2006 they were 2.2 thousand, 2.6 thousand and 0.4 thousand. As such, the number of immigrants to Azerbaijan in 1991-2005 decreased by 30.1 times from 66.3 thousand to 2.0 thousand, while the number of emigrants from Azerbaijan decreased more rapidly, i.e. by 40.9 times from 106.4 thousands to 2.6 thousands. While in 2006 among the number of immigrants to Azerbaijan (2232 persons) 38.3% were women (854) and 61.7% - men (1378), among emigrants from Azerbaijan (2644 persons) 52.8% were women (1396) and 47.2% - men (1248). Among people leaving Azerbaijan 86.7% (1935) are of employable age, including 84.7% of women (723), and 88.0% of men (1212)⁸.

The number of people both below and above the employable age was significantly higher among people emigrating from Azerbaijan, than those immigrating to the republic. A large part of emigrants from the republic are people who left with their families. A significantly higher relative share of women both in and above the employable age than that of men has both objective and subjective reasons.

⁸ The demographic indicators of Azerbaijan (statistical collection) 2007. Baku, "Sada" 2007, p. 407 and 430

According to the records of the Azerbaijan State Statistical Committee in the years of independent the majority of people immigrating to Azerbaijan fell to the share of CIS and Baltic countries. Thus, through 11 years of 47.1 thousand people immigrating to the Republic of Azerbaijan in 1991-2006 45.9 thousand people or 97.4% were from CIS states while only 1.2 thousand or 2.6% were from other foreign states. Among the immigrants from CIS countries 26.0 thousand (55.2%) were from Russia, 5.2 thousand (10%) from Georgia, 2.5 thousand (5.3%) from Uzbekistan, 2.2 thousand (4.7%) from Kazakhstan, 1.9 thousand (4%) from Turkmenistan, 1.9 thousand (4.6%) of the immigrants did not indicate the countries⁹. During 1995-2006, 98.2 thousands of people emigrated from Azerbaijan to foreign countries. Of them 90.4 thousands (92.1%) went to CIS countries including 76.5 thousand people (84.6%) to Russia, 5.4 thousand (6.0%) to Ukraine, 4.8 thousand (5.3%) to Kazakhstan and Central Asia republics. The number of emigrants from Azerbaijan to states other than the ones mentioned above was 7.7 thousand or 7.8%, of all emigrants. Of them 1037 people (13.5%) emigrated to Germany, 4300 (55.8%) to Israel, 1444 (18.7%) to the USA, 281 (0.4%) to Turkey and 633 (0.8%) to other countries¹⁰.

One of the important forms of migration is **foreign migration**. The subjects of this migration type are refugees, people in the condition of refugees, work, transit migrants, and other legal and illegal migrants.

Azerbaijan was the first republic in the former USSR to face a refugee problem. The first influx of refugees from Armenia began at the end of 1987. **First of all, it should be**

⁹ Again there, p. 409

¹⁰ The demographic indicators of Azerbaijan (statistical collection) 2007, Baku, "Sada" 2007, p. 409-460

noted that the events of November-December of 1988 have been the most tragic days of the history. The state materials report that from November 28 until December 8 of 1988, Armenian troops attacked 185 settlements of 22 Azeri regions of Armenia SSR and inflicted reprisals on 217 people.

Of them 49 people fearing the reprisals were found frozen in the mountains, where they run, 41 people were beaten to death, 115 people were burnt alive, 16 people were shot with guns, 10 people died of the heartbreak, 2 people were killed by Armenian doctors in hospitals, 3 were smothered in water, 1 was hung, 1 committed suicide to end suffering, 1 was killed with electricity, 2 people were killed by cutting their heads, 29 people were killed under the cars, 3 people died due to the lack of medical service in hospitals, 8 people were kidnapped.

All these people included 57 women, 5 infants and 18 teenagers. The genocide was committed in 19 regions and 11 cities of Armenia. Over 400 trucks were robbed, the property of 25 thousand families destroyed, 40.897 Azeri families were forcibly deported and deprived of their flats and property¹¹. Until the beginning of 1990, 204.6 thousand of people were deported from Armenia to Azerbaijan by force. Among them 186 thousand were Azerbaijanis, 11 thousand – Kurds, 3.0 thousand – Russians and 4.5 thousand were of other nationalities. The majority of Russian refugees and a part of Azerbaijani and Kurdish refugees from Armenia later emigrated to Russia and other CIS countries; as a result 196846 people forcibly deported from Armenia were registered as refugees in Azerbaijan in 1992. Alongside, as a result of ethnic conflicts in Uzbekistan in 1989 Meskhetian Turks, previously deported from Georgia to Central Asia countries, were forced to migrate to other regions of the former USSR, particularly to

¹¹ Newspaper "Azerbaijan", July 26, 2007, p.2

Azerbaijan and Russia. Between 1989 and 1991 51649 Meskhetian Turks found asylum in Azerbaijan¹².

In 1988-1993 as a result of an aggression of the Armenian SSR, the Upper Karabakh and seven neighboring regions (Lachin, Kalbadjar, Aghdam, Fuzuli, Jabrail, Gubadli, and Zangilan) were occupied and approximately up to 1 million people became refugees and internally displaced persons in their own homeland; 20 thousand of Azerbaijanis perished; over 100 thousand were wounded; 50 thousand suffered from various damages; thousands were taken captive or missing; over 900 middle to large residential buildings, 1,025 educational facilities, 798 health centers, 1,510 cultural institutions, 300 thousand work places were destroyed. In the Khojaly tragedy, considered one of the greatest tragedies in Human history on 26 February 1992, the town of Khojaly in the Upper Karabakh was entirely razed to the ground by Armenia, 613 Azerbaijanis, including 63 children and 106 women were brutally murdered; 478 people became invalids, 1,275 people – elders, children, and women were taken captive and subjected to inhuman treatment and humiliation¹³.

According to reports at the beginning of 2005 the number of refugees and forcibly displaced families in Azerbaijan was 254,980 (of them 78,722 or 30.9% were refugees, 176,280 or 69.1% – internally displaced families). The number of persons in those families was 997,586 (of which 311,000 or 31.2% were refugees and 686,586 or 68.8% were internally displaced persons). 323,895 or 32.5% of the refugees and internally displaced persons settled in Baku, and the rest 673,691 or 67.5% – in other regions and cities of Azerbaijan.

¹² Sh.M.Muradov's given book, p.456

¹³ The declaration of the Milli Mejlis (Parliament) dated March 30, 2001; Newspaper "Azerbaijan", March 31, 2001

Aside from the refugees, there is a number migrants living in similar conditions in the republic. Falling to this category are ethnic Azerbaijanis, forcibly removed from Kazakhstan in 1989 (approximately 1.6 thousands), and later from Russia (approximately 6 thousands) and the Islamic Republic of Iran (approximately 3 thousands), as well as 334 persons who fled from Afghanistan, Iraq, and other countries and found asylum in the republic.

Due to a complicated political situation and the oppression of Azerbaijanis in 1991-1992 in the Republic of Georgia, those who were forced to move to Azerbaijan and still have not been registered can also fall into the category of people living in refugee-like conditions. After 1993, and with the establishment of positive relations between Azerbaijan and Georgia, these persons were given guarantees for their safe return.

All important conditions for the legal emigration and immigration of any person were created in our country. It should be noted that if within the first years of our independence, the emigration, especially of russian-speaking population, was due to political, national and ethnic reasons, in the following years it was connected with economic motives.

In 1991-1997 the number of legal emigrants from the Azerbaijan Republic totaled 272.1 thousand with Russians (112.7 thousand people), Azerbaijanis (65.5 thousand people), Armenians (35.9 thousand people), Jews (11.1 thousand people) and Ukrainians (9.8 thousand people)¹⁴. The main partners of the Republic of Azerbaijan in the sphere of emigration were the Russian Federation and Ukraine which were a part of the former Soviet Union. Among other countries the share of Turkey, Germany, Poland, Israel and UAE is high. The lack of the due registration of citizens leaving for Russia, Ukraine and other CIS countries, as well as Turkey, Iran and

¹⁴ Sh.M.Muradov's given book, p.457

UAE by economic reasons, without passing the passport registration, as a tourist and on temporary visas creates an additional problem for our country.

During 1991-1997 the immigration level was lower as compared to emigration. In the mentioned years, the number of legal immigrants to our country totalled 123.3 thousand people with Azerbaijanis making up 93.8 thousand people, Russians 10 thousand people, and the remaining part included Ukrainians, Tatars, Jews, Iraqi Kurds and representatives of other nations. The relative transparency of the borders between the CIS states is the major obstacle in the state regulation of the migration processes. The said process has a negative influence on the state security and economic independence of our country and its demographic state. As migration mostly covers men at the age of 20-40, it is difficult for young girls to get married, which cause the reduction in birth rates¹⁵.

In the years of independence, a number of important measures regarding demography and the population of the republic have been implemented on the state level by an initiative of the national leader of Azerbaijani people, Heydar Aliyev. On the basis of his decrees dated December 28, 1998 and June 23, 2003, "Concept of demographic development in Azerbaijan" (1999) and "The State Program on the development of demography (for 2004-2008 years)" (2004), respectively, were developed. On the basis of the decree dated July 25, 2006 by the current president of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, who continues the initiative of his predecessor, "The State Migration Program of the Republic of Azerbaijan (2006-2008)"; by the decree, dated October 26, 2005 "The employment strategy of the Republic of Azerbaijan"; and by the decree, dated May 15, 2007 "The State

¹⁵ Sh.M.Muradov's given book, p.457-458

Program for Implementation of the Employment Strategy in the Republic of Azerbaijan (2007-2010)" were approved.

The implementation of the above mentioned State Program will ensure the successful settlement of problems with provision of normal reproduction and effective employment of the population of the Republic of Azerbaijan and lay valuable foundation for the improvement of living conditions of the Azerbaijan people.

ВВЕДЕНИЕ

Одно из центральных мест среди проблем, беспокоящих современное человечество, занимают вопросы, связанные с изменениями в демографических процессах. Ускоренный рост населения и изменения в демографических процессах оказывают все большее влияние на проводимую отдельными странами политику (как внутри них, так и на мировой арене), придают решаемым вопросам «демографический аспект», выдвигая на передний план необходимость новых подходов и норм их постановки и решения.

Определение будущей экономической и социальной стратегии Азербайджанской Республики и разработка в связи с этим конкретных мероприятий социально-экономической политики должны строиться, в первую очередь, на основе определения степени готовности проживающего здесь населения и его различных социально-демографических групп к ожидаемым изменениям, одновременно должны быть учтены ценности общества, его интересы, традиции и потребности, объективно оценены качественное и количественное состояния имеющегося человеческого потенциала.

В настоящее время человеческий потенциал расценивается как главное национальное богатство и основная движущая сила экономического роста. Определено, что темпы научно-технического прогресса, организация и культура труда, его производительность непосредственно связаны с качеством человеческого потенциала. В экономически развитых странах утвердилось выражение «не люди для экономики, а экономика для людей». В этой связи, в этих странах экономический рост, его темпы, структура и качество воспринимаются не как самоцель, а как средство улучшения благосостояния населения и развития человеческого потенциала.

В настоящее время, вложение средств в развитие человеческого потенциала считается в мире наиболее выгодным, по сравнению с другими его направлениями. Не случайно, что 2/3 национального богатства в 92 странах мира, а в России около 50% направляется на развитие человеческого капитала. Однако в Азербайджане по определенным причинам величина этого показателя пока оставляет желать лучшего. В будущем для увеличения вложений в эту область и определения направлений повышения их эффективности, в первую очередь, необходимо установить и правильно оценить имеющийся человеческий потенциал, его количественно-качественные характеристики. Нашей целью является создание в стране независимого, демократического, правового, унитарного и социально-ориентированного общества, основанного на рыночных отношениях. Выполнение этой задачи прежде всего требует создания определенного оптимального соотношения между различными областями жизни общества. Такое соотношение необходимо и между демографическими процессами и другими областями жизни общества, поскольку различные изменения, происходящие в населении, в той или иной степени отражаются на демографических процессах. Демографические процессы тесно взаимосвязаны, можно сказать, со многими сторонами жизни общества. Эта взаимосвязь проявляется во влиянии социально-экономических событий на демографические изменения и, в свою очередь, на социально-экономические события. Поэтому, в целом концепцию развития общества, страны или отдельного региона невозможно представить без концепции демографического развития.

Азербайджанская Республика известна в мире как страна со своеобразными особенностями этно-демографического развития и славится большим дружелюбием своих граждан к представителям других национально-

стей. Великий сын азербайджанского народа и его общенациональный лидер Гейдар Алирза оглы Алиев 1 октября 1993 года на встрече с представителями национальных меньшинств в своем выступлении отметил: «Когда мы говорим Азербайджан, мы имеем в виду его богатства, его прекрасную природу. Однако, наряду с этим, одним из главных его богатств, и, может, главным богатством являются люди, населяющие эту землю, с самой древности связавшие с ней свою судьбу, представляющие разные национальности, исповедующие разные религии. Чем больше народов объединяет страна, тем она богаче»¹.

В Азербайджане в настоящее время проживает более ста наций, народностей и этносов. Каждая из них наряду со свойственными им национальными особенностями и традициями имеют и свои особенности демографического развития и занятости, что является предпосылкой различных демографических проблем и ситуаций.

Учитывая вышеизложенное, в предлагаемой работе поставлена цель обобщить исследование и анализ динамики населения Азербайджана, проследить изменения демографических явлений и процессов половозрастного, трудового и национального состава; миграции и других составляющих основу естественного воспроизводства населения, а также факторов, влияющих на них, за период продолжительностью более 100 лет.

Примечание. В русском переводе названия географических мест даны в современном правописании. Например, Нахчыван – прежнее Нахичевань, соответственно Лачын – Лачин, Губа – Куба, Лянкяран – Ленкорань и т.д.

¹ «Azərbaycan» qəzeti. Bakı, 7 oktyabr, 1993 g.

1. ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА НЕЕ

Азербайджанская Республика известна как одна из территорий самого древнего поселения людей. Согласно историческим источникам еще 1,5-2,0 миллиона лет тому назад в период Палеолита (каменный век) и Неолита (новокаменный век) люди перешли к оседлому образу жизни и начали заниматься земледелием и скотоводством. Из-за невозможности получения из исторических источников точной информации о численности и составе населения, проживающего на этой территории на протяжении долгих веков, считаем нецелесообразным говорить о динамике его движения в эти периоды. При этом отметим, что с самых древних времен, как и во всех странах мира, так и на территории Азербайджанской Республики определение численности и состава населения представляло большой интерес, и время от времени предпринимались попытки его учета. Однако в тот период учет населения носил весьма примитивный характер, и целью здесь было получение самой элементарной информации о численности и составе имеющегося в стране населения для осуществления государством военной, фискальной и административной деятельности. Хотя история такого учета населения уходит глубоко в века, его относительно последовательное и широкое масштабное проведение приходится только на XVIII-XIX века. Первым государственным документом, в котором более или менее верно отражены численность и состав населения Российской империи, куда входила и современная Азербайджанская Республика, являются материалы Первой всеобщей переписи населения, проведенной в 1897

году. Основываясь на этом, мы поставили цель изучить динамику движения населения современной Азербайджанской Республики, начиная с данного времени.

Как известно, в конце XVIII – начале XIX веков, согласно Гюлистанскому (1813 год) и Туркманчайскому (1828 год) договорам, заключенным между Россией и Ираном в результате войн, исторические земли и население Азербайджана были поделены между ними на две части (Северный Азербайджан и Южный Азербайджан). Земли и население Северного Азербайджана полностью вошли в состав России, земли и население Южного Азербайджана остались в составе Ирана. Февральская революция 1917 года в России дала толчок развитию национальных движений на территории бывшей империи. Процесс образования независимых государств охватил и Закавказье. В результате 28 мая 1918 года была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика, деятельность которой оказала благотворное влияние на развитие демократических процессов в странах Востока. Помимо проблемы международного признания перед Азербайджанской Демократической Республикой стал вопрос урегулирования территориальных споров. Отношения с соседями по Закавказью азербайджанское национальное правительство старалось развивать по направлению к конфедерации Кавказских республик, что могло серьезно увеличить международный вес и обеспечить безопасность от внешних врагов. Исходя именно из таких соображений, а также руководствуясь целью прекращения межнациональной вражды, правительство АДР передает земли Эриванского махала (волости) вместе со столицей в городе Эривань в пользование Армении.¹ Однако реальные события, имев-

¹ Vaqif Arzumani, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, «Qartal», 1998, c. 95-96.

шие место в Закавказье в 1918-1920 гг., не оставили надежд для реализации призывов лидеров АДР к конфедеративному устройству региона. Идеологи бредовой концепции «Великой Армении», разочарованные тем, что даже широкие масштабы иммиграции армянского населения на исконно азербайджанские земли в предшествующие годы не смогли кардинально изменить демографическую ситуацию в их пользу, стали проводить политику депортации и террора в отношении мирного азербайджанского населения в районах его компактного проживания как в самой Армении, так и Гейча-Зангезурском и Карабахском регионах Азербайджана. Целью данной политики было добиться миграции азербайджанцев и создать демографический перевес армянского населения. Кроме того, важно отметить, что территориальный конфликт развивался в условиях активизировавшейся в этом регионе в 1918-1920 гг. напряженной геополитической схватки между ведущими и региональными державами, в эпицентре которой были борьба за контроль над Азербайджаном и бакинской нефтью. Каждая из заинтересованных сторон пыталась использовать «армянский фактор», а точнее, территориальные претензии Армении на азербайджанские земли Карабаха, Зангезура и Нахчывана в целях сохранения и укрепления своего влияния в стратегически важном регионе Азербайджана, обеспечивавшем выход на Кавказ, Средний и Ближний Восток и в Центральную Азию. В связи с этим, добровольная передача правительством АДР азербайджанских земель в пользование Армении явилась его главной стратегической ошибкой, источником долгосрочной внутривластной нестабильности и внешней уязвимости Азербайджана. Применение такого решения проблемы сильно ударило по имиджу новой демократической власти, сковало в дальнейшем практически все ее шаги в деле

осуществления контроля за собственной территорией.

Жесткая политическая оценка события дана Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, который справедливо отметил: «Современное государство Армения сформировалось на исторических землях Азербайджана. Руководство Азербайджанской Республики в 1918 году подарило Армении город Эривань. Мягко выражаясь, это было еще одной большой ошибкой. Эриванское ханство является исконно азербайджанской землей. Еще раз хочу сказать, что армяне прибыли в этот регион как гости.»²

Что касается позиции руководителей Советского Азербайджана по территориальным вопросам, то исторические и демографические факторы, определявшие азербайджанскую принадлежность Карабаха, Зангезура, Нахчывана не рассматривались ими в качестве серьезных, убедительных аргументов. В подходе новой азербайджанской власти, руководимой из Москвы, к проблематике территориальной целостности Азербайджана превалировали попытки перевода проблемы в экономическую плоскость, прослеживалось желание дистанцироваться от кардинального решения вопроса, рассматривая любые попытки дестабилизации как угрозу Советской власти в Азербайджане. В результате, 10 тыс км² азербайджанских земель Зангезурской области и 657 км² территории Нахчыванской Автономной Республики в 1929-1930 г. были переданы в пользование Армении.³ Однако, несмотря на все это, коренные перемены, происшедшие во всех областях социально-экономической жизни Северного Азербайджана (ныне Азербайджанская Республика), за более двухсотлетний период (сначала в составе царской России, затем в со-

² «Azərbaycan» qəzeti. Bakı, 19 yanvar 2008 g.

³ Naxçıvan Statistik güzgülündə. Tarixi-statistik məcmua. Bakı, 1999, c. 7.

ставе СССР, и за годы независимости) оказали влияние на развитие и демографическое состояние его населения. Согласно историческим источникам численность Северного Азербайджана через 50 лет после его присоединения к России, то есть в 1863 году составляла 1130,0 тыс. человек; через 100 лет, то есть в 1913 году – 2339,2 тыс. человек⁴; в 1920 году, когда в Азербайджане установилась Советская власть – 1952,0 тыс. человек; в 1922 году, когда был создан СССР – 1863,0 тыс. человек; в 1991 году, когда СССР прекратил существование и была создана Азербайджанская Республика – 7218,5 тыс. человек; по данным на 1 января 2007 года – 8532,7 тыс. человек⁵. Согласно последним данным, 4397,6 тыс. человек, или 51,5% населения живет в городской, а 4264,2 тыс. человек, или 48,5% - в сельской местности. 4264,2 тыс. человек, или примерно 50% населения Республики составляет экономически активное население, 3973,0 тыс. человек, или 46,6% - занятое население, 291,2 тыс. человек, или 3,4% - незанятые, 53,9 тыс. человек, или 0,6% - (мужчины – 26,2 тыс. человек, женщины – 27,5 тыс. человек), получившие статус безработного 4205,0 тыс. человек (49,3%) мужчины, 4397,7 тыс. человек (50,7%) женщины. В целом, 23,8% населения находится в возрасте 0-14 лет, 66,9% - мужчины в возрасте 15-61 лет и женщины в возрасте 15-56 лет, 9,3% - выше трудоспособного возраста⁶.

Социально-экономические перемены, произошедшие в Азербайджанской Республике за годы Советской власти, в сравнении с прошлыми периодами, оказали положитель-

⁴ Демографический энциклопедический словарь. М. «Советская Энциклопедия», 1985, с. 12.

⁵ «Azərbaycan əhalisi. 2006». Bakı, 2006, c. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2007. Bakı, «Səda», 2007, c. 60.

⁶ «Azərbaycan statistik göstəriciləri 2007», Bakı «Səda», 2007, c. 60-62, 87.

ное воздействие на развитие демографических процессов. Так, начиная с первых лет установления советской власти в Азербайджане, численность населения в сравнении с прошлыми годами начала ускоренно расти, его социальный состав изменился, уровень заболеваемости и смертности населения резко уменьшился, средний возраст увеличился, повысилась трудовая активность, уровень образованности и культуры. Наряду с этим, как показывает анализ данных статистики населения, численность населения Азербайджанской Республики и интенсивность его роста на различных стадиях исторического развития были неодинаковыми, постоянно менялись, увеличиваясь или уменьшаясь под влиянием различных факторов. Так, численность населения Северного Азербайджана, за период 1897-1917 гг. при среднем ежегодном приросте населения 27,3 тыс. чел. (1,51%) увеличилась с 1806,7 тыс. человек до 2353,7 тыс. человек, то есть на 547,0 тыс. человек. Рост численности населения Северного Азербайджана за отмеченный период, с одной стороны, был связан с высоким естественным приростом, а с другой стороны - с миграцией населения из других территорий. За этот период 40-45% роста населения Северного Азербайджана приходилось на его механическое движение (миграцию)⁷. Столь высокий рост населения за счет миграции был связан с переселенческой политикой, проводимой в тот период царской Россией, а также, с интенсивной эксплуатацией нефтяных месторождений Азербайджана. Огромная потребность в рабочей силе в нефтяной промышленности, и связанных с ней сферах, удовлетворялась, в первую очередь, за счет сельских жителей центральных губерний России, Северного Кавказа, Дагестана и Южного Кавказа. Только за

⁷ М.М.Аллахвердиев. Azərbaycanca işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının bəzi məsələləri. Bakı, «Elm», 1966, c. 46.

Таблица 1⁸

Динамика населения Азербайджанской Республики (1897-2007 гг.)

Годы	Общая численность населения (тыс.чел.)	в том числе		в процентах к общей численности населения	
		в городской местности	в сельской местности	в городской местности	в сельской местности
1897	1806,7	305,1	1501,6	16,9	83,1
1913	2339,2	555,9	1783,3	23,8	76,2
1917	2353,7	560,2	1793,5	23,8	76,2
1920	1952,2	405,8	1546,4	20,8	79,2
1922	1863,0	486,0	1377,0	26,1	73,9
1926	2313,7	649,5	1664,2	28,1	71,9
1939	3205,2	1156,8	2048,4	36,1	63,9
1940	3274,0	1212,0	2062,0	37,0	63,0
1945	2705,6	1118,5	1587,1	41,3	58,7
1950	2858,9	1252,3	1606,6	43,8	56,2
1955	3277,2	1584,6	1692,6	48,4	51,6
1959	3697,7	1767,3	1930,4	47,8	52,2
1960	3815,7	1835,2	1980,5	48,1	51,9
1965	4509,5	2238,8	2270,7	49,6	50,4
1970	5117,1	2564,6	2552,5	50,1	49,9
1975	5644,4	2921,3	2723,1	51,8	48,2
1979	6028,3	3200,3	2828,0	53,1	46,9
1980	6114,3	3274,5	2866,8	53,1	46,9
1985	6624,4	3524,5	3099,9	53,2	46,8
1988	6928,0	3722,6	3205,4	53,7	46,3
1989	7021,2	3805,9	3215,3	54,2	45,8
1990	7131,9	3847,3	3284,6	53,9	46,1
1991	7218,5	3858,3	3360,2	53,5	46,5
1992	7324,1	3884,4	3439,7	53,0	47,0
1993	7440,0	3928,5	3511,5	52,8	47,2
1994	7549,6	3970,9	3578,7	52,6	47,4
1999	7953,4	4064,3	3889,1	51,1	48,9
2000	8016,2	4086,4	3929,8	51,0	49,0
2005	8347,3	4298,3	4049,8	51,5	48,5
2006	8436,4	4356,6	4079,8	51,6	48,4
2007	8532,7	4397,6	4135,1	51,5	48,5

⁸ Azərbaycan əhalisi 2006. Bakı, İzdətiyyat «Siyad», 2006, c. 19. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2007. Bakı, İzdətiyyat «Siyad» 2007, c. 60.; итоги переписей население 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999 гг.; данные за 1913, 1917, 1920 гг. приведены на конец, а за остальные годы – на начало года.

1908-1910 годы из других районов России в Северный Азербайджан были переселены 3000 сельских семей. Именно в результате этого положительное механическое сальдо движения населения возросло более чем в 1,6 раза, и с 133,4 тыс. человек в 1886-1897 гг., достигло 219,8 тыс. человек в 1897-1913 гг.⁹

Здесь необходимо отметить, что в связи с тем, что поиск работы в Баку для приезжавших вместе с семьей был сопряжен с определенными трудностями, большинство из них оставляли свои семьи в сельской местности. Как свидетельствуют исторические материалы работавшие на предприятиях нефтяной промышленности Баку рабочие, служащие и специалисты русской национальности в большинстве жили вместе со своими семьями, армяне в основном были холостыми и одинокими, тогда как все мусульмане жили одни, оставив свои семьи в провинции. По свидетельству материалов переписи населения 1897 года, на предприятиях нефтедобывающей промышленности города Баку 82,5% рабочих были холостыми, либо жили вдали от своих семей. Это подтверждает и тот факт, что в начале XX века в нефтепромысловых районах Баку 75% населения составляли мужчины и лишь 25% женщины¹⁰. В результате уровень рождаемости населения снизился, показатель смертности увеличился, а естественный прирост населения существенно сократился. В 1913-1920 годах в Азербайджане естественное движение населения уменьшилось на 87 тыс. человек, или в среднем на 12 тыс. человек в год. В этот период в связи с экономическим кризисом

⁹ Материалы по экономической истории Азербайджана (К V Международному конгрессу экономической истории). Баку, Издательство «Элм», с. 18 и указанное произведение М.М. Аллахвердиева, с. 76.

¹⁰ И.В.Стригунов «Из истории формирования Бакинского пролетариата», Баку, 1960 с. 137.

в России прекратился приток рабочей силы в Азербайджан извне, а отрицательное сальдо миграции населения составило 481 тыс. человек¹¹.

Впервые уменьшение абсолютной численности населения в Азербайджане имело место в период Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.). В этот период в Азербайджане численность населения уменьшилась по сравнению с 1917 годом на 401,5 тыс. человек, или приблизительно на 17,0%, в том числе в городе на 154,4 тыс. человек, или на 28,6%, в сельской же местности - на 247,1 тыс. человек, или на 13,8%, в абсолютном выражении это уменьшение составило соответственно с 2353,7 тыс. до 1952,2 тыс. человек; с 506,2 тыс. до 405,8 тыс. человек; с 1743,5 тыс. до 1546,4 тыс. человек. В связи с быстрым снижением численности городского населения по сравнению с сельским, в этот период удельный вес городского населения в общей численности населения республики уменьшился с 23,8 до 20,8%, тогда как доля сельского населения увеличилась с 76,2 до 79,2%¹². На уменьшение численности населения наряду с социально-экономическими и демографическими факторами, оказали воздействие: последствия первой мировой войны (1914-1918 гг.); иностранное вмешательство, гражданская война, массовая гибель азербайджанцев в результате осуществления геноцида со стороны армянских дашнакских бандитов; переезд части населения в Иран и Турцию, а также отсутствие сферы приложения труда для людей, приехавших в республику в годы хозяйственной разрухи; межнациональ-

¹¹ К.В.Мамедов «Демографическое развитие в Азербайджанской ССР». Баку. 1980. с.11.

¹² Материалы по экономической истории Азербайджана (к V международному конгрессу по экономической истории). Баку, «Элм», 1970, с. 19.

ная резня, развязанная империалистами и их приспешниками внутри страны; переезд людей в другие регионы из-за голода и безысходности и другие причины. Это более наглядно можно видеть из данных характеризующих механическое движение населения Азербайджана (таблица 2).

Таблица 2¹³

Механическое движение населения Азербайджана в дореволюционный период (тыс. человек)

Годы	Рост (+) или уменьшение (-)	В том числе в среднем за год
	Всего	
1886-1897	+133,4	+12,2
1897-1913	+219,8	+13,8
1913-1920	-481,0	-68,7
1886-1920	-127,8	-3,7

Как видно из данных вышеуказанной таблицы, в 1886-1913 годах, то есть в период относительно ускоренного развития нефтяной промышленности и связанных с ней других отраслей, население республики ежегодно увеличивалось в среднем на 12-14 тыс. человек за счет притока населения извне. В 1913-1920 гг. (в особенности в 1917-1920 гг.) положение изменилось. В связи со значительным снижением объема производства численность прибывающих сокращалась ежегодно в среднем на 68,1 тыс. человек, а количество выбывающих из республики было на 127,8 тыс. человек больше, чем прибывших.

В этот период механический рост населения происходил за счет людей, искавших работу и явился следствием колониальной политики переселения. Так, начиная со второй половины XIX века, в результате быстрого развития нефтяной промышленности страны, а также проводимой царизмом колониальной политики переселения, происходил быстрый рост числа прибывавших в республику. В то

¹³ Указанный труд М.М.Аллахвердиева, с.76.

же время в годы первой мировой войны и экономической разрухи в результате спада производства быстро увеличивалось также и количество выезжавших из республики. Однако в последующий период, то есть в двадцатые годы в республике, с одной стороны, произошло сокращение численности трудоспособного населения примерно на 110 тыс. человек, с другой стороны, процесс восстановления и развития народного хозяйства создавал объективную потребность в привлечении большого количества рабочей силы извне. По этой причине в 1920-1939 годы за счет прибывших в республику извне прирост населения составил 473,9 тыс. человек (37,8%), а в 1939-1959 годы 246,3 тыс. человек (50%) (таблица 3).

Следует отметить, что за двадцатилетний период, охватывающий 1939-1959 гг., на увеличение и уменьшение численности населения в республике оказали влияние, с одной стороны, последствия Великой Отечественной войны 1941-1945 годов и депортация в 1948-1953 годах части азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджан; а с другой стороны - повышение рождаемости и естественного прироста в связи с возвращением с войны мужчин.

Таблица 3¹⁴

Межреспубликанская миграция в Азербайджане в 1920-1939 годах (тыс. человек)

Годы	Увеличение населения за счет миграции	
	всего	в среднем за год
1920-1927	186,5	26,6
1927-1939	287,4	23,9
1939-1959	246,3	12,3

¹⁴ Указанный труд М.М.Аллахвердиева, с. 76-77, Ш.М.Муратов «İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər», Баку, «Элм», 2004, с. 34.

В целом в XX веке Азербайджан пять раз испытывал резкие демографические потрясения.

В 1905-1907 гг. вооруженные банды армян при всесторонней поддержке правящих кругов России осуществляли безжалостные кровавые расправы в отношении мирного населения азербайджанцев и турок в Ереване, Зангезуре, Гойче, Нахчыване, Карабахе, Гяндже, Баку и других регионах, с невиданной в истории человечества жестокостью и беспощадностью истребляли детей, женщин и стариков, сжигали города и села.

1913-1920 гг. В результате первой мировой войны (1914-1918), иностранной интервенции, а также геноцида азербайджанцев со стороны армян, азербайджанское население сократилось на 387 тыс. человек, или 16,6%, уменьшившись с 2339,2 тыс. до 1952,2 тыс. человек. С большой жестокостью осуществлялся геноцид азербайджанского народа, организованный в 1918 году. Только в марте-апреле 1918 года в Баку, армяно-большевистскими группировками в Шемахе, Губе, Мугане и Лянкяране было убиты свыше 50 тыс. человек; десятки тысяч стали беженцами. В течение 3-х дней марта в Баку с особой жестокостью были убиты более 30 тыс. азербайджанцев. После погромов в городах Баку и Шемахе были разрушены 58 селений; около 7 тыс. человек, в том числе 1653 женщины, 965 детей были расстреляны, в Губе было сравнено с землей 122 селения, а население, не взирая на возраст и пол, было жестоко истреблено. В Шаруро-Даралагезе, Нахчыване, горной части Карабаха, Зангезурском уезде были сожжены сотни азербайджанских деревень; не взирая на пол и возраст, была учинена безжалостная расправа с населением в Эриванской губернии, где были разрушены, разграблены и сожжены принадлежавшие азербайджанцам 211, а в Карской области 92 селения. В результате варварства, совер-

шенного армянскими террористическими группировками, а также политики «Армения без турков», проводимой дашнакским государством, численность азербайджанского населения Эриванской губернии сократилась в 5,3 раза и с 375 тыс. человек в 1916 году уменьшилось до 70 тыс. человек в 1922 году¹⁵.

1941-1945 годы. Во время Великой Отечественной войны численность населения республики, по меньшей мере, снизилась на 568,4 тыс. человек, или 17,4%, с 3274 тыс. человек в начале 1940 года уменьшилась до 2705,6 тыс. человек к началу 1945 года.

Из Азербайджана на фронт было отправлено более 600 тыс. человек, из которых только 300 тыс. человек вернулось с войны. В результате довоенный уровень развития азербайджанского населения был восстановлен только спустя 10 лет после окончания войны, в 1955 году. В этом же году численность населения Азербайджана достигла 3277,2 тыс. человек. Из них 1584,6 тыс. человек, или 48,4% являлось городским населением, а 1692,6 тыс. человек, или 51,6% составляло сельское население.

Послевоенное тяжелое восстановление численности населения было присуще только четырем союзным республикам - России, Украине, Белорусии и Азербайджану. Хотя во всех остальных республиках, в том числе и в Армении довоенная численность населения восстановилась в 1950-1952 годах. Значит, наряду с вышеуказанными тремя республиками Азербайджан относится к числу республик, которые понесли самые большие людские потери в войне 1941-1945 годов.

¹⁵ Декларация Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. Газета «Azərbaycan», 31 марта 2001 год. №71 (2784) и указанная книга Ш.М. Мурадова, с. 72-73.

1948-1953 годы. В этот период Совет Министров СССР за подписью И. Сталина издал два постановления, целью которых являлись размещение живущих за границей армян на территории Армении и выселение местных азербайджанцев из Армении. Первое постановление под номером 4083 «О переселении из Армянской ССР колхозников и прочего азербайджанского населения в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» было принято 23 декабря 1947 года. В первом пункте этого постановления говорилось: «За период 1948-1950 гг. на добровольных началах из Армении в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР переселить 100 тыс. колхозников и прочее азербайджанское население из них: 10 тыс. человек - в 1948 году, 40 тыс. человек - в 1949 году, 50 тыс. человек - в 1950 году». **Второе постановление** от 10 марта 1948 года под номером 754 - «О мероприятиях по переселению колхозников и прочего азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР». Использование выражения «добровольность» в вышеуказанном первом постановлении имело особую цель и вуалировало подлинное значение репрессивного характера данного постановления, что ясно видно из содержания последней 11-ой статьи второго постановления. В ней говорилось: «Разрешить Совету Министров Армянской ССР использовать для размещения армян, переехавших в Армению из-за границы, освободившиеся дома и постройки, принадлежавшие азербайджанцам, переселившимся в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР»¹⁶.

В результате осуществления данного постановления в 1948-1953 годах из Армянской ССР по принципу **«добровольности»** на самом деле принудительно из исконных

земель массовым образом насильственно были переселены более 100 тыс. азербайджанцев и никому из них не было разрешено поселиться в Нагорном Карабахе.

После смерти И.В. Сталина переселение окончательно прекратилось, и в этот период начался обратный процесс. Судьба десятков тысяч азербайджанцев, переселившихся из горных районов Армении в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, была плачевной. 1/3 переселенцев, не приспособившихся к климатическим условиям, и из-за отсутствия каких-либо бытовых условий, погибла в результате голода и болезней, а 40-45% оставшихся в живых, несмотря на трудности и давление, смогли вернуться в родные края. Исторические факты доказывают, что по сути цель переселения азербайджанцев из Армении заключалась вовсе не в том, чтобы разместить переехавших из-за границы армян, а на самом деле в том, чтобы очистить Армению от азербайджанцев. Не случайно, что сотни деревень, где раньше в Армении проживали азербайджанцы, превратились в развалины, руины. В 1975 году на январском пленуме ЦК КП Армении было сказано, что более чем 476 из этих деревень так и остались не использованными. Армянские националисты в 90-х годах сами признались в том, что освободившиеся в связи с переселением азербайджанцев земли и жилищный фонд, не были использованы для размещения армян, переселившихся из-за границы.

Следует отметить, что во время претворения в жизнь вышеперечисленных постановлений, противоречащих обычным юридическим нормам, широко использовались репрессивные методы, присущие тоталитарно-авторитарному режиму; тысячи людей, в их числе старики и дети погибли во время тяжелых условий переезда, не выдержав резких климатических изменений, физических потрясений

¹⁶ "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası", Elmi Mərkəzi, s. 86-99.

и морального геноцида. В этом деле наряду с армянскими шовинистическими группировками и преступной политической руководства СССР немалую роль сыграла неуверенная позиция тогдашнего Азербайджанского руководства. Невозможность исследования факта депортации азербайджанцев из территории Армянской ССР за прошедшие 50 лет и отсутствие ее политико-правовой оценки объясняется и объективными причинами. Лишь 18 декабря 1997 года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев, восстановив историческую правду, в целях всестороннего исследования массовой депортации азербайджанцев из их историко-этнических земель на территории Армении в 1948-1953 годах, а также политико-правовой оценки преступления, проведенного на государственном уровне против азербайджанского народа и соответствующего доведения ее до международной общественности подписал Указ **«О массовой депортации азербайджанцев в 1948-1953 гг. из историко-этнических азербайджанских земель на территории Армянской ССР».**

1988-1993 годы. В этот период в результате агрессии Армянской ССР, были оккупированы Нагорный Карабах и прилегающие к нему 7 районов Азербайджана - Лачинский, Кялбаджарский, Агдамский, Физулинский, Джабраильский, Губатлинский и Зангеланский. Около одного миллиона человек в своей стране стали беженцами и переселенцами; погибло 20 тыс. азербайджанцев, более 100 тыс. человек получили ранения, 50 тыс. человек получили различные увечья, тысячи человек попали в плен, были взяты в заложники и пропали без вести; были уничтожены более 900 крупных и мелких населенных пунктов, 1025 учреждений образования, 798 учреждений здравоохранения, 1510 объектов культуры и остались без рабочих мест 300 тыс. человек. В результате Ходжалинской трагедии,

которая считается одной из самых страшных в истории человечества, был полностью уничтожен армянскими войсками 26 февраля 1992 года город Ходжалы в Нагорном Карабахе. В результате 613 мирных азербайджанцев, в том числе 63 ребенка и 106 женщин были убиты; 478 человек получили увечья, 1275 жителей – старики, дети и женщины были взяты в плен и были подвергнуты чудовищным пыткам и унижениям¹⁷. Несмотря на все демографические трудности и геноцид, неоднократно совершенный армянами и их сторонниками, численность азербайджанцев постоянно росла и неуклонно повышался уровень их интеллектуального развития.

Следует отметить, что социально-экономические изменения, происходившие в Азербайджанской Республике за годы Советской власти, оказали положительное влияние на развитие демографических процессов по сравнению с прошлым периодом. Так, начиная с первых лет строительства советской власти, в Азербайджане быстро стала расти численность населения, изменился его социальный и классовый состав, резко снизился уровень заболеваемости и смертности населения, увеличилась средняя продолжительность жизни и трудовая активность населения, а также повысился его образовательный и культурный уровень. Наряду с этим, в разные периоды строительства социалистического общества под влиянием социально-экономических, историко-демографических и других факторов темп роста численности населения был различным.

За 71 год, охватывающий 1920-1991 годы (период Советской власти), численность населения республики увеличилась на 5,3 млн. человек, или в 3,7 раза, с 1952,2 тыс. до 7218,5 тыс. человек, в том числе в городской местности

¹⁷ Указанная Декларация Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. Газета «Azərbaycan», 31 марта 2001 года.

- в 9,5 раза, с 405,8 тыс. человек до 3858,3 тыс. человек, а в сельской местности - в 2,2 раза, с 1546,4 тыс. до 3360,2 тыс. человек. За этот период городское население увеличилось с 20,8 до 53,5%, а удельный вес сельского населения сократился с 79,2 до 46,5%. За 1922-1940 годы численность населения республики увеличилась на 838,0 тыс. человек, или 34,4%, в 1940-1959 гг. - на 424 тыс. человек, или 12,9%, а в 1959-1991 гг. она увеличилась до 3,5 млн. человек, или 95,2%. За период 1922-1991 гг. численность населения Азербайджанской Республики увеличилась в 3,9 раза и ее удельный вес в составе населения СССР повысился с 1,37 до 2,48% (в 1922 году численность населения СССР составляла 136100 тыс. человек, а численность населения Азербайджана - 1863 тыс. человек)¹⁸.

За период Советской власти самый высокий темп роста численности населения Азербайджанской Республики сначала отмечался в 1922-1940 гг., а затем только в 1950-1960 гг.

¹⁸ Народное хозяйство 1922-82 гг. М. 1982, с. 11; Народное хозяйство СССР в 1990 г. М., 1991, с. 67, "Azərbaycan əhalisi 2000", Баку, 2001, с. 15; указанная книга Ш.М.Муратова, с. 81-82.

2. ИЗМЕНЕНИЕ ОСНОВНЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Рождаемость, смертность и естественный прирост населения, как главные демографические явления, составляющие основу естественного воспроизводства населения, под воздействием целого ряда факторов - экономических, политических, культурных, этно-демографических, семейно-бытовых, биологических, естественно-географических и др. постоянно изменяются, в различной степени оказывая влияние на увеличение или уменьшение численности населения.

Согласно имеющимся данным в Северном Азербайджане, находившемся в составе царской России, в 1863 году уровень рождаемости на 1000 чел. населения составлял 26,3 человек, уровень смертности - 18,9 человек, естественный прирост - 7,4 человек; в 1886 году соответственно - 41,8; 28,0; 13,8; в 1897 году - 30,8; 17,5; 13,3; в 1913 году - 44,2; 25,5; 18,7; в 1917 году - 33,7; 26,7 и 7,0 человек¹.

В начальный период установления Советской власти в Азербайджанской ССР в 1920-1925 годах уровень рождаемости на 1000 чел. населения составлял 45,0-53,2; уровень смертности 23,2-45,0; уровень естественного прироста 8,2-21,8 человек; в последующие годы наблюдалось колебание вышеуказанных данных в следующих пределах: в 1928-1935 годах - 21,9-47,7 человек; 10,8-24,6; 11,1-23,8 человек; в 1936-1940 годах - 30,4; 12,8; 17,6 человек; в 1946-1950 годах - 28,5; 9,4; 9,1 человек; в 1950-1955 годах - 34,3; 9,1; 25,2 человек; в 1956-1960 годах - 40,1; 7,0; 33,6

¹ Указанный труд К.В.Мамедова, с. 101, 136-137

человек². В течение 55 лет, начиная с 1950 года, самые высокие показатели уровня рождаемости и естественного прироста населения в Азербайджанской Республике пришлось на 1960 год.

В 50-60 годы XX века по темпам демографического развития Азербайджанская Республика занимала одно из первых мест среди республик бывшего Союза, а в 1960 году вышла на первое место по уровню рождаемости и естественного прироста на 1000 чел. населения. Так, если в 1960 году показатели рождаемости на 1000 человек населения в бывшем Союзе составляли 24,9 человек, а уровень естественного прироста 17,8 человек, то в Азербайджанской ССР эти показатели составляли соответственно – 42,6 и 35,9 человек, то есть соответственно в 1,7 и в 2 раза выше среднесоюзного уровня. Не случайно, что если в СССР в период между переписями населения за 1959-1989 гг. среднегодовой темп прироста населения составлял 1,24% (в СССР население с 208,8 млн. человек в 1959 году увеличилось до 285,7 млн. человек в 1989 году, т. е. на 36,8%, а в Азербайджанской ССР эти показатели составляли соответственно 3697,7 тыс. и 7021,2 тыс. человек, увеличение при этом составило 89,9%), таким образом в Азербайджане этот показатель составил 3,0% или в 2,4 раза выше среднесоюзного показателя³.

В тот же период столь высокий уровень среднегодового роста населения связан с относительно высоким уровнем рождаемости и низким уровнем смертности в сравниваемых территориях. В период 1960-1990 гг. уровень рождаемости в расчете на 1000 чел. населения по республике опережал аналогичный показатель по Союзу в 1,6-1,7 раза, в том числе по России в 1,8-2,0 раза, по Украине и прибал-

² Указанный труд М.М.Аллахвердиева, с. 49, 55, 62.

³ Вышеупомянутая книга Ш.М.Мурадова, с. 82-83.

тийским республикам - в 1,7-2,6 раза, а по уровню смертности в расчете на 1000 человек населения отставал по данным регионам⁴.

Причинами различия показателей уровня рождаемости на различных территориях бывшего СССР являлись особенности жизненного пути в процессе исторического развития каждой республики, традиции, соотношение городского и сельского населения, национальная принадлежность, уходящая своими корнями в прошлое и проявляющаяся в специфических особенностях, а также характер демографического развития.

Если в 1960-1980 годах наряду со снижением коэффициента рождаемости на 1000 чел. населения уменьшилось и абсолютное число новорожденных, то после 1980 года эти показатели намного выросли. Так, если в республике в 1960-1980 гг. число новорожденных на 1000 чел. населения снизилось на 17,4 человек, то есть на 40,8%, уменьшившись с 42,6 до 25,2 человек, а их абсолютное число сократилось на 10,8 тыс. человек (6,6%), то есть с 165,8 тыс. до 155,0 человек, то в 1980-1991 годах эти показатели соответственно возросли на 6,3%, от 25,2 до 26,6 человек и на 22,5%, с 155,0 тыс. до 130,3 тыс. человек. В годы приобретения независимости (1991-2006 гг.) величина первого показателя уменьшилась на 33,1%, с 26,6 до 17,8 человек, второго показателя - на 21,8%, с 190,3 тыс. до 148,9 тыс. человек. Эти показатели различались в городской и сельской местностях и были представлены следующим образом. В 1960-1980 гг. в городской местности уровень рождаемости на 1000 чел. населения снизился на 33,8% (с 34,9 до 23,1 человек), число новорожденных увеличилось на 14,5% (с 66,0 тыс. до 75,6 тыс. человек). В 1980-1991 гг. эти показатели соответственно повысились на 1,7%, от

⁴ Там же, с. 83.

23,1 до 23,5 человек, и на 18,1%, от 75,6 тыс. до 89,3 тыс. человек. В 1991-2006 гг. в городах уровень рождаемости на 1000 человек населения и численность новорожденных уменьшились соответственно на 30,5%; от 23,5 до 16,3 человек; и на 20,6%, от 89,3 тыс. до 70,5 тыс. человек.

В сельской местности изменения этих показателей были более выраженными. Так, в 1960-1980 гг. коэффициент рождаемости населения здесь снизился на 44,8%, с 49,8 до 27,5 человек, а число новорожденных уменьшилось на 20,5%, с 99,9 тыс. до 79,4 тыс. человек. В 1980-1991 годах первый показатель увеличился на 9,8%, с 27,5 до 30,2 человек, а второй показатель – на 27,5%, с 79,4 тыс. до 101,0 тыс. человек. В 1991-2006 гг. наоборот величина обоих показателей снизилась соответственно на 51,0%, то есть от 30,2 до 19,4 человек, и на 22,4%, от 101,0 тыс. до 78,4 тыс. человек⁵.

Численность новорожденных на 1000 человек населения, начиная с 1960 года, и их абсолютная численность после 1961 года стали сокращаться. В целом этот процесс наблюдался по всей республике, как в городах, так и в селах, а также в отдельно взятых природно-экономических зонах.

Одним из факторов, влияющих на различие уровня рождаемости в городах и селах некоторых регионов Республики является то, что по уровню общего развития малые города и поселки городского типа по сравнению с крупными городами больше схожи с селами. Это и явилось причиной того, что уровень рождаемости в городах этих регионов мало чем отличался от такового в селах. Однако, как в целом по республике, так и в большинстве ее природно-экономических зонах уровень рождаемости в сель-

⁵ «Azərbaycan əhalisi 2006», (статистический сборник). Баку 2006, с. 26-33; «Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007», Баку, «Сяда», 2007, с. 99-103.

ской местности остается более высоким, чем в городской. Однако разница в коэффициентах рождаемости между различными природно-экономическими зонами, городской и сельской местностью постепенно сокращается. Это обусловливается улучшением социально-экономического развития, половозрастного состава населения, повышением уровня его занятости.

Одним из важных факторов, влияющих на изменение численности населения и его структуры, является здоровье населения и уровень смертности. Уровень смертности, особенно детской, является одним из важнейших показателей социально-экономического развития и уровня жизни населения. За 1950-1960 годы уровень смертности на 1000 чел. населения снизился на 32,2% от 9,6 до 6,7 человек, в том числе в городской местности на 28,7% с 10,1 до 7,2 человек, а в сельской на 32,6% от 9,2 до 6,2 человек. В Азербайджанской Республике за 30-летний период, охватывающий 1960-1990 годы уровень смертности на 1000 чел. населения, оставаясь относительно стабильным, колебался в интервале 6,1-7,0 человек и снизился на 9% от 6,7 человек до 6,1; при этом в городской местности сократился на 19,5% от 7,2 до 5,8 человек, а в сельской местности наоборот повысился на 3,2% от 6,2 до 6,4 человек.

За годы независимости, охватывающие последние 16 лет (1991-2006 годы) величина этих показателей была неодинаковой. Данный показатель до заключения соглашения о прекращении военных действий между Азербайджаном и Арменией за 1990-1994 годы возрос на 19,7% от 6,1 до 7,3 человек, а после 1994 года уменьшился на 12,3% от 7,3 до 6,4 человек. (табл. 4). Вместе с тем, уровень смертности у населения в трудоспособном возрасте и детей в возрасте до одного года оставался относительно высоким. По статистическим данным 2006 года на 1000 родившихся

приходилось 10,1 детей умерших до 1 года, в том числе в городской местности 12,3, а в сельской - 8,2; в Нахчыванской АР соответственно - 2,7; 5,1 и 2,0, в Баку - 16,4; Гяндже - 3,4; Сумгайыте - 20,8, Мингячевире - 11,3; Али-Байрамлах - 5,9 умерших детей⁶.

Таблица 4⁷

Динамика естественного прироста численности населения в Азербайджанской Республике (на 1000 чел. населения)

Годы	Родившиеся			Умершие			Естественный прирост			Умершие до 1 года на 1000 живорожденных		
	Всего	Город	Село	Всего	Город	Село	Всего	Город	Село	Всего	Город	Село
1950	31,2	29,4	32,6	9,6	10,1	9,2	21,6	19,3	23,4	67,6	91,0	50,2
1955	37,8	32,0	42,3	7,6	8,0	7,1	30,2	24,9	35,2	58,7	76,7	47,1
1960	42,6	34,9	49,8	6,7	7,2	6,2	35,9	27,7	43,6	43,2	48,9	39,7
1965	36,6	29,2	43,8	6,4	6,5	6,2	30,2	22,7	37,6	38,9	36,3	40,7
1970	29,2	24,4	34,1	6,7	6,5	6,9	22,5	17,9	27,0	37,0	31,0	37,6
1975	24,9	22,5	27,6	6,9	6,6	7,2	18,0	15,9	20,4	37,5	30,0	44,0
1980	25,2	23,1	27,5	7,0	6,7	7,3	18,2	16,4	20,2	30,4	26,3	34,4
1985	26,6	24,4	29,2	6,8	6,6	6,9	19,8	17,8	22,3	29,4	25,6	33,0
1990	25,9	22,7	29,7	6,1	5,8	6,4	19,8	16,9	23,3	23,0	19,3	26,3
1991	26,6	23,5	30,2	6,3	6,1	6,4	20,3	17,4	23,8	25,3	21,5	28,7
1992	25,0	22,0	28,3	7,1	6,8	7,3	17,9	15,2	21,0	25,5	19,5	30,9
1993	23,7	21,0	26,6	7,2	7,0	7,3	16,5	14,09	19,3	28,2	22,6	33,2
1994	21,4	18,9	24,1	7,3	7,2	7,5	14,1	11,7	16,6	25,2	21,5	28,5
1995	18,9	16,4	21,7	6,7	6,6	6,8	12,2	9,8	14,9	23,3	21,8	24,7
2000	14,8	12,3	17,3	5,9	5,8	6,0	8,9	6,5	11,3	12,8	12,9	12,8
2005	17,2	15,1	19,4	6,3	6,4	6,1	10,9	8,7	13,3	9,3	10,1	8,6
2007	17,8	16,3	19,4	6,2	6,4	6,1	11,6	9,9	13,3	10,1	12,3	8,2

⁶ "Azərbaycan əhalisi 2006" (статистический сборник), Баку 2006, с. 27, 89-91; "Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007", Баку, «Сяда», 2007, с. 99,101, 103, 315-317.

⁷ "Azərbaycan əhalisi 2006". (статистический сборник), Баку 2006, с. 27, 38.

В 1950-2006 гг. значительно снизился как абсолютный, так и относительный показатель детской смертности. Это снижение среди живорожденных детей умерших до года в целом по стране составило 74,6% от 5,9 тыс.чел до 1,5 тыс.чел., в том числе в городской местности 73,6% от 3,4 тыс.чел. до 0,9, а в сельской местности 76,0% от 2,5 до 0,6 тыс.чел. В расчете на 1000 живорожденных детей это снижение соответственно составило 75,1%, то есть от 67,6 до 10,1 человек, в городах - 86,5% от 91 до 12,3 человек, а в сельской местности - 83,7% от 50,2 до 8,2 человек⁸.

По данным Госкомстата Азербайджана основными причинами смертности среди детей являются болезни верхних дыхательных путей (43,8%), состояния, имеющие место в перинатальный период (22,4%), врожденные аномалии (13,1%), инфекционные и паразитарные (заразные) болезни (7,7%), несчастные случаи, отравления и травмы (1,9%) и прочие. Среди основных причин смертности населения в целом можно назвать болезни кровеносно-сосудистой системы (56,9 %), новообразования (12,5%), болезни верхних дыхательных путей (5,5 %), несчастные случаи, отравления и травмы (5,1%) и прочие⁹.

Относительно высокий уровень смертности населения в Азербайджане и особенно детской, с одной стороны, объясняется нехваткой высококвалифицированных медицинских кадров, сравнительно слабой материально-технической базой, а также антисанитарным состоянием учреждений здравоохранения в ряде районов, городов и сёл. С другой стороны - это связано с неудовлетворительными бытовыми и трудовыми условиями населения, осо-

⁸ "Azərbaycan əhalisi 2006". Баку «Сяда», 2006, с. 38. "Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007", Баку «Сяда», с. 315-317.

⁹ "Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007" (статистический сборник), Баку 2007, с. 269, 315.

бенно для женщин, а также проживанием части населения (беженцев и внутренних переселенцев) в палаточных городах, неполноценным питанием и др.

По данным статистики населения в 2006 году в мире на каждую 1000 живорожденных детей до 1 года умирают 52 ребенка, в том числе в развивающихся странах около 60 человек, а в развитых странах - 5-6 детей. В мировом масштабе самый высокий уровень смертности среди детей до года отмечается в Афганистане (166 человек), Сьерра Леоне (163), Нигерии (149), Либерии (142), Анголе (139), Сомали и Гвинее Биссау (116), а самый низкий уровень смертности наблюдается в Сингапуре (2,1), Исландии (2,5), Японии (2,8), Швеции (2,4), Норвегии (4,0), Нормандских островах (3,4) и Дании (4,4)¹⁰.

Азербайджан исторически снискал славу страны долгожителей. Этому способствовали природно-климатические условия, вода, воздух, почва, природные богатства, здоровый образ жизни и семейно-бытовые особенности. По данным первой национальной переписи населения, проведенной с 27 января по 3 февраля 1999 года, в стране проживало 2307 жителей, возраст которых был старше 100 лет, в том числе 229 мужчин и 2078 женщин. Согласно данным Госкомстата Азербайджана в 2006 году ожидаемая продолжительность жизни в стране составляла 72,4 года, в том числе среди мужчин - 69,6, а среди женщин - 75,1 года¹¹. По данным официальной статистики в структуре населения республики, как правило (за исключением 1970 года) больше половины составляет население в трудоспособном возрасте. Как видно из данных таблицы 5, за

¹⁰ "Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007", Баку: «Сяда», 2007, с. 437-443.

¹¹ "Azərbaycanda ailələr 2007" (статистический сборник), Баку: «Сяда», 2007, с. 53.

1995-2005 годы удельный вес населения в трудоспособном возрасте колебался от 51,5 до 66,9%. На начало 2007 года в общей численности населения 23,8% составило население в возрасте младше трудоспособного, 66,9% - в трудоспособном и 9,3% - в возрасте старше трудоспособного. За 1959-2007 годы население Азербайджана в целом возросло в 2,3 раза, в том числе младше трудоспособного возраста в 1,4 раза, в трудоспособном возрасте - в 3,0 раз, в возрасте старше трудоспособного - в 2,0 раза. В результате снижения уровня рождаемости численность населения в дотрудоспособном возрасте (0-15 лет) росла более медленными темпами, чем население в трудоспособном и старше трудоспособного возраста.

Одним из факторов, влияющих на формирование трудового потенциала, является изменение возрастной структуры населения.

Одним из важнейших изменений, происходящих в возрастном составе населения, является постепенное снижение удельного веса молодежи (до 29 лет). Их удельный вес в общей численности населения в 1979 году составил 65,8%, в 1989 г. - 62,6%, в 1999 г. - 57,4%, в 2007 г. - 52,8%. Другим важным показателем, характеризующим изменения в возрастном составе населения республики, является сокращение доли населения в дотрудоспособном возрасте. Если в 1959 году их удельный вес составлял 37,2%, то в последующие годы он снижался, составив в 1979 г. - 35,3%, в 1999 г. - 34,2%, а в 2007 г. - 23,8%.

Таблица 5¹²
Динамика возрастной структуры населения в Азербайджанской Республике

	1959		1970		1979		1989		1999		2007	
	в процентах к итогу		в процентах к итогу		в процентах к итогу		в процентах к итогу		в процентах к итогу		в процентах к итогу	
Всего населения	1697,7		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0	
В том числе: в младше трудоспособном возрасте	406,0		16,2		18,1		14,7		14,2		13,8	
в трудоспособном возрасте	902,3		13,8		18,9		15,4		16,8		16,9	
Старше трудоспособного возраста	198,4		0,5		1,1		1,9		1,0		1,3	

¹² Итоги Всесоюзной переписи населения Т. II М. «Статистика». 1972. с. 42-43; "Azərbaycan rəqəmləri" 1995, Bakı 1996, с. 17; "Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2002", Bakı 2002; "Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2006"; Bakı 2006, с. 66.

Таблица 6¹³
Динамика структуры численности населения Азербайджана по полу

Годы	Численность населения (тыс. чел.)	в том числе		Соотношение (%)		Численность женщин на 1000 мужчин
		мужчины	женщины	мужчины	женщины	
1939	3205,2	1642,6	1562,6	51,2	48,8	951,3
1959	3697,7	1756,5	1941,2	47,5	52,5	1105,0
1970	5117,1	2483,0	2634,1	48,5	51,5	1060,9
1979	6028,3	2938,8	3089,5	48,8	51,2	1051,3
1989	7021,2	3423,8	3597,4	48,8	51,2	1050,7
1990	7131,9	3481,7	3650,2	48,8	51,2	1048,4
1991	7218,5	3524,1	3694,4	48,8	51,2	1048,3
1993	7440,0	3641,2	3798,8	48,9	51,1	1043,3
1994	7549,6	3702,5	3847,1	49,0	51,0	1039,1
1995	7643,5	3754,6	3888,9	49,1	50,9	1035,8
1998	7876,7	3883,2	3993,5	49,3	50,7	1028,4
2000	8016,2	3918,3	4097,9	48,9	51,1	1045,8
2005	8347,3	4103,7	4213,6	49,2	50,8	1034,1
2006	8436,4	4152,2	4284,2	49,2	50,8	1031,8
2007	8523,7	4205,0	4327,7	49,3	50,7	1029,1

¹³ "Azərbaycan əhalisi 2006" (statistikəskiyləyib toplanmış), Bakı 2006, с. 21; "Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007" (statistikəskiyləyib toplanmış), Bakı: «Səda» 2007, с. 23.

Другой особенностью, характеризующей демографическую структуру населения, является изменение его половой структуры. Как видно из данных таблицы 6, если до Второй мировой войны численность мужчин превышала численность женщин, то в послевоенный период численность женщин стала превышать численность мужчин, и это соотношение, уменьшаясь, имеет место и в настоящее время. В 1959 году этот перевес в пользу женщин составлял 184,5 тыс.чел., а в последующие годы, сокращаясь в 1998, составил 110,3 тыс.чел., а в 2007 г. - 1029,1 тыс. человек.

3. ИЗМЕНЕНИЕ ЧИСЛЕННОСТИ СЕМЕЙ, БРАКОВ И РАЗВОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Семья, являясь первичной ячейкой общества, представляет собой организационную форму естественного воспроизводства населения. Основная ее функция заключается в рождении детей и воспитании молодого поколения. Роль семьи в процессе естественного воспроизводства населения и жизни общества в целом бесценна и незаменима. Это, прежде всего, связано с тем, что рождение, смерть, естественный прирост и другие демографические процессы в основном происходят в семье; во-вторых, семья, выполняя экономические, культурные, воспитательные функции, играет важную роль в социально-экономическом прогрессе общества. В республике из года в год увеличивается число созданных семей. Согласно материалам переписи населения число семей в Республике в 1970 году составляло 1076,8 тыс., в 1979 году - 1247,2 тыс., в 1989 году - 1519,4 тыс., а в 1999 году 1687,5 тыс., в том числе в городской местности соответственно 600,7 тыс., 727,0 тыс., 885,5 тыс., 911,4 тыс., а в сельской - 476,1 тыс., 520,2 тыс., 633,9 тыс. и 776,1. Таким образом, за весь рассматриваемый период их число увеличилось на 56,7%, в том числе на 51,7% в городской и 63,0% в сельской местности¹.

По данным переписи населения 1999 года, проведенной после завоевания независимости, в Республике из 1687,6 тыс. семей 1631,5 тыс., или 96,7% составили семьи, члены которой были одной национальности, а 56,1 тыс., или 3,3% семей состояли из лиц разных национальностей.

¹ "Azərbaycanda ailələr 2007" (статистический сборник). Баку, 2007, с. 65-67.

Из всего количества семей 1466,0 тыс., или 86,9% составляли семьи азербайджанцев, около 31,4 тыс.чел., или 1,9% - лезгин, 39,7 тыс.чел., или 2,3% - русских, 40,0 тыс.чел., или 2,4% - армян, 12,0 тыс.чел., или 0,7% - талышей, 9,5 тыс.чел., или 0,6% - аварцев, 7,0 тыс.чел., или 0,4% - турков, 1,6 тыс.чел., или 0,1% - татов, 6,6 тыс.чел., или 0,4% - татаров, 5,5 тыс.чел., или 0,3% - украинцев, 2,5 тыс.чел., или 0,1% - цахуров, 3,1 тыс.чел., или 0,2% - грузин, 2,1 тыс.чел., или 0,1% - курдов, 2,0 тыс.чел., или 0,19% - евреев, 0,9 тыс.чел, или 0,1% удинов². Это ещё раз свидетельствует о сохранении в Азербайджанской Республике многонационального состава населения.

В зависимости от демографического состояния и в первую очередь в связи с изменениями, происходящими в уровнях рождаемости и смертности, среднее число членов семьи в Республике постоянно менялось в сторону увеличения или уменьшения.

Данные переписи населения Республики свидетельствуют о следующем: среднее число семьи в 1970 году составляло 5,1 чел. (4,5 чел. – в городской, 5,7 чел. – в сельской местности); в 1979 г. – 5,1 чел. (4,5 чел. - в городской, 5,8 чел. – в сельской местности); в 1989 г. – 4,8 чел. (4,5 чел. – в городской, 5,2 чел. – в сельской местности); в 1999 г. – 4,7 чел.. (4,4 чел. – в городской, 5,0 чел. – в сельской местности); величина последнего меньше по сравнению с 1970 годом на 7,8% (в городской местности – на 7,2%, в сельской – на 12,3%). В 1999 году из общего числа семей в Республике 22,5% были однодетными (в городской местности – 26,1%, в сельской – 18,7%), 35,3% - двухдетными (в городской местности - 37,8%, в сельской – 2,8%), 25,5% - трёхдетными (в городской местности – 22,6%, в сельской –

² "Azərbaycanda ailələr 2007" (статистический сборник), Баку, 2007, с. 69.

28,6%), а 16,7% - четырёх и более детными (в городской местности - 13,5%, в сельской -20,1%). Прирост числа семей прежде всего обуславливался числом заключённых браков³.

Одними из важных факторов, влияющих на рождаемость и естественный прирост населения, являются брачность и разводимость. В этой связи, говоря о приросте населения, источниках человеческого и трудового потенциала, нельзя обойти без внимания фактор брачности и разводимости. Существующие в стране брачность, разводимость и семейное состояние являются наиболее важными факторами, влияющими на воспроизводство населения. В свою очередь параметры развития брачности, разводимости и семьи наряду с основными демографическими показателями (уровень рождаемости, смертности и естественного прироста, половой и возрастной состав населения) во многом зависят от социально-экономического состояния в стране, народных обычаев и традиций. Число браков и разводов и их уровень в расчёте на 1000 чел. населения в Азербайджанской Республике всегда были изменчивы (таблица 7). Так, число браков в 1960 году по сравнению с 1950 годом увеличилось в 1,9 раза, в том числе в городской местности в 1,4 раза, а в сельской в 3,1 раза. Общее число разводов за тот же период уменьшилось в 3,3 раза, в том числе в городской местности - в 3,4 раза, в сельской - на 4,6%. За 1960-1991 гг. абсолютное число браков и разводов и их общий коэффициент (в расчёте на 1000 чел. населения) постоянно увеличивались. Если всего по Республике в 1991 году число браков составляло 74,4

³ "Azərbaycanda ailələr 2007" (статистический сборник), Баку, 2007, с. 69.

Таблица 7⁴

Динамика браков и разводов в Азербайджанской Республике

годы	число браков			число разводов			число браков на 1000 чел. населения			число разводов на 1000 чел. населения		
	всего	в том числе		всего	в том числе		всего	в том числе		всего	в том числе	
		в гор. мест-ти	в сел-кой мест-ти		в гор. мест-ти	в сел-кой мест-ти		в гор. мест-ти	в сел-кой мест-ти		в гор. мест-ти	в сел-кой мест-ти
1950	23862	16755	7107	883	839	44	8,2	13,0	4,4	0,3	0,7	0,0
1955	34359	19942	14417	1505	1463	42	10,3	12,5	8,4	0,5	0,9	0,0
1960	46635	24219	22416	2910	2868	42	12,0	12,8	11,2	0,7	1,5	0,0
1965	39077	19881	19196	3537	3522	15	8,5	8,8	8,3	0,8	1,6	-
1970	35222	20896	14326	6786	6781	5	6,8	8,0	5,6	1,3	2,6	-
1975	47173	26794	20379	7096	6824	272	8,3	9,1	7,5	1,2	2,3	0,1
1980	60134	31940	28194	7116	6723	393	9,8	9,8	9,8	1,2	2,1	0,1
1985	70104	36197	33907	7879	7088	791	10,5	10,2	10,9	1,2	2,0	0,3
1989	71874	35794	35900	11436	10723	713	10,4	9,7	11,3	1,7	2,9	0,2
1990	73119	37748	35371	14040	13210	830	10,4	9,9	10,8	2,0	3,5	0,2
1991	74378	35852	38526	10679	9160	1519	10,4	9,4	11,5	1,5	2,4	0,4
1995	43130	21478	21652	5669	4819	850	5,7	5,4	6,0	0,8	1,2	0,2
2000	39611	19994	19617	5478	4332	1146	5,0	5,0	5,0	0,7	1,1	0,3
2005	71643	35593	36050	8895	6864	2031	8,7	8,4	9,0	1,1	1,6	0,5
2006	79443	39345	40098	7817	5841	1976	9,5	9,1	9,9	0,9	1,4	0,5

⁴ «Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007». (statistikəskiyləyir). Bakı, «Sada», 2007, s. 324-329.

Динамика и структура населения Азербайджанской Республики: основные демографические и этно-демографические изменения (1897-2007 гг.)

тыс., в 2005 году величина этого показателя уменьшилась на 3,8% и составила 71,6 тыс., число разводов при этом уменьшилось на 16,8% с 10,7 тыс. до 8,9 тыс. В 2006 году по сравнению с 2005 годом число браков в целом по Республике увеличилось на 10,9% (на 7800 браков), в том числе на 10,5% (на 3752 браков) в городской, и 11,2% (на 4048 браков) в сельской местности; число разводов уменьшилось соответственно на 12,1% (на 1078 разводов), 14,9% (на 1023 развода) и 2,7% (на 55 разводов), что оценивается, как положительное состояние.

На основании данных переписи населения 1999 года количество незамужних женщин, никогда не состоявших в браке, в возрастной группе 25-29 лет составило 79,4 тыс.чел. (23,9%), среди 30-34-летних – 47,9 тыс.чел. (13,3%), в возрасте 35-39 лет – 33,7 тыс.чел. (9,3%), а свыше 40 лет – 33,9 тыс. человек. (3,1%)⁵.

По данным той же переписи населения года в Азербайджанской Республике в возрастной группе 50-54 лет никогда не состоявшие в браке среди женщин составили 2,6%, а среди мужчин – 1,2%. По уровню безбрачия молодежи наша Республика как и в прежние годы занимает одно из первых мест среди стран СНГ. В целом по Азербайджану на 1000 мужчин приходится 1048,2 женщин, в том числе в возрастной группе 15-19 лет – 986,2 женщин, 20-24 лет – 1069,5 женщин; 25-29 лет – 1115,4 женщин; 30-34 лет – 1120,2 женщин; 35-39 лет – 1080,6 женщин; 40-44 лет – 1047,3, женщин и т.д. Удельный вес женщин в общей численности населения Республики составлял 51,0%, в том числе среди 15-19 летних – 49,6%, 20-24-летних – 51,7%, 25-29 летних – 52,8%⁶. Анализ показывает, что в рассматриваемый период в возрастных группах 20-24 и 25-29 лет, наиболее благоприятных для создания семьи, число молодых

⁵ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. Bakı, 2001, s. 101-102.

⁶ Там же, с. 101-103.

Национальный состав населения Северного Азербайджана в 1897 году

Таблица 8⁷

Губернии, уезды и центральные города	Проживающее население (тыс. чел.)	в том числе			
		азербайджанцы	армяне	в % к итогу	тыс. чел.
Бакинская губерния	826,7	485,1	58,7	6,3	77,7
Бакинский уезд	182,8	63,4	34,7	12,43	45,5
город Баку	111,9	40,3	36,0	17,0	40,0
Гейдаровский уезд	117,7	93,0	79,0	11,0	2,5
Джабатовский уезд	90,0	84,0	93,3	0,7	0,8
Город Сальян	11,8	11,5	97,7	0,1	0,9
Губинский уезд	183,2	70,1	38,3	1,2	0,6
город Губа	15,3	7,1	46,4	0,8	5,2
Линкянский уезд	131,0	84,7	64,7	0,5	0,4
город Линкярань	8,7	5,6	64,4	0,3	3,4
Шемахинский уезд	121,8	89,8	73,7	14,3	11,7
город Шемаха	20,0	16,2	81,0	2,5	12,5
Елизаветпольская губерния	878,4	534,1	60,8	292,2	33,2
Елизаветпольский уезд	162,8	104,0	63,9	43,0	26,4
город Елизаветпольск	33,6	17,4	51,8	12,1	36,0
Арешский уезд	67,3	47,1	70,0	13,8	20,5
Джабраилский уезд	66,4	49,2	74,1	15,7	23,6
Джаваидский уезд	72,7	52,0	71,5	19,5	26,8
Зенгизурский уезд	137,9	71,2	51,6	63,6	46,1

⁷ Первая Всеобщая перепись Российской Империи. 1897 г. Бакинский Губерния 1905, с. 2-3; Елизаветпольская губерния. 1904, с. 2-3; Эриванская губерния, 1905, с. 2-3.

Таблица 8 (следующий)

Галахский уезд	112,1	64,1	57,2	43,5	38,8	3,4
Нухинский уезд	120,5	83,6	69,3	18,9	15,7	0,2
город Нуха	24,7	19,9	80,6	4,3	17,4	0,2
Шуминский уезд	138,8	62,9	45,3	73,9	53,2	1,5
город Шуша	25,9	10,8	41,7	14,4	55,6	0,4
Эриванская губерния	829,5	313,2	37,7	441,0	53,2	15,9
Эриванский уезд	150,9	77,5	51,4	58,1	38,5	3,7
город Эривань	29,0	12,3	42,4	12,5	43,1	3,2
Нахичеванский уезд	100,8	64,1	63,6	34,7	34,4	1,0
город Нахичевань	8,8	6,2	70,4	2,3	26,1	0,2
Александропольский уезд	30,6	1,0	3,3	21,8	71,2	5,1
Новобаязидский уезд	122,6	34,7	28,3	78,1	63,7	5,9
Сурмалинский уезд	89,1	41,5	46,6	30,3	34,0	-
Шаруро-Дараласский уезд	76,5	51,6	67,4	20,7	27,1	0,1
Эминатинский уезд	124,2	36,0	28,9	77,6	62,5	0,2
Всего в губерниях	2534,6	1332,5	52,6	785,4	31,0	101,5

Таблица 8¹

Национальный состав населения Северного Азербайджана в 1897 году

Губернии, уезды и центральные города	русские		другие народы в % - к итогу
	тыс. чел.	в % - к итогу	
Бакинская губерния	211,7	9,4	25,6
Бакинский уезд	51,3	24,9	28,1
город Баку	12,6	35,7	11,3
Гейчайский уезд	9,2	2,2	7,8
Джабалинский уезд	0,7	5,1	0,8
Город Сальян	0,4	1,1	0,3
Губинский уезд	107,9	2,2	38,9
город Губа	6,8	4,0	44,4
Ленкоранский уезд	36,1	7,4	27,3
город Ленкорань	1,5	15,0	17,2
Шемахинский уезд	6,3	9,4	5,2
город Шемаха	0,5	4,0	2,5
Елизаветпольская губерния	44,2	0,9	5,1
Елизаветпольский уезд	5,4	6,4	3,3
город Елизаветпольск	1,4	8,0	4,2
Арешский уезд	6,2	0,3	9,2
Джабраилский уезд	0,6	1,3	1,0
Ужеванский уезд	1,0	0,3	1,4
Зенгазурский уезд	2,1	0,7	1,6
Газакский уезд	1,1	3,0	1,0
Пухинский уезд	17,8	0,2	14,8
город Нуха	0,3	0,8	1,2
Шушинский уезд	0,5	1,1	0,4
город Шуша	0,3	1,5	1,2
Эриванская губерния	59,4	1,9	7,2

Таблица 8¹ (следующий)

Национальный состав населения Северного Азербайджана в 1897 году

Эриванский уезд	русские		другие народы в % - к итогу
	тыс. чел.	в % - к итогу	
город Эривань	11,1	2,4	7,7
Исханийский уезд	1,0	11,6	3,4
Исханийский уезд	0,1	1,0	1,0
город Нахичеван	2,7	2,3	1,2
Александропольский уезд	3,9	16,7	8,8
Новобаязетский уезд	17,3	4,8	3,2
Сурмалинский уезд	4,1	-	19,4
Шаруро-Даралатский уезд	10,4	0,1	5,4
Эмишлинский уезд	315,2	0,2	8,4
Всего в губерниях	315,2	4,0	12,4

мужчин значительно меньше числа молодых женщин. До последнего времени причина создавшегося положения была связана с преобладанием в миграции за пределы республики мужского населения, особенно из сельской местности. Следует также отметить, что в последнее время в нашей стране, как и в других мусульманских странах, наметился процесс возникновения такой отрицательной тенденции как искусственное предотвращение рождения девочек. Так, если в 1990 году среди живорождённых девочки составляли 48,4%, в том числе в городской местности 48,9, в сельской 47,8%, то в 2006 году эти показатели заметно уменьшились и составили соответственно 46,2; 46,2 и 51,2%. Иными словами, в 1990 году на 100 рождённых мальчиков приходилось 93,9 девочек, в том числе в городской местности - 93,6, в сельской - 92,7 девочек. В 2006 году эти показатели составили соответственно 85,6; 86,0 и 85,3 девочек, т.е. уменьшение составляло 8,2; 8,1 и 8,0%⁸.

Если этот процесс не будет предотвращен, то, безусловно, в будущем соотношение между мальчиками и девочками существенно изменится в пользу первых, а это в свою очередь приведёт к возникновению серьёзных демографических проблем.

Одним из важных факторов, повлиявших на создание вышеупомянутого демографического состояния в Азербайджане, является переезд по объективным и субъективным причинам относительно большей части молодого мужского населения в течение последних 30 лет (1960-1990 гг.), в крупные промышленные города, на строительные объекты, сельскохозяйственные районы и учебные центры СССР (в среднем по 30-40 тыс. человек ежегодно)

⁸ Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. Bakı, 2001, с.28-33; «Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007». (статистический сборник). Bakı, «Сада», 2007, с. 99-109.

работать, учиться и на постоянное место жительства из-за недостатка рабочих мест в Республике. В отмеченный период, особенно после 1980 года по настоянию правительства бывшего СССР тысячи специалистов с высшим и средним специальным образованием и квалифицированных рабочих кадров в организованном порядке были направлены в Архангельск, Нечерноземье, Чернобыль, Тюменскую область, в регионы БАМ и другие территории. Только в середине 80-х годов из Азербайджана в Амурскую область России было переселено более 600 семей и ежегодно в упомянутые выше области направлялось более 1500 человек высококвалифицированных специалистов, более 80-90% которых составляли молодые мужчины азербайджанской национальностей⁹.

В этой связи не случайно, что, если по данным переписи населения Азербайджана в 1989 году среди женщин в возрасте 30 лет и старше 66,1 тыс.чел. никогда не состояли в браке, то в 1999 году их число возросло до 67,6 тыс.чел., или на 2,3%¹⁰. Здесь следует также отметить, что в течение 11 лет, охватывающих 1995-2006 гг., в нашей Республике в среднем было зарегистрировано 6,8 тыс. разводов, из коих 82,3% (5,6 тыс.) приходилось на долю городской, а 17,7% (1,2 тыс.) - на долю сельской местности¹¹.

В настоящее время в нашей Республике число разводов в расчёте на 1000 чел. населения почти в 3 раза меньше по сравнению со средним уровнем этого показателя по странам СНГ. На 1000 чел. население по числу разведённых женщин наша Республика занимает последнее место среди

⁹ Указанную книгу Ш.М.Муралова, с 104-105.

¹⁰ Указанную книгу Ш.М.Муралова, с 104-105 и Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. Bakı, 2001, с. 102-103.

¹¹ «Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2007», (статистический сборник). Bakı, «Сада», 2007, с. 324-329.

стран СНГ, а по числу разведенных мужчин – одно из последних мест. Вместе с тем, в связи с рядом объективных и субъективных причин число разведённых женщин существенно превышает число разведённых мужчин, и эта тенденция продолжает усиливаться. Так, если в 1999 году в Республике число разведённых мужчин составляло 17,8 тыс.чел, в том числе 13,3 тыс.чел. – в городской, а 4,5 тыс.чел. – в сельской местности, то среди женщин эти показатели соответственно составили 62,0 тыс., 44,4 тыс. и 17,6 тыс.чел., т.е. были выше по сравнению с мужчинами на 3,5; 3,3 и 3,8 раза. При этом 47,7% разведённых мужчин и 53,9% разведённых женщин приходилось на лиц в возрасте 20-39 лет¹².

Разводимость в нашей стране обусловлена рядом причин и связана с изменениями состава и функций семьи, особенно с совершенствованием внутрисемейных отношений по мере повышения уровня образования, занятости и экономической независимости женщин, с увеличением потребностей и заключением всё большего числа браков на основе любви, взаимных интересов и отношений. Именно этим можно объяснить то, что инициатором разводов при неудачных браках в большинстве случаев в настоящее время являются женщины. Между тем, желание женщин в вопросе развода долгие годы было подчинено материальным соображениям. Дело в том, что замужество для женщин являлось единственным средством материального обеспечения. Материальная зависимость жены от мужа была связана с брачными традициями. Долгие годы семья больше основывалась не на любви, а на религиозных законах, ограничении разводимости, даже на его запрете и бесправии женщин. Одинокие женщины в обществе не имели

¹² «Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007», (статистический сборник). Баку, «Сада», 2007, с. 324-329.

такого уважения и почёта, как замужние. Успех женщины в обществе определялся в основном её замужеством, точнее зависел от положения мужа. Не случайно, что большинство женщин даже неудачный брак предпочитали одиночеству. Именно в этой связи на протяжении долгих лет вопрос развода возникал по инициативе мужчин.

В настоящее время во всех областях социально-экономической и общественной жизни женщины имеют равные права с мужчинами, имеют высокий уровень образования и занятости. Участвуя в общественном производстве, женщины за равный с мужчинами труд получают равную заработную плату и являются экономически независимыми. Факты показывают, что работающие мужчины и женщины в большей мере возбуждают разводы, чем находящиеся на иждивении, что более выражено среди мужчин - у рабочих, а среди женщин - у служащих. Несомненно, что в любом обществе допускается возможность определённого уровня разводимости. Снижение разводимости до минимального уровня возможно лишь при условии его запрета по закону, а это недопустимо. Ещё Ф.Энгельс писал, что поскольку чувства утеряны, развод для каждой из сторон и для общества является делом полезным¹³. В этой связи в настоящее время речь может идти не об устранении разводов и снижении их до минимального уровня, а о предотвращении их быстрого увеличения. Точных рецептов здесь дать невозможно. Основная задача в настоящее время заключается в изучении критерия стабильности браков, первоочередных факторов, влияющих на разводимость, и причин, порождающих эти факторы, в анализе и правильной оценке, сложившегося состояния в разработке научно обоснованных предложений и претворении их в жизнь на государственном уровне.

¹³ Труды К.Маркса. Ф.Энгельса. Т. 1. с. 84-85.

4. ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ТЕНДЕНЦИИ ЕЕ ИЗМЕНЕНИЯ

Одним из характерных признаков населения Азербайджанской Республики является пестрота этно-демографической структуры исторически присущая населению и свойственная ему на всех этапах исторического развития. Еще первая перепись населения, проведенная в Российской империи в 1897 году, зафиксировала факт проживания представителей десятков наций, народностей и этнических групп на территории республики. Согласно данным Всесоюзной переписи населения 1926 года число народов, проживавших в Азербайджане, перевалило за 95, в то время как в Грузии данный показатель составлял 76, а в Армении – 48¹.

Название местного (коренного) населения Азербайджанской Республики в официальных документах и печати неоднократно менялось за последние 100 лет: оно называлось то татарами, то турками, то мусульманами, то азераи, то азербайджанцами. Поэтому точное определение численности азербайджанцев да и других народов, проживающих на территории республики, является сложной и одновременно интересной задачей, имеет научную и политическую значимость.

Получение точных сведений о численности и составе населения возможно исключительно благодаря материалам переписи населения. Национальную принадлежность населения, согласно данным Первой переписи населения в Российской империи в 1897 представляется возможным определить по признаку родного языка, поскольку данные пе-

реписи не включают сведения о национальности. Данный факт, несомненно, не позволяет абсолютно точно определить этнический состав населения. Так как каждый человек может самостоятельно назвать какой-либо язык родным независимо от своей национальной принадлежности. Помимо этого, родной язык является важным атрибутом национальной принадлежности и народ, не имеющий родного языка, может считаться нацией. Каким бы приблизительным не было определение национальной принадлежности людей на основе этого критерия при прочих равных условиях, наиболее приемлемым считается определение национальной принадлежности на основе принятого ими родного языка.

Согласно данным переписям 1897 года население, проживающее на территории Азербайджана, по критерию родного языка подразделялось на великороссов, малороссов, белорусов, немцев, поляков, татар (азербайджанцев), грузин, лезгин, талышей, евреев, курдов, турок и т.д.; по религиозному признаку население подразделялось на православных, старообрядцев, армян – григорианцев, римских католиков, протестантов, мусульман, христиан и не христиан и т.д.² В тот период, в Бакинской губернии, когда разговор шел о языковой принадлежности населения, наравне с другими, упоминались татарский и тюркский языки, однако, не упоминается азербайджанский язык. В Елизаветпольской (ныне Гянджа) губернии тюркский язык не упоминается вообще, а после татарского языка в скобках отмечается «азербайджанский». В отличие от Бакинской и Елизаветпольской губерний, в Эриванской губернии вообще не упоминается ни тюркский, ни азербайджанский

¹ Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 года, краткие итоги. Изд-во зак. ЦСУ. Тифлис, 1928, с.18.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Бакинская губерния, 1905, с.2-3, Эриванская губерния, 1905, Елизаветпольская губерния, 1905, с. 2-3;

языки, хотя в данный период в Эриванской губернии проживало 313,2 тысяч азербайджанцев, что составляло 37,8% населения данной губернии.

Интересно, если азербайджанцы на момент проведения переписи не существовали как нация, то каким же образом в данных по Елизаветпольской губернии после татарского языка в скобках упоминается «азербайджанский». По всей вероятности, по каким – либо причинам в материалах переписи азербайджанцы были записаны татарами. Не секрет, что в то время, равно как и сейчас, в вышеупомянутых губерниях наряду с азербайджанцами и тюрками проживали и татары. Начиная со Всесоюзной переписи населения 1926 года и заканчивая последней переписью, проводившейся в СССР в 1989 году, татары были записаны отдельно и по численности занимали шестое место после русских, украинцев, узбеков, белорусов и казахов. Однако, согласно переписи 1897 года получается, что в то время представители 2-х разных наций либо татары, либо азербайджанцы не жили на территории Бакинской и Эриванской губерний. Безусловно, с этим утверждением согласиться невозможно поскольку на протяжении многих лет татары наряду с турками и азербайджанцами жили и живут на территории Азербайджана. Данный факт доказывает, что в тот период намеренное запутывание численности населения, разговаривающего на азербайджанском, турецком и татарском языках было вызвано политическими мотивами. Не случайно, несмотря на все вышесказанное, азербайджанцы – коренное население Азербайджанской Республики всегда отличались человеколюбием и сумели сохранить этно-демографическую пестроту страны. Не удивительно, что и ныне значительную часть населения Азербайджана составляют люди, живущие в смешанных семьях. По данным переписи 1999 года из имеющихся семей

3,3% относились к смешанным бракам³. В 1993 году 15,1% младенцев приходилось на долю смешанных семей. В тот самый год 40,5% детей, рожденных от русских женщин, 92,6% от украинок, 95,2% от узбечек, 88,5% от белорусок, 85,4% от армянок, 75,6% от татарок, 34,9% от евреек и всего лишь 3,6% от азербайджанок имели отцов другой национальности⁴. Согласно данным переписи 1989 года 12,1% мужчин азербайджанцев, проживавших на территории СССР, состояло в браке с женщинами других национальностей (в Азербайджане – 4,5%), в то время как всего лишь 4,7% азербайджанок, проживавших в Советском Союзе состояло в браке с мужчинами других национальностей (в Азербайджане – 1,8%). В тот период из 6771,1 тысяч азербайджанцев, проживавших в СССР, 965,4 тысяч (14,3%) находилось вне территории республики, в том числе: 335,9 тысяч (15%) в России; 307,6 тысяч (4,5%) в Грузии; 90 тысяч (1,3%) в Казахстане; 84,9 тысяч (1,3%) в Армении (в реалии все азербайджанцы, проживавшие на территории Армении, в то время были депортированы); 37,0 тысяч (0,5%) на Украине; 44,4 тысяч (0,7%) в Узбекистане; 33,4 тысяч (0,5%) в Туркмении; 15,8 тысяч (0,2%) в Киргизии; 5 тысяч (0,1%) в Белоруссии; 3,6 тысяч (0,1%) в Таджикистане; 2,8 тысяч (0,04%) в Латвии; 2,6 тысяч (0,03%) в Молдавии; 1,3 тысяч (0,002) в Литве и 1,1 тысяч (0,01%) в Эстонии⁵.

Согласно сведениям переписи населения, проведенной 1897 году из 1806,7 тыс.чел. населения, проживавшего в то время на территории современной Армянской Республики, 1092,8 тыс.чел., или 60,5% составляли азербайджанцы; 338,3 тыс.чел., или 18,5% - армяне; 94,0 тыс.чел. или 5,2% -

³ «Azərbaycanda ailələr 2006». (статистический сборник), с.69.

⁴ Вышеуказанная книга Ш.М.Мурадова, с.54.

⁵ Там же, с.55.

русские; 91,3 тыс.чел., или 5% - татары; 35,8 тыс.чел., или 2,0% - талыши; 8,3 тыс.чел., или 0,5% - евреи; 3,8 тыс.чел., или 0,2% - украинцы, 15,5 тыс.чел., или 0,9% - грузины, а 202,9 тыс.чел., или 11,2% - представители прочих наций⁶.

Приведенные цифры сильно разнились по Бакинской, Елизаветпольской (ныне Гянджа) и Эриванской губерниям и их главным городам, находившимся на территории Северного Азербайджана (таблица 8).

Как видно из таблицы 8, в 1897 году из 826,7 тысяч населения, проживавшего в Бакинской губернии, азербайджанцы составляли 481,1 тыс.чел. (58,2%); русские - 77,7 тыс.чел. (9,4%); армяне - 52,2 тыс.чел. (6,3%); 211 тыс.чел. (25,6%) - прочие нации. По данным этого года в из 111,9 тыс.человек, проживавших в городе Баку, 40,3 тысяч составляли азербайджанцы (36%); 38,9 тысяч - русские (34,8%); 19 тысяч - армяне (17%). В этот период в Елизаветпольской губернии (ныне Гянджа), из 878,4 тысяч населения азербайджанцы составляли 534,1 тыс.чел., или 60,9%, армяне - 292,1 тыс.чел. (33,2%); русские - 7,9 тыс.чел. (0,9%); прочие нации - 44,2 тыс.чел. (5,1%).

В 1897 году из 33,6 тыс. человек, проживавших в городе Елизаветполь, 17,4 тыс. человек составляли азербайджанцы (51,7%); 12,1 тыс.чел. - армяне; (36,0%), 2,7 тыс.чел. - русские (8,0%). В Эриванской губернии, являвшейся исконно азербайджанской землей, из 829,9 тыс.чел. населения армяне составляли 441,3 тыс.чел. (53,2%); азербайджанцы - 317,4 тыс.чел. (38,2%); а русские - 17,9 тыс.чел., или (2,1%). Из 29006 чел. населения города Эривань (ныне Ереван) 12523 чел. были армяне (43,1); 12359 чел. - азербайджанцы (42,6%). В целом по данным 1897 года из 2534,7 тыс.чел. населения, проживавших в

⁶ Население Азербайджанской Республики. Статистический сборник. Баку, 1991, с. 39

Таблица 8⁷

Национальный состав населения Северного Азербайджана в 1897 году												
Губернии, уезды и центральные города	Проживающее население (тыс.чел.)	в том числе						русские			другие народы	
		азербайджанцы		армяне		тыс. чел.	в % - к итогу	тыс. чел.	в % - к итогу	тыс. чел.	в % - к итогу	
		тыс. чел.	в % - к итогу	тыс. чел.	в % - к итогу							
Бакинская губерния	826,7	485,1	58,7	52,2	6,3	77,7	9,4	211,7	25,6			
Бакинский уезд	182,8	63,4	34,7	22,6	12,43	45,5	24,9	51,3	28,1			
город Баку	111,9	40,3	36,0	19,0	17,0	40,0	35,7	12,6	11,3			
Гейдабейский уезд	117,7	93,0	79,0	13,0	11,0	2,5	2,2	9,2	7,8			
Джеватский уезд	90,0	84,0	93,3	0,7	0,8	4,6	5,1	0,7	0,8			
Город Сальян	11,8	11,5	97,7	0,1	0,9	0,12	1,1	0,4	0,3			
Губинский уезд	183,2	70,1	38,3	1,2	0,6	4,0	2,2	107,9	58,9			
город Губа	15,3	7,1	46,4	0,8	5,2	0,6	4,0	6,8	44,4			
Ланкаранский уезд	131,0	84,7	64,7	0,5	0,4	9,7	7,4	36,1	27,5			
город Ленкорань	8,7	5,6	64,4	0,3	3,4	1,3	15,0	1,5	17,2			
Шемахинский уезд	121,8	89,8	73,7	14,3	11,7	11,4	9,4	6,3	5,2			
город Шемаха	20,0	16,2	81,0	2,5	12,5	0,8	4,0	0,5	2,5			
Елизаветпольская губерния	878,4	534,1	60,8	292,2	33,2	7,9	0,9	44,2	5,1			
Елизаветпольский уезд	162,8	104,0	63,9	43,0	26,4	10,4	6,4	5,4	3,3			
город Елизаветпольск	33,6	17,4	51,8	12,1	36,0	2,7	8,0	1,4	4,2			
Арелский уезд	67,3	47,1	70,0	13,8	20,5	0,2	0,3	6,2	9,2			
Джабраилский уезд	66,4	49,2	74,1	15,7	23,6	0,9	1,3	0,6	1,0			
Певдариинский уезд	72,7	52,0	71,5	19,5	26,8	0,2	0,3	1,0	1,4			

⁷ Первая Всеобщая перепись Российской империи. 1897 г. Бакинская губерния 1905, с. 2-3; Елизаветпольская губерния. 1904, с. 2-3; Эриванская губерния, 1905, с. 2-3.

Таблица 8 (следующий)

Национальный состав населения Северного Азербайджана в 1897 году

Гялахский уезд	112,1	64,1	57,2	43,5	38,8	3,4	3,0	1,1	1,0
Пухинский уезд	120,5	83,6	69,3	18,9	15,7	0,2	0,2	17,8	14,8
город Пуха	24,7	19,9	80,6	4,3	17,4	0,2	0,8	0,3	1,2
Шушинский уезд	138,8	62,9	45,3	73,9	53,2	1,5	1,1	0,5	0,4
город Шуша	25,9	10,8	41,7	14,4	55,6	0,4	1,5	0,3	1,2
Эриванская губерния	829,5	313,2	37,7	441,0	53,2	15,9	1,9	59,4	7,2
Эриванский уезд	150,9	77,5	51,4	58,1	38,5	3,7	2,4	11,6	7,7
город Эривань	29,0	12,3	42,4	12,5	43,1	3,2	11,1	1,0	3,4
Нахичеванский уезд	100,8	64,1	63,6	34,7	34,4	1,0	1,0	1,0	1,0
город Нахичеван	8,8	6,2	70,4	2,3	26,1	0,2	2,3	0,1	1,2
Александропольский уезд	30,6	1,0	3,3	21,8	71,2	5,1	16,7	2,7	8,8
Новобаязетский уезд	122,6	34,7	28,5	78,1	63,7	5,9	4,8	3,9	3,2
Сурмалинский уезд	89,1	41,5	46,6	30,3	34,0	-	-	17,3	19,4
Шаруро-Даралазетский уезд	76,5	51,6	67,4	20,7	27,1	0,1	0,1	4,1	5,4
Эчмиадзинский уезд	124,2	36,0	28,9	77,6	62,5	0,2	0,2	10,4	8,4
Всего в губерниях	2534,6	1332,5	52,6	785,4	31,0	101,5	4,0	315,2	12,4

Бакинской, Елизаветпольской и Эриванской губерниях, 1322,4 тыс.чел. (52,6%) составляли азербайджанцы; 785,4 тыс.чел.(31%) – армяне; 101,5 тыс.чел. (4%) - русские; представители прочих наций и народностей - 315,4 тыс.чел.(12,4%).

Следует отметить, что высокий удельный вес армян в общей численности населения, проживавшего в Бакинской, Елизаветпольской и Эриванской губерниях, является результатом переселения большого количества армян из Турции и Ирана в вышеуказанные губернии после заключения Туркменчайского договора России с Ираном и Адрианопольского мирного договора России с Турцией. Согласно историческим источникам, только за 1828 – 1830 гг. в Закавказье было переселено 40 тысяч армян из Ирана и 84,6 тысяч армян из Турции; армяне были поселены на лучших землях Эриванской и Елизаветпольской губерний, до этого они составляли весьма незначительный процент населения⁸. В данный период 200 тысяч армян было переселено в горную местность Елизаветпольской губернии, в ходе русско-турецкой войны 1877-1879 гг. 85 тысяч армян было переселено в Закавказье из Турции, затем в 1894 году - 90 тысяч, в 1897 г. - 10 тыс. армян. В целом до 1908 года Российской империей из зарубежных стран в Закавказье было переселено более 1 миллиона армян, большинство из которых было расселено в Шушинском, Зангезурском, Джеванширском, Джабраильском уездах Елизавет-польской губернии, а также в Эриванской губернии. В то время как за столетний период, охватывающий 1820 - 1920 гг. на территорию Российской Империи было пересе-

⁸ Н.И.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С.Петербург. 1991, с. 59-61.

лено 600 тыс. армян; 2 млн. мусульман покинули Россию⁹. За 1918-1920 гг. из 575 тысяч, проживавших на территории современной Армении азербайджанцев, 565 тысяч были подвергнуты геноциду, убиты и изгнаны. Как пишет Коркодян, после правления дашнаков в Армении в 1920 году оставалось чуть больше 10 тысяч тюрок (азербайджанцев). После того как в 1922 году в данную республику вернулось около 60 тысяч беженцев, численность азербайджанцев увеличилась до 72596 человек¹⁰.

Согласно официальной статистике, после 1922 года численность азербайджанцев, проживающих в Армении, незначительно возросла, достигнув 84 тысяч в 1926 году и 130,9 тысяч в 1939 г.¹¹ Однако в 1948 – 1953 годах более 100 тысяч азербайджанцев были вновь насильственно выселены со своих родных земель из Армении, в результате чего в 1959 году их численность вновь резко сократилась до 107,7 тыс.чел. В последующие два десятилетия численность азербайджанцев резко возросла и достигла 148,2 тыс.чел. в 1970 году и 160,8 тыс.чел. в 1979 году¹². Но это был последний рост численности азербайджанцев в Армении. Интересно, что, несмотря на постоянные изгнания азербайджанцев из Армении, численность армян в Азербайджане не только не снизилась, а наоборот возросла. К примеру, в то время как в период 1919 по 1959 гг. численность азербайджанцев, проживающих в Армении, уменьшилась на 23,2 тыс.чел., или 17,8 %, число армян, прожи-

⁹ Мамедов И., Асадов С. «Ermənitan azərbaycanlıları və onların azı taleyi». Баку, 1992, с. 23-24.

¹⁰ З.Коркодян. «Население Советский Армении 1831-1931», с.184-185; Историческая география Западного Азербайджана.

¹¹ Население СССР. М., 1977, с.278.

¹² В.Е.Ходжабекян, Ю.Вазе, Р.Шефер. «Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов», Изд.во АН Армянской ССР. Ереван, 1983, с.23.

вающих в Азербайджане, увеличилось за тот же период на 54,1 тыс.чел. или 13,9%.

В целом, за период с 1926 по 1979 гг. численность азербайджанцев в Армении выросла всего на 76,8 тыс.чел., т.е. с 84 тыс. до 160,8 тыс.чел., за тот же период численность армян в Азербайджане увеличилась более чем в 2,5 раза, т.е. на 193,2 тыс.чел. или же с 282 тыс. до 475,2 тыс.чел. Иными словами, за обозреваемый период численность армян, проживавших в Азербайджане в 2,9 - 4,1 раза превышала численность азербайджанцев, проживавших в Армении.

Согласно данным Первой всесоюзной переписи населения, в 1926 году из 2314,6 тыс.чел. населения, проживавшего в Азербайджане, азербайджанцы составляли 1438,0 тыс.чел., или 62,1%; армяне – 282 тыс.чел., или 12,2%, русские – 220,5 тыс.чел. (9,5%), талыши – 77,3 тыс.чел. (3,3%), татары – 9,9 тыс.чел. (0,4%), украинцы – 18,2 тыс.чел. (0,8%), грузины – 9,5 тыс.чел. (0,4%), прочие нации и народности – 149,8 тыс.чел. (6,6%).

По данным переписи 1926 года из 5861,5 тыс. чел. населения, проживавшего в Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республике, 2666,5 тыс.чел. (45,5%) приходилось на долю Грузинской ССР, 2314,6 тыс.чел. (39,4%) - на долю Азербайджанской ССР, а 880,5 тыс.чел., (15,1%) - на долю Армянской ССР. В те годы 65,6% русских (220,5 тыс.чел.); все талыши (77,3 тыс.чел.); 91,5% лезгин (37,3 тыс.чел.); 78,9% курдов (41,2 тыс.чел.); 51,5% украинцев (18,2 тыс.чел.); 68,2% евреев (20,6 тыс.чел.); все татары (28,4 тыс.чел.); 51,4% немцев (13,4 тыс.чел.) приходились на долю Азербайджанской ССР. Данная ситуация была вызвана тем, что по сравнению с соседними Грузией и Арменией в Азербайджане вследствие преобладания в течение многих лет интер-

национальных традиций над патриотическими для титульных народов были созданы более благоприятные условия жизни. Для сравнения можем отметить, что в период с 1926 по 1979 гг. численность азербайджанцев, проживающих в Армянской ССР, увеличилась с 84 тыс. до 160,8 тыс.чел., т.е. всего на 76,8 тыс.чел., а число армян в Азербайджанской ССР увеличилось более чем в 2,5 раза по сравнению с вышеупомянутой цифрой, т.е. с 193 тыс. до 475,2 тыс.чел. За данный период и без того небольшая численность азербайджанцев, проживающих в столице Армении – Ереване, сократилась в 2,1 раза, т.е. с 4968 до 2352 человек. В то время как в 1979 году азербайджанцы составили всего лишь 0,2% от общей численности населения города Еревана, удельный вес армян в Баку превышал 14,1 %. Что касается армянского населения Баку, то его удельный вес составлял 17% в 1897 году, 16,9% в 1926 году, 17,2% в 1959 году, 16,4% в 1970 и 14,1% в 1979 годах. В 1897 году доля армянского населения Эривани (ныне Ереван) составляла всего лишь 43,2%, в 1926 году этот показатель был равен 93%, в 1970 г. – 95,2%, а в 1979 г. достиг 95,7%. В Баку удельный вес азербайджанцев в 1897 году составлял 36,1% , в 1926 году – 26,2%, в 1951 году – 37,7%, в 1970 году – 46,3%, а в 1979 г. – 55,7%¹³. По данным переписи населения Азербайджанской Республики, в 1999 году, на территории Азербайджана проживало 120,7 тысяч армян, в том числе 398 человек (352 женщины и 26 мужчин) в городе Баку, а в Ереване не осталось ни одного азербайджанца¹⁴.

Данные последней переписи, проведенной в СССР в 1989 году, свидетельствуют о том, что число наций, на-

¹³ Вышеупомянутая книга Ш.М.Мурадова, с.61-62.

¹⁴ Azərbaycan respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999. səh. 155; Azərbaycanın regionları. Bakı. 2002. c.23.

родностей и этнических групп в Азербайджане не только не уменьшилось, но наоборот увеличилось до 115. Согласно данным этой переписи азербайджанцы составляли 82,7% (5805,0 тыс.чел.) населения республики, русские – 5,6% (392,3 тыс.чел.), армяне – 5,6% (390,5 тыс. чел.), грузины – 0,2% (14,2 тыс.чел.), курды – 0,2%, (12,2 тыс.чел.), таты – 0,14% (10,2 тыс.чел.), белорусы – 0,11% (7,5 тыс. чел.) и т.д. В 1989 году в СССР проживали 466,8 тыс. лезгин, 604,2 тыс. аварцев, 152,9 тыс. курдов, 137,7 тыс. евреев, 21,2 тыс. талышей. При этом 36,7% лезгин, 8% курдов, 7,3% аварцев, 22,4% евреев и все талыши проживали в Азербайджане, связав свою судьбу с этой республикой¹⁵.

Следует также отметить, что по данным переписи 1989 года 12,1% азербайджанцев, проживавших на территории бывшего СССР, состояли в браке с представительницами других национальностей (в Азербайджане – 4,5%); что же касается азербайджанских женщин, то 4,7% азербайджанок СССР (1,8% в Азербайджане) состояли в браке с представителями других национальностей. Данные показатели, касающиеся русского населения, составляли 16,1% и 17,7% по Советскому Союзу и 27,2% и 46,3% в Азербайджане¹⁶.

Сведения о темпах роста численности отдельных народов, проживавших в Азербайджане в годы Советской власти, можно получить из материалов Всесоюзных переписей населения с 1926 по 1989 годы (таблица 9). Из таблицы 9 очевидно, что за 63 года, охватывающие период между переписями 1926 и 1989 годов, население Азербайджана возросло с 2314,6 тыс. до 7021,2 тыс.чел. т.е. в 3,0 раза, в

¹⁵ Население ССР 1987 г. Статистический сборник. М., 1988 г. с. 98-104. "Azərbaycan respublikasının əhalisi." Статистический сборник. Баку. 1991. с.38.

¹⁶ Народное хозяйство СССР в 1990 г. М., 1991, с.84-85.

том числе, численность азербайджанцев - в 4,0 раза, т.е. с 1438 тыс. до 5805 тыс.чел., русских - в 1,8 раза, т.е. с 220,5 тыс. до 392,3 тыс.чел., армян - в 1,4 раза, с 282,0 тыс. до 390,5 тыс. чел., лезгин - в 4,6 раза, с 37,3 тыс. до 171,4 тыс.чел., татар - в 2,9 раза с 9,9 тыс. до 28,6 тыс.чел., а численность евреев незначительно уменьшилась - с 30,9 тыс. до 30,8 тыс.чел.

Таблица 9

Динамика национального состава населения
Азербайджана (тыс.чел.)

Годы	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989
Население всего	1807,6	2314,6	3205,0	3698,0	5117,0	6028,3	7021,2
Азербайджанцы	1092,7	1438,8	1870,5	2494,4	3776,8	4708,8	5805,0
Русские	94,0	220,5	528,3	501,3	510,1	475,2	392,3
Армяне	338,0	282,0	388,0	442,1	483,5	475,2	390,5
Лезгины	-	37,3	11,7	98,2	137,3	158,1	171,4
Украинцы	3,8	18,2	23,6	25,8	29,2	26,4	32,3
Иудеи	8,3	30,9	41,2	40,2	41,3	35,5	30,8
Таты	-	9,9	27,6	29,6	31,8	31,4	28,6
Талыши	35,8	77,3	87,5	0,1	-	-	21,2
Грузины	15,5	9,5	10,2	9,5	13,6	11,4	14,2
Курды	15,6	41,2	6,0	1,5	5,5	5,7	12,2
Белорусы	-	-	-	-	4,9	4,8	7,8
Прочие народы	202,9	149,8	110,6	55,0	83,1	95,8	114,9

Согласно материалам первой национальной переписи населения в независимой Азербайджанской Республике, проведенной через 8 лет после распада СССР, т.е. в 1999 году, национальный состав населения был следующим (см. таблицу 10). Как видно из данных этой таблицы, несмотря на все трудности, произошедшие национальные столкновения и т.д., население республики смогло сохранить свой многонациональный состав, дружбу людей всех наций и народностей, проживающих в стране. Это ещё раз доказывает гуманизм и человеколюбие азербайджанцев. В отличие от других территорий бывшего СССР, в особенности соседних Грузии и Армении, традиции международного сотрудничества превалируют над национальными чувствами и традициями.

На территории Азербайджана созданы очень благоприятные условия и образ жизни для народов, прибывших сюда из других территорий. Не случайно, общенациональный лидер Азербайджанского народа Г.А.Алиев с гордостью говорил: «В Азербайджане люди, принадлежащие к разным религиям, живут как единая семья. Это есть наше самое главное богатство и ежедневная жизнь нашего народа. Мы гордимся, что существует взаимопонимание между людьми разной национальности. Другие страны, также, могут использовать опыт Азербайджана»¹⁷.

Согласно материалам переписи населения 1999 года, из зарегистрированных в республике 7953,4 тыс.чел., азербайджанцы составляли 7205,5 тыс.чел., или 96%; 141,7 тыс.чел., или 1,8% - русские; 178,0 тыс.чел., или 2,2% - лезгины; 120,7 тыс.чел., или 1,5% - армяне; 76,8 тыс.чел., или 1,0% - талыши; 50,9 тыс.чел., или 0,6% - авары; 43,4 тыс.чел., или 0,5% - турки; 30,0 тыс.чел., или 0,4% - татары; 14,9 тыс.чел., или 0,2% - курды; 8,9 тыс.чел., или 0,1% - евреи и т.д.

В формировании и развитии населения Азербайджанской Республики и её национального состава своеобразную роль сыграли созданная 7 июля 1923 года НКАО (была упразднена при правительстве ИФА в 1992 году) и Нахчыванская АР, созданная 9 февраля 1924 года.

Согласно сведениям Первой всесоюзной переписи населения, проведенной в СССР в 1926 году, численность населения НКАО составляла 125,3 тыс. человек (5,4% от населения Азербайджанской ССР), а численность населения Нахчыванской АР - 104,9 тыс. человек (4,7% от населения Азербайджанской Республики). В этом году 12,6 тыс.чел. (10,0%) от населения НКАО были азербайджанцы;

¹⁷ Газета «Азербайджан» 15 ноября 2001 года.

111,7 тыс.чел. (89,1%) – армяне; 1,0 тыс.чел. – представители других наций. В составе населения Нахчыванской АР 88,4 тыс.чел. (84,3%) составляли азербайджанцы; 11,3 тыс.чел. (10,8%) – армяне; 1,8 тыс.чел. (1,7%) – русские; 3,4 тыс.чел. – представители других народов.

Таблица 10¹⁸

Национальный состав населения Азербайджанской Республики в 1999 году

Национальность	Численность	в процентах к итогу
всего населения	7953,4	100,0
азербайджанцы	7205,5	90,6
украинцы	29,0	0,4
русские	141,7	1,8
турки	43,4	0,5
татары	30,0	0,4
талыши	76,8	1,0
лезгины	178,0	2,2
евреи	8,9	0,1
курды	13,1	0,2
армяне	120,7	1,5
аварцы	50,9	0,6
грузины	14,9	0,2
удины	4,1	0,05
цахуры	15,9	0,2
таты	10,9	0,13
другие народы и нации	9,6	0,12

Согласно данным проведенной в СССР в 1989 году переписи, численность населения Нахчывани составляла 293,9 тыс.чел., в том числе: азербайджанцы – 281,9 тыс.чел. (95,1%); армяне – 1,9 тыс.чел. (0,6%); русские – 3,8 тыс.чел. (1,3%); другие нации – 6,3 тыс.чел. (2,2%); численность населения НКАО – 189,1 тыс.чел., в том числе: азербайджанцы – 40,7 тыс.чел. (21,5%); армяне – 145,4 тыс.чел. (76,9%); русские – 1,9 тыс.чел. (1,0%); другие нации – 1,1 тыс.чел. (0,6%).

¹⁸ Azərbaycan əhalisinin siyahıya alınması 1999. Bakı, 2001. c.

Следует отметить, что результаты проведенной в НКАО в январе 1989 года переписи населения представляются не объективными. Никак невозможно поверить в то, что, если за 20 лет, в 1959 – 1979 годах, численность живущих там армян увеличилась на 13,1 тыс.чел., или на 11,9%, (в том числе за 1970 – 1979 годы – всего на 2,0 тыс.чел., или на 1,6%), тогда как за 10 лет в период с 1979 по 1989 год их численность вдруг возросла на 22,3 тыс.чел., или на 18,1 % (в 1,8 раз (на 76,3%) больше, чем за 1959 – 1979 гг.) а численность живущих здесь азербайджанцев за 1959 – 1979 гг. увеличилась на 19,3 тыс.чел., или в 2,1 раза (207,2%), в том числе за 1970 – 1979 гг. – на 9,2 тыс.чел., или на 51,1%, тогда как за 1979 – 1989 гг. их численность увеличилась всего лишь на 3,4 тыс.чел., или на 9,2%, и этот рост по сравнению с предыдущими 20 годами (1959 – 1979 гг.) был меньше в 5,7 раз. Если так же учесть, что за 1958 – 1988 годы в бывшей НКАО уровень рождаемости на каждую 1000 чел. населения среди азербайджанцев составлял 26,7 чел., а среди армян - 20,7 чел. (на 22,5% меньше, чем среди азербайджанцев), и то, что согласно данным официальной статистики того времени, примерно 32 – 33% всех рожденных здесь детей, или 25 – 26% естественного прироста приходилось на азербайджанцев, то нет необходимости доказывать фальсификацию сведений переписи населения в бывшей НКАО.

Таким образом, проведенные расчеты показывают, что в материалах переписи населения, проведенной в бывшей НКАО в 1989 году, численность азербайджанцев была показана меньше их реального числа примерно на 15-20 тыс. чел., а численность армян за счет оставшихся на учете, однако давно переехавших в Армению и другие территории СССР на постоянное местожительство, работу, службу и

Таблица 11¹⁹

**Динамика изменения национального состава в Нахчыванской АР и НКАО
Азербайджанской ССР**

Нахчыванская АР										в том числе					НКАО		
численность населения			азербайджанцы		армяне		русские		другие национальности		численность населения		азербайджанцы		армяне		
Всего (тыс. чел.)		%	Всего (тыс. чел.)	Всего (тыс. чел.)	Всего (тыс. чел.)	В % к итогу	Всего (тыс. чел.)	В % к итогу	Всего (тыс. чел.)	В % к итогу	Всего (тыс. чел.)	%	Всего (тыс. чел.)	Всего (тыс. чел.)	Всего (тыс. чел.)		
1897	177,3	100	115,7	65,3	55,4	31,2	1,1	0,6	5,1	2,8	-	-	-	-	-		
1926	104,9	100	88,4	84,3	11,3	10,8	1,8	1,7	3,4	3,2	125,3	100	12,6	10,1	111,7		
1959	141,4	100	127,5	90,2	9,5	6,7	3,2	2,3	1,2	0,8	130,4	100	18,0	13,8	110,0		
1970	202,2	100	189,7	93,8	5,8	2,9	3,9	1,9	2,8	1,4	150,3	100	27,2	18,1	121,1		
1979	240,4	100	230,0	95,7	3,4	1,4	3,8	1,6	3,2	1,3	162,2	100	37,3	23,0	123,1		
1989	293,9	100	281,9	95,9	1,9	0,6	3,8	1,3	6,3	2,2	189,1	100	0,7	1,5	45,4		

¹⁹ Naхçivan statistika güzğüsündə. Историко-статистический сборник. Баку, 1999, с. 18, 54.

обучение, была показана на 15-20 тыс.чел. больше. Армяне проводят необоснованные шумные компании и пытаются всеми средствами «доказать», что на территории Нахичеванской Автономной Республики когда-то большинство населения составляли армяне. Однако исторические факты говорят прямо противоположное и доказывают полную абсурдность и необоснованность предположений армянских «ученых». Согласно сведениям Первой всеобщей переписи населения, проведенной в Российской империи в 1897 году, в целом, на территории Нахичеванского и Шаруро – Даралагезского уездов, составляющих большинство территории современной Нахичеванской АР, входящей в состав земель Эриванской губернии, являющимися древними азербайджанскими землями, включенными в состав царской России, жили 177,3 тыс.чел., в том числе в Нахичеванском уезде – 76,5 тыс.чел. В целом 115,7 тыс.чел., или 65,3% от всего населения обоих уездов, составляли местные азербайджанцы (в том числе, в Нахичеванском уезде – 64,1 тыс.чел., или 63,7%; Шаруро – Даралагезском уезде – 51,6 тыс.чел., или 67,4%; в городе Нахичевани – 6,2 тыс.чел., или 70%; в городе Ордубаде – 4,1 тыс.чел., или 88,6%; в Баш-Норашене – 0,6 тыс.чел., или 68,6%), 55,4 тыс.чел., или 31,2% - пришлые армяне (в том числе в Нахичеванском уезде – 34,7 тыс.чел., или 34,4%; в уезде Шаруро-Даралагез – 20,7 тыс.чел., или 27,1%; в городе Нахичевань – 2,2 тыс.чел., или 25,7%), 4,4 тыс.чел., или 24,8% - курды; 1,1 тыс.чел., или 0,64% - русские; 0,7 тыс.чел., или 0,37% - представители других народов²⁰.

Согласно сведениям переписей населения 1897-1999 гг. за последние 102 года численность населения, прожи-

²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897г. Эриванская губерния, 1905, с.2-3; Нахичевань в зеркале статистики. Историко-статистический справочник. Баку, 1999, с.18.

вающего в Нахчыванской АР увеличилась в 2,8 раза, т.е. со 177,3 тыс.чел. достигла 354,1 тыс.чел., в том числе, численность азербайджанцев увеличилась на 115,7 тыс.чел., или в 3,0 раза.

В целом, удельный вес азербайджанцев в общей численности населения вырос на 33,8 процентных пункта, с 65,3 до 91,1%. Как видно из данных таблицы 11, через 6 лет после установления Советской власти в Азербайджане, т.е. начиная с проведенной в 1926 году Всесоюзной переписи населения, до последней переписи, приходящейся на канун распада СССР (1989 год), за 63 года, не только численность азербайджанского населения Нахчыванской АР, но и численность армян и русских, проживающих на этой территории, постоянно росла, однако в связи с известными событиями, произошедшими в стране после 1989 года, их численность постепенно уменьшалась, и в настоящее время на территории Нахчыванской АР они занимают незначительное место в составе населения. В целом, за исследуемый период перемены, происшедшие в численности и национальном составе населения и Нахчыванской АР и НКАО, были связаны с различными объективными и субъективными факторами, и на разных этапах исторического развития отличаются друг от друга. Например, за 1897 – 1924 гг. на уменьшение численности населения Нахчыванской АР, особенно, азербайджанцев, оказали влияние армяно-мусульманские погромы в 1905–1906 и 1915–1918 годах. В результате этих кровавых событий население в массовом порядке бежало в другие места, особенно в Иран и Турцию, гибло от невиданного голода. На снижение численности населения оказала большое воздействие передача части территории Нахчывани Армении, которая была создана за счет азербайджанских земель, а также, за счет того, что в первые годы создания Советской власти часть населения выехала на постоянное место жительства, на работу

и обучение в другие города СССР и Азербайджанской ССР, а также, из-за относительного снижения показателей рождаемости, смертности и естественного роста²¹.

Что касается того, что численность Нахчыванского края за 1897 – 1926 гг. снизилась со 177,3 тыс.чел. до 104,9 тыс.чел., т.е. на 40,8%, в том числе численность азербайджанцев уменьшилась со 115,7 тыс.чел. до 88,4 тыс.чел., т.е. на 24,5%, армян – с 55,4 тыс.чел. до 11,3 тыс.чел., или на 79,6%, и т.д., это было связано с событиями, произошедшими в тот период и отъездом одной части населения в Россию, другие зарубежные страны, а также, с тем, что армянские вооруженные бандформирования на протяжении 23 месяцев существования Азербайджанской Демократической Республики учиняли погромы над мирным азербайджанским населением, а в марте 1918 года осуществили геноцид над азербайджанцами²².

Здесь необходимо отметить, что за 1926–1939 гг. население Нахчыванской АР за 13 лет увеличилось только лишь на 21,7 тыс.чел.²³, а это, наряду с другими факторами, было связано с передачей Армении в 1929 году по распоряжению Закавказского Центрального Комитета 657 кв.км. территории – деревень Гуртгулаг, Хачин, Горадиш – уезда Шарур; Огбин, Архач, Алмалы, Итгарын, Султанбей – Шахбузского направления, уезда Нахчывань; Горчewan – Ордубадского уезда; а также, части земель деревни Кирид; в 1930 году Армении были переданы населенные пункты Алдара, Лехваз, Автазур, Нуведи и др. Конечно, все эти события оказали огромное влияние на показатели демо-

²¹ Naxçıvan statistika güzğüsündə. Историко-статистический сборник. Баку 1999, с. 18, 54.

²² Мурадов Ш.М. Указанная книга, с.71.

²³ Naxçıvan Muxtar Respublikası. Историко-статистический сборник, 2004, с. 57.

графического развития населения республики, его половозрастную структуру, национальный состав и т.д. Итак, в 1926-1989 годы, говоря о фактах, оказывающих влияние на скорость изменения численности и национального состава населения и Нахчыванской АР, и НКАО, то на них, наряду с результатами влияния Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., оказало воздействие множество других факторов — экономические, социальные, этно-демографические, культурные, а также национальные конфликты, территориально-психологические факторы и другие. В целом, (за 1897 — 1989 гг.) как в Нахчыванской АР, так и в НКАО слабый рост и снижение удельного веса армян по сравнению с азербайджанцами, естественны. С одной стороны, это было связано с происходившими изменениями в процессах миграции населения в бывшем СССР, Азербайджанской ССР и Армянской ССР. Более мобильная часть населения из Нахчывани и НКАО переехала на работу и учебу в развитые крупные города и регионы Азербайджана, Армении и бывшего СССР. Другая часть под конец жизни вернулась на землю предков. Большая часть армянской молодежи из НКАО после службы в рядах Советской армии не возвращалась, оставаясь в других республиках СССР, в т.ч. в России и Армении. С другой стороны, уровень рождаемости среди армян и других наций, по сравнению с азербайджанцами, был намного ниже. Кроме того, армяне, живущие в Нахчыванской АР, были напуганы нечеловеческим отношением к азербайджанцам в Армении. В целом за 1948-1953 и 1988-1989 годы десятки тысяч наших соотечественников были депортированы, насильно изгнаны со своих исконных земель.

5. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Одним из существенных факторов социально-экономического развития является миграция населения. Каждый год в массовых миграционных процессах участвуют десятки тысяч человек. В настоящее время по причине социально-экономических, демографических процессов, происходящих в миграции населения, выделяются три основных направления: в результате оккупации одной части территории республики, население вынуждено было мигрировать в города и другие регионы республики; перемещение сельского населения в города; ускорение процесса урбанизации. Эти процессы выражаются в образовании крупных городов и увеличении численности городского населения. Для Азербайджана эти две последние закономерности были характерны как до Второй мировой войны, так и после. Однако, вместе с тем на различных территориях республики в зависимости от происходящих социально-экономических изменений и развития городов и сел характер процесса миграции был различен.

Как правило, 85-90% мигрировавшего населения было трудоспособным¹. И поэтому роль миграции в воспроизводстве трудовых ресурсов, их количественных и качественных изменениях очень велика.

За годы Советской власти в Азербайджане механическое движение населения в основном происходило в соответствии с планированием народного хозяйства и спросом на рабочую силу.

¹ Указанная выше книга Ш.М. Муралова, с. 429.

За период 1917-1920 гг. общая численность населения республики уменьшилась на 401,5 тыс. человек, а трудоспособного населения – на 110 тыс. человек. С одной стороны, эта ситуация, а с другой стороны – в связи с восстановлением и развитием народного хозяйства увеличилась серьезная потребность в рабочей силе, и в первые годы создания Советской власти возникла необходимость в привлечении большого количества рабочей силы из других республик. Поэтому, накануне Первой мировой войны более 50% роста общей численности населения составляли привлеченные из-за пределов республики². В первые годы Советской власти наплыв рабочей силы в республику, в основном, происходил в результате ускоренного развития промышленности, и в первую очередь нефтяной, а также в связи с ростом потребности в специализированных кадрах на территории республики.

В 1921-1923 гг. на Муганскую равнину и вдоль русла рек Кура и Аракс переехало большое количество русских. В этот период в эти края переехало 5272 чел., из которых 673 чел., или 12,8% были переехавшие из сельской местности, а остальные 4599 чел., или 87,2% были лица, переехавшие из городов. Из приехавших в Баку на заработки 3,6% составили прибывшие из Грузии; 13,1% – из Армении; 10,2% – из Ирана; 1,0% – из Туркменистана; 1,0% – из России и других территорий. За период 1924-1928 гг. количество переехавших в республику людей из других республик Союза ещё более увеличилось и достигло более 20 тыс. чел.³.

В результате миграции сельского населения в 1935 г. по сравнению с 1928 г. во всех отраслях народного хозяй-

² Указанная выше книга Ш.М. Мурадова, с. 429-430.

³ Azərbaycan SSR-də əmək çətiyatlarından istifadənin sosial-iqtisadi problemləri. (под общей редакцией Ш.М. Мурадова). Баку, 1978, с. 78.

ства численность занятых рабочих и служащих составляла 212,6 тыс.чел., в том числе численность работающих в отраслях промышленности приблизительно увеличилась на 151 тыс.чел. В начале первой пятилетки (1928-1932 гг.) 50% привлеченных работающих центральных промышленных городов составляли лица, переехавшие из сельской местности. В 1936 г. численность прибывших из колхозов республики на работу в другие отрасли народного хозяйства составила 54,2 тыс.чел. За этот период численность студентов, обучающихся в высших и средних специализированных школах Азербайджана, заметно увеличилась. Так, в 1928 г. в высших и средних специализированных школах республики обучалось приблизительно около 12,5 тыс.чел., а в 1934 году их численность составила 24,9 тыс.чел., или увеличилась более, чем в два раза.

Для удовлетворения потребности республики в кадрах, а также для повышения культурного уровня населения, существенную роль играет миграция населения из сельской местности в города и из городов в сельскую местность.

В этот период развитие экономики и культуры республики ускорило приток населения сюда из других регионов СССР. За счет прибывших население Баку в 1927 г. составило 14,5 тыс.чел., в 1928г. – 36,5 тыс.чел., в 1930г. – 70,1 тыс.чел., а в 1931г. – 138,1 тыс.чел.⁴.

Следует отметить, что население, значительно увеличившееся в 1920-1959 гг. за счет приехавших со стороны, в последующие годы уменьшилось. Если первоначально основной причиной такого положения являлась необеспеченность народного хозяйства трудовыми ресурсами и

⁴ Общественно-экономические проблемы использования трудовых ресурсов в Азербайджанской Республике (под общей редакцией Ш.М. Мурадова). Баку, 1978, с. 78.

специализированными кадрами, то основной причиной происходивших изменений в 1939-1959 гг. являются последствия войны 1941-1945 годов.

Таблица 12⁵

Динамика межреспубликанской миграции населения Азербайджана за 1920-2006 годы

Годы	Прирост (+) или сокращение (-) населения за счет миграции	
	Всего	В среднем за год
1920-1927	+186,5	+26,6
1927-1939	+287,4	+23,9
1939-1959	+246,3	+12,3
1960-1970	-76,9	-7,7
1970-1979	-64,4	-6,6
1980-1989	-285,8	-28,6
1990-1995	-140,9	-23,5
1996-2005	-41,3	-3,7

Согласно данным переписи населения 1959 года, удельный вес населения в трудоспособном возрасте составил 51,4%. Несмотря на то, что часть населения понесла большие потери, в 1959 году численность населения в трудоспособном возрасте не только не снизилась, но и возросла. Так, в 1959 году численность населения в этом возрасте по сравнению с 1939 годом увеличилась на 360 тыс.чел., по сравнению с 1926 годом – на 764,3 тыс.чел., с 1897 годом – на 980,3 тыс.чел. Так как большая часть мигрирующих (85-90%) находится в трудоспособном возрасте, в первые годы их влияние на удельный вес в общей численности населения было положительным, а в последующие годы – отрицательным. Несмотря на это, по данным

⁵ Указанная выше книга Ш.М. Муралова, с. 431-432, «Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007», "Səda", 2007, с. 407.

переписи 1959, 1979, 1989 и 1999 гг., удельный вес трудоспособного населения в общей численности населения с каждым годом повышался. В 1926 году численность населения младше трудоспособного возраста (0-15 лет) составила 44,3%, в трудоспособном возрасте (мужчины – 16-59, женщины – 16-54) 47,1%, старше трудоспособного возраста (женщины – старше 55 лет, мужчины – старше 60 лет) 8,6 %; в 1939 году эти показатели соответственно составили – 43,2%; 48,2%; 8,6%; в 1959 году – 38%; 51,5%; 10,5%; в 1979 году – 38,1%; 52,8%; 9,1%; 1989 году – 34,7%; 55,4%; 9,9%; в 1999 году – 34,2%; 56,8%; 9,0%.

В связи с промышленным ростом и миграцией населения в республике возросла численность и удельный вес городского населения. За годы советской власти (1920-1991годы) в целом по республике удельный вес городского населения постоянно повышался, а сельского – снижался. Вместе с тем, при разных темпах прироста населения, он имел место и в городе и на селе. Так, с 1920 по 1991 год население республики возросло в 3,7 раз, в городской местности – в 9,5 раз, в сельской – в 2,1 раз. В общей численности населения республики численность городского населения увеличилась на 21 процентных пункта, с 32,8 до 53,8%, а сельского – снизилась на 32,8 процентных пункта, с 79,0 до 46,2%.

За 1991-2007 гг. численность населения республики возросла на 18,2%, или на 1314,2 тыс.чел., в том числе, городское население – на 13,9%, или на 539,9 тыс.чел., а сельского – на 23,4%, или на 774,9 тыс.чел., что больше прироста городского населения на 43,7 %. В результате, за анализируемый период в целом удельный вес городского населения в общей численности населения республики снизился на 2 процентных пункта – с 53,5% до 51,5%, а сельского населения – повысился на 2 процентных пункта

– с 46,5% до 48,5%⁶. Это связано с тем, что часть населения других национальностей эмигрировала из страны; часть городского населения, имеющая родственные связи в сельских регионах, переехала в сельскую местность, а так же тем, что в городской местности ниже, чем в сельской уровень рождаемости и естественного прироста населения.

Важным видом механического движения населения, то есть его территориального размещения по территории страны, является внутриреспубликанская миграция населения. Удельный вес данного вида миграции в общей миграции населения является самым высоким. За исследуемый период межреспубликанская миграция населения составила 40-45%, тогда как внутриреспубликанская составила 60-70%, в том числе, в городской - 75-80%, а в сельской местности - 50-55%⁷.

До последнего времени перераспределение по районам республики проходило в различных направлениях и объеме. По своему значению и объему промышленная миграция занимает первое место в перераспределении населения по районам страны. При этом в связи с ускоренным развитием промышленности в отдельных районах республики из других сельских районов было осуществлено переселение населения с целью удовлетворения потребности развивающего производства в рабочей силе.

Одной из форм внутриреспубликанской миграции населения является экологическая миграция. Причиной возникновения экологической миграции является изменение уровня Каспийского моря, оползни, связанные с уничтожением лесов и кустарников в предгорной зоне, засолением земель низменных районов в связи с сокращением мелиоративных работ из-за нехватки средств и техники, а

также частично землетрясениями, селями, радиоактивными облучениями, увеличением вредных промышленных отходов и другими факторами. На протяжении долгих лет одностороннее развитие экономики, использование во многих районах искусственного орошения, невозможность развития растениеводства способствовало неравномерному размещению населения.

До Великой Октябрьской революции большая часть населения Азербайджана размещалась в городах, горных и предгорных районах. В этот период на кв. м. горных и предгорных территорий приходилось 28-37 человек, тогда как на кв. м. равнинной территории приходилось 9-12 человек, то есть почти в 2-3 раза меньше. В 1926-70 гг. численность населения на кв. м. территории изменялась в различных направлениях. Так, в 1926 году на 1 кв.м. территории Абшеронского района приходилось 89 человек, Гянджа-Газахского – 39 человек, Лянкяранского и Астаринского – 26, тогда как в 1970 г. эти показатели соответственно составили 240, 78 и 62 человека, а в 2005 г. – 122, 92, 130. Причиной этого было развитие народного хозяйства республики и в первую очередь промышленности, сельского хозяйства и инфраструктурных отраслей в 70-80 годы XX века. В результате стратегии и тактики, проводимой Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым и его достойным продолжателем Ильхамом Алиевым в связи с постепенным выравниванием уровня социально-экономического и культурного развития регионов было достигнуто рациональное размещение населения по территории страны, уменьшился его отток в другие регионы. По данным Госкомстата Республики за 1991-2006 годы численность прибывающих и выбывающих из страны ежегодно уменьшалась и во все последующие после 1991 годы отрицательное сальдо миграции

⁶ "Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007". "Səda", 2007, c. 23

⁷ Указанная выше книга Ш.М. Мурадова, с. 434.

также уменьшалось. Так в 1991 г. численность прибывших в Азербайджан составила 66,3 тыс.чел., покинувших страну 106,4 тыс.чел., а сальдо составило 40,1 тыс.чел., в 1995 г. эти показатели составили соответственно 6,2 тыс.чел.; 16,0 тыс.чел. и – 9,8 тыс.чел.; в 2006 г. – 2,2 тыс.чел. 2,6 тыс.чел. и 0,4 тыс.чел. Таким образом, за 1991- 2005 гг. численность прибывших в страну сократилась в 30,1 раз от 66,3 тыс.чел. до 2,0 тыс.чел., а число покинувших страну сократилось в 40,9 раз от 106,4 тыс.чел. до 2,6 тыс.чел. В 2006 году из общей численности прибывших в страну (2232 чел.) 38,3% (854 чел.) составили женщины, а 61,7% мужчины (1378 чел.), тогда как в общей численности покидающих страну (2644 чел.) 52,8% составили женщины (1396 чел.), а 47,2% – мужчины (1248 чел.). В общей численности населения, покидающего Азербайджан, 86,7% (1935 чел.) является население в трудоспособном возрасте, из них 37,4% (723 чел.) – женщины и 62,6% (1212 чел.) – мужчины⁸.

По сравнению с прибывающими в страну среди покидающих ее высок удельный вес населения старше и младше трудоспособного возраста. Большая часть покидающих страну уезжают с семьями. То, что среди покидающих страну удельный вес женщин, как в трудоспособном возрасте, так и старше трудоспособного, ощутимо выше чем мужчин, связано с рядом объективных и субъективных причин.

По данным Госкомстата большая часть населения, прибывшая в страну, приходится на долю СНГ и стран Прибалтики. Так, за последние 11 лет (1995-2006 гг.) из прибывших в Азербайджан 47,1 тыс.чел. 45,9 тыс.чел. или 97,4% из стран СНГ и всего 1,2 тыс.чел. или 2,6% из про-

⁸ Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007, "Səda", 2007, c. 407 və c. 430.

чих зарубежных стран. Из общего числа прибывших из стран СНГ 26,0 тыс.чел. (55,2%) приходится на Россию, 5,2 тыс.чел. (10,0%) на Грузию, 2,5 тыс.чел. (5,3%) на Узбекистан, 2,2 тыс.чел. (4,7%) на Казахстан, 1,9 тыс.чел. (4,0%) на Туркменистан. Среди прибывших в страну за тот же период времени 1,9 тыс. чел. (4,6%) не указали страну, из которой прибыли⁹. За 1995-2006 гг. пределы страны покинуло и переехало в страны СНГ 98,2 тыс.чел., из которых 76,5 тыс.чел. (84,6%) в Россию, 5,4 тыс.чел. (6,0%) в Украину, 4,8 тыс.чел. (5,3%) в Казахстан и страны Средней Азии. В отмеченный период 7,7 тыс.чел. (7,8%) составили уехавшие в другие страны. Из них 1037 чел. (13,5%) – в Германию, 4300 чел. (55,8%) – в Израиль, 1444 чел. (18,7%) – в США, 281 чел. (0,4%) – в Турцию, 633 чел. (0,8%) – в прочие страны¹⁰.

Важнейшей формой миграции является зарубежная миграция. Субъектами этой миграции являются беженцы, вынужденные переселенцы, трудовые, транзитные и прочие легальные и нелегальные мигранты.

Азербайджан является первой из бывших советских республик, столкнувшихся с проблемой беженцев. С конца 1987 года в Азербайджан начался приток беженцев из Армении. Прежде всего, необходимо отметить тот факт, что тяжелую хронику событий ноября-декабря 1988 года невозможно стереть из памяти. По сведениям прокуратуры Азербайджанской Республики с 28 ноября по 8 декабря в 185 населенных пунктах 22 районов армянскими экстремистами, применявшими изощренные пытки, было зверски убито 217 чел. Из них 49 чел., спасаясь от преследований экстремистов замерзли в горах, 41 чел. забиты до смерти с особой жестокостью, 115 чел. – заживо

⁹ Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2007, "Səda", 2007, c. 409.

¹⁰ Там же, с. 409 – 460.

сожжены, 16 чел. - расстреляны, 10 чел. - не выдержав унижений, погибли от инфаркта, 2 чел. - были убиты армянскими врачами в больнице, 3 чел. - утоплены, 1 чел. - повешен, 1 чел. - покончил жизнь самоубийством чтобы избавиться от мучений, двоим были отрублены головы, 29 чел. - раздавлены автомобилями, 3 чел. - погибли в результате неоказанной во время медицинской помощи, 8 чел. - похищены. Из убитых 57 чел. - женщины, 5 чел. - малолетние дети, 18 чел. - подростки. Массовые убийства имели место в 19 районах и 11 городах Армении. Ограблено более 400 грузовых машин, разграблено имущество 25 тыс. семей, 40897 семей азербайджанцев, лишившись жилища и имущества, в принудительном порядке были депортированы¹¹. В результате насильственной депортации в начале 1990 годов в Азербайджан прибыло 204,6 тыс.чел. Из них 186 тыс.чел. - азербайджанцы; 11 тыс.чел. - курды; 3,0 тыс.чел. - русские; 4,5 тыс.чел. -представители других народов. В результате того, что основная часть русских по национальности беженцев, а так же часть азербайджанцев и курдов позже переместились в Россию и другие страны СНГ, в 1992 году численность официально зарегистрированных в Азербайджане беженцев, насильно изгнанных из Армении, составила 196846 человек. Кроме того, депортированные из Грузии в республики Средней Азии турки-месхетинцы, в результате национального конфликта, произошедшего в 1989 году, были вынуждены переселиться в другие регионы СССР, особенно в Азербайджан и Россию. За 1989-1991 годы в Азербайджан прибыло 51649 турков-месхетинцев¹².

С 1988-1993 годы в результате агрессии со стороны Армянской ССР Нагорный Карабах и 7 окружающих рай-

¹¹ "Azərbaycan" qəzeti. 26 iyul 2007. c. 2.

¹² Указанная выше книга Ш.М. Мурадова, с. 456.

онов (Лачын, Кялбаджар, Агдам, Физули, Джабраил, Губадлы и Зангелан) были оккупированы; около 1 млн.чел. оказались в положении беженцев и внутренних переселенцев; 20 тыс. граждан Азербайджана погибли, более 100 тысяч - ранены, 50 тыс. получили различные увечья, тысячи граждан попали в плен, пропали без вести и стали заложниками; более 900 крупных и мелких населенных пунктов, 1025 учреждений образования, 798 объектов здравоохранения, 1510 учреждений культуры, 300 тыс. рабочих мест были уничтожены. 26 февраля 1992 года произошла одна из самых страшных трагедий в истории человечества, в результате которой со стороны армянских войск был полностью уничтожен город Ходжалы, где зверски было уничтожено 613 человек мирных жителей, из которых 63 ребенка, 106 женщин; 478 человек было покалечено, 1275 жителей - старики, дети, женщины угнаны в плен и подвержены страшным унижениям¹³.

По данным на начало 2005 г. число семей беженцев и вынужденных переселенцев составило 254980 чел., из которых 78722 чел., или 30,9% -беженцы, 176280 чел., или 69,1% - вынужденные переселенцы. Число людей в этих семьях составило 997586 чел. (из которых 311000 чел., или 31,2% - беженцы, 686586 чел., или 68,8% - вынужденные переселенцы). В Баку разместилось 323895 чел., или 32,5% беженцев и внутренних переселенцев, а остальные 673691 чел., или 67,5% - в различных районах Азербайджана.

В республике наряду с беженцами существуют и мигранты, которые находятся в таком же тяжелом положении. Эта категория включает покинувших пределы страны по разным причинам этнических азербайджанцев, из которых 1,6 тыс.чел. приходится на прибывших из Ка-

¹³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2001-ci il 30 mart tarixli bəyanatı. «Azərbaycan» qəzeti. 31 mart.

захстана в 1989 году, позже, из России – около 6 тыс.чел. и из Исламской Республики Иран – около 3 тыс.чел., а также 334 чел., прибывших из Афганистана и Ирака и нашедших приют в Азербайджане.

В 1991-1992 гг. в результате сложного политического положения и притеснений в Грузии, определенная часть азербайджанцев, численность которых не учтена, были вынуждены пересечь в Азербайджан. Так как их состояние схоже с положением беженцев, поэтому их можно отнести к категории беженцев. После 1993 г. в результате положительных тенденций в отношениях, установившихся между Азербайджаном и Грузией, со стороны правительства Грузии были даны необходимые гарантии для их возвращения на Родину.

В республике созданы все необходимые условия для того, чтобы граждане на законном основании могли прибывать в страну и покидать ее пределы. Следует отметить, что в первые годы эмиграционные потоки, особенно русскоязычного населения, носили политический, национальный и этнический характер, тогда, как в последующие годы она была вызвана в большей степени экономическими мотивами. За 1991-1997 гг. Азербайджанскую Республику на законном основании (легально) покинуло 272,1 тыс.чел., из которых основную долю составляли русские (112,7 тыс.чел.), азербайджанцы (65,5 тыс.чел.), армяне (35,9 тыс.чел.), евреи (11,1 тыс.чел.) и украинцы (9,8 тыс.чел.)¹⁴. В основном эмигранты из Азербайджана переезжали в страны СНГ - Россию и Украину. Значительной является доля эмигрировавших в Турцию, Германию, Польшу, Израиль и Объединенные Арабские Эмираты. Создаются дополнительные проблемы по учету граждан, эмигрирующих из страны в основном по экономиче-

ским мотивам в Россию, Украину и другие страны СНГ, а также в Турцию, Иран и Объединенные Арабские Эмираты, так как они не снимаются с паспортного учета и покидают страну как туристы и по временным визам.

В 1991-1997 гг. уровень иммиграции был значительно ниже эмиграции. За эти годы в страну законно прибыло 123,3 тыс.чел, из которых 93,8 тыс.чел. составили азербайджанцы, 10 тыс.чел. - русские, а оставшуюся часть – украинцы, татары, иудеи, курды и представители других народов. Относительная прозрачность границ стран СНГ является одной из основных причин, препятствующих процессу государственного регулирования миграции. Данный процесс негативно влияет на государственную безопасность и экономические интересы страны и отрицательно сказывается на демографической ситуации в стране. Тот факт, что основную часть мигрантов составляют мужчины в возрасте 20-40 лет, нарушает демографический баланс, усложняет проблему создания семьи для молодых женщин, способствует сокращению рождаемости¹⁵.

За годы независимости по инициативе Общенационального Лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева на уровне правительства были претворены в жизнь мероприятия, связанные с развитием демографии, занятости и народонаселения. Указом Президента от 28 декабря 1998 года и от 23 июня 2003 года были разработаны «Концепция демографического развития Азербайджана» (1999 г.) и «Государственная программа по развитию демографии и народонаселения в Азербайджанской Республике (на 2004-2008 годы)» (2004 г.). Продолжая данную инициативу, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев Указом от 25 июля 2006 года утвердил «Государственную Программу Азербайджанской Республики по Миграции

¹⁴ Указанная выше книга Ш.М. Мурадова, с. 457

¹⁵ Указанная выше книга Ш.М. Мурадова, с. 457-458.

(2006-2008 годы)»; Указом от 26 октября 2005 года «Стратегию занятости в Азербайджанской Республике (2006-2015 годы)»; Указом от 15 мая 2007 года «Государственную Программу по осуществлению стратегии занятости в Азербайджанской Республике (2007-2010 гг.)».

В результате осуществления вышеуказанных государственных программ будут успешно решены проблемы нормального воспроизводства населения и обеспечена эффективная занятость, и тем самым будет внесен ценный вклад в улучшение жизни азербайджанского народа.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7
1. Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayının dəyişilməsi və ona təsir edən amillərin ümumi xarakteristikası	10
2. Azərbaycan Respublikasında əhalinin əsas demoqrafik göstəricilərinin dəyişilməsi dinamikası	25
3. Azərbaycan Respublikasında ailə, nigah və boşanmaların dəyişilməsi	36
4. Azərbaycan əhalisinin etno-demoqrafik quruluşu və onun dəyişilməsi meylləri	45
5. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında əhali miqrasiyası və miqrasiyasında dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri	68

CONTENTS

Introduction	82
1. Dynamics of changes in the population of Azerbaijan and general features of factors influencing this process.....	85
2. Dynamics of changes in the major demographic indicators of the population of Azerbaijan	99
3. The changes in families, marriages and divorces in the Republic of Azerbaijan.....	109
4. Ethno-demographic structure of the population of Azerbaijan and its changing trends	117
5. Migration of population of the Republic of Azerbaijan in the modern stage and main trends in the state migration policy	139

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	152
1. Динамика численности населения Азербайджанской республики и общая характеристика факторов, влияющих на нее	155
2. Изменение основных демографических показателей населения Азербайджанской Республики.....	173
3. Изменение численности семей, браков и разводов в Азербайджанской Республике	185
4. Этно-демографическая структура населения Азербайджана и тенденции ее изменения	198
5. Основные направления государственной политики миграции населения в Азербайджанской Республике на современном этапе.....	219

*AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d.,
professor Ş.M.MURADOV*

**Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu:
əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər
(1897-2007-ci illər).**

Bakı – “Elm” – 2008

*Correspondent member,
DSc. Sh.M.MURADOV*

**The dynamics and structure of the population of the Republic
of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes
(1897-2007 years)**

Baku – “Elm” – 2008

*Член-корр. НАНА, д.э.н.,
проф. Ш.М.МУРАДОВ*

**Динамика и структура населения Азербайджанской
Республики: основные демографические и этно-демографические
изменения (1897-2007 гг.)**

Баку – «Элм» – 2008

Kompüter dizayneri: Arzu İsmayılova

Korrektoru: Aynur Baxşıyeva

Kompüter operatorları: Billurə İsmayılova
Günay Məhərrəmovə

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: Ş. Alışanlı
Baş redaktor: T. Kərimli
Mətbəənin direktoru: Ə. Məmmədov
Kompüter tərtibi: Ə. Kərimov
Texniki redaktor: T. Ağayev

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$,
Həcmi 15 ç.v.
Tirajı 300. Sifariş № 70.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, İstiqlaliyyət, 8).